

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુજરાત વનીક્યુલર સોસાયટી)ને સો વર્ષ પૂરાં થયાં એ નિમિત્તે શતાબ્દી બિજવવાનો ઠરાવ સંસ્થાએ કયો, અને 'શતાબ્દી સમિતિ'ની નિયોજના કરવામાં આવી. તા. ૩૦મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૮ ને દિવસે મળેલી શતાબ્દી સમિતિની બેઠકમાં થયેલા એક ઠરાવ મુજબ શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીને કવીશ્વર દલપતરામનાં કાવ્યોમાંથી પસંદ કરીને એક કાવ્યસંગ્રહ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું. આ અહીં પ્રસિદ્ધ થતો કાવ્યસંગ્રહ એ 'ઠરાવનું' શુભ પરિણામ છે.

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનો ગુજરાત વનીક્યુલર સોસાયટી સાથે અસામાન્ય પ્રકારનો સંબંધ હતો. ગુજરાત વનીક્યુલર સોસાયટીનો પાથો મજબૂત કરવામાં એમનો કેવો અનન્ય-સાધારણ આત્મભોગ હતો એ સ્વ. હીરાલાલ પારેખે આપેલા નીચેના પ્રસંગથી સમજમાં આવશે ;

"સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીઓ જેઓ તેમાં કામ કરતા હતા તેઓ કોઈ સરકારી નોકરી મળતાં સોસાયટીને છોડી ચાલ્યા જતા હતા. પ્રથમ હરિલાલ મોહનલાલનો ઉલ્લેખ મળે છે; અને પછીથી મગનલાલ વખતચંદ પણુ સરકારી ખાતામાં કલાક" "નિખાતાં સોસાયટીની નોકરી છોડીને મથાં હતા. આથી સોસાયટીનું કામ બગડતું હતું. તેથી ઓનરરી સેક્રેટરી શ્રી. કટિંસની નજર દવિ દલપતરામ પર પડી, એમણે માન્યું કે એઓ આવશે તેા સોસાયટીનું નાવ મુરદિત આગળ ચાલશે. એટલે એમણે દવિને આસિ. સેક્રેટરી તરીકે આવવાનું કહ્યું; તેના દવિએ જવાબ આપ્યો :

"દિલમાં હેન સ્વદેશ પર પણુ તૃષ્ણા ન જાય,
સરકારી અધિકારને કેમ એમ મુકાય."

“આવી પરિસ્થિતિમાં સરકારી નોકરી મુકવાને કાણુ લક્ષ્યાય ?

“સામાન્ય પ્રશ્ન” એ ગળું નહિ; પણ એમના દ્વિતીયિક કોર્ગસ-

“નો પત્ર એ નોકરી સેવા લખાઈ આવ્યો કે તુરત જ એમણે

“મિ. કર્દિમને લખી જણાવ્યું હતું :

“સ્વેદશન” શુભ ચાહીને, આવીશ અમદાવાદ,

સોસાયટીને સેવના, બાર તેર દિન બાદ.”*

એમણે આવી સારાં દાન મેળવી સંસ્થાને પોતાનું મહાન અને
ધીમે ધીમે પ્રવૃત્તકાલ્ય મેળવી જમાવી આપ્યાં હતાં. એઓ ૧૮૫૫
માં આસિ. સેક્રેટરી થયા ને ૧૮૫૭માં આજો બમડવા લાગ્યા, છતાં
૧૮૭૬ સુધી એ પદ ઉપર રહી સેવા આપતાં રહ્યા હતા; એટલું
જ નહિ પોતાનાં સમગ્ર કાલ્ય એમણે સોસાયટીને આપી દીધાં.
આવો ત્યાગ ખરે જ વિરલ વસ્તુ છે. એથી શુજરાત વિદ્યામંથા
એમને માટે જે કાર્ક કરે તે ઓછું જ છે.

કવિ દલપતરામનાં કાવ્યોનો બહોળો પ્રચાર હતો; એમણે
અનેક વિષયો ઉપર જનમનરંજની કવિતા રચી હતી. એમનાં કાવ્યો-
ના બેઠ સંગ્રહોમાં આ વિવિધતા રહેલી જ છે. કવિએ જેમ જન-
મનરંજની ઉપદેશાત્મક કવિતા રચી હતી તેમ શાસ્ત્રીય કવિતાં પણ
રચી હતી. સાહિત્યમાં અમરતા પ્રાપ્ત કરે તેવી કવિતાનો પસંદગી
કરી એક સંગ્રહ થવો બાકી હતો એ કાર્ય અહીં રજૂ થતાં

“દલપત-કાવ્ય-નવનીત”થી સરશે એવી અમને થઈ છે. જૂની
દેશી કડતા-રૂપ કે ચોપાઈ-છાંપાઓની પદ્ધતિને બદલે એમણે સંસ્કૃત
પ્રાકૃત અક્ષરમેળ તેમજ માત્રામેળ છંદોમાં કવિતાપ્રવાહ ફેટલી
પ્રજ્વળાથી—એના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં રેલાવ્યો હતો એ આ સંગ્રહથી
ખ્યાલમાં આવશે. શુજરાત વિદ્યામંથા તરફની એમની શુભ લામણી
તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના બિંડા અભ્યાસની પ્રતીતિ આ સંગ્રહ કરાવશે

એ નિઃસંશય છે. કવીશ્વરના જીવનચરિત્રને લખતો નિબંધ આપવાનો નિર્ણય થયેલો હતો; પણ આ અંચતું કદ વધી જવાથી એ કાર્ય સાધી શકાયું નથી. વળી કવીશ્વરના સુપુત્ર કવિશ્વર નાનાલાલભાઈએ દક્ષપતરામનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખ્યું છે અને શ્રી. સુદરમે ‘અર્વાચીન કવિતા’માં તુલનાત્મક વિવેચન પણ આપ્યું છે તેનાથી કાર્ય સરે એમ હોઈ અત્યારે એ વિચાર પડતો મૂકવો પડ્યો છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભાના શતાબ્દી-મહોત્સવને અંગેનાં કાર્યોમાં ‘શતાબ્દી-અંચમાળા’નો પણ સમાવેશ હોઈ આ સંગ્રહ એ અંચમાળાના પહેલા મથુકા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અને આમ કવિશ્રીનું સંસ્થા પરનું ઝાણ ફેડવાની તક મળી છે તેથી ખરેખર સંતોષ થાય છે.

‘દક્ષપત-કાવ્ય-નવનીત’ના પારશિષ્ટ તરીકે ‘અલંકારાદ્ય’ નામનો અલંકારશાસ્ત્રનો ગુજરાતી અંચ આપવાનો છે. એ પ્રમાણે ‘અલંકારાદ્ય’ જુદી પુસ્તકરૂપે સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના સાથે આપવામાં આવશે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, તા. ૨૬-૬-૪૬	}	વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ માનાઈ મંત્રી
---	---	--------------------------------------

ઉપોદ્ધાત

ગુજરાત વિદ્યાસભાને ચતાબ્દી-મહોત્સવ ઊજવવાનો યોગ મળ્યો. એ પ્રસંગ ગુજરાતના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં મહામૂલો મણુરો. ગુજરાત વિદ્યાસભાનું આદિ નામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. આ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં સર એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ સાહેબને હાથે થઈ. એ આ સંસ્થાના પહેલા મંત્રી હતા. પછી આવેલા મિ. કર્ટિસ સાહેબને સહાય કરવાને સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈને પસંદ કરવામાં આયા. આમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વિકાસમાં સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનો મુખ્ય હાથ હતો. ગુજરાતના તત્કાલીન જે એ કવિઓ તે દલપતરામ અને નર્મદાશંકર. દલપતરામે અમદાવાદમાં રહી કાવ્ય-મંથાના વિવિધ પ્રવાહ વહાવ્યા; દેશને દોરવામાં મુલાયમ વાણીથી એમણે પ્રયત્ન કર્યો ને મુખ્યત્વે વદેમ જેવાં અનિષ્ટો દૂર કરી સ્વદેશ-ભાવનાને સનેજ કરતી કેટલીક કવિતા રચી. જેમ આ જાતની ઉપદેશાત્મક કવિતા રચી તેમ સાચી કવિતા પણ રચવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન એમણે કર્યો. દલપત કાવ્યના એ મંથ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં આ ઉભય પ્રકારની કવિતા સંમદાર્ધ છે. બેશક, કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે રચાયેલી કવિતા તરફ સામાન્ય જનતાનું ધ્યાન ઝોલું જ મળ્યું છે અને તેથી નવ-લોકિયા કવિઓને 'મન' દલપતસાઈ કવિતા' દીખતો. તેમજ ધૂણતો વિષય-પણુ જતી છે. કવીશ્વર દલપતરામ માત્ર જોડકાં લખનાર ઉપદેશપ્રિય કવિ જ હતા એવી માન્યતા ફેલાવાનું સાચું કારણુ તો એમની કવિતાનો વ્યાપક અભ્યાસ નથી થયો એ જ કારણ છે. જૂની વાચનમાળામાં છપાયેલી કે. દ. ડા.ની છાપવાળી—વૃદ્ધોને તો ખૂબ આનંદ આપનારી—કવિતા જ એ દલપતની કવિતા એવો જ સામાન્ય ખ્યાલ રહ્યો છે. મારા તરફથી એવી ઉપદેશ-

તમક કવિતાનો થયેલો 'ચૂંટણી સંગ્રહ' અગદાવાદની સરખું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોદય નામક સંસ્થા તરફથી બહાર પડ્યો છે. એવી જ જે એમણે કવિતા માત્ર લખી હોત તો કવીશ્વરને કવિ કહેવામાંયે નાનમ લામત. પણ એમ નથી. પોતાના સમયને ખ્યાલમાં રાખી જનમન-રંજન કરનારા આ કવિએ જ્યાં જ્યાં જરૂર તેવી કવિતા લખી છે. એ જ કારણે કાવ્યતરવથી બરેલી કવિતા પણ કવીશ્વરને હાથે રચાયેલી છે; અને એ પણ અદ્વય નહિ, પણ વિપુલ પ્રમાણમાં; એ આ સાથે પ્રસિદ્ધ થતો કાવ્ય-સંગ્રહ જોવાથી સમજવામાં આવશે.

ગુજરાતી પદ્ય તેમજ ગદ્યનો વિકાસ કરવામાં કવીશ્વરનો ફાળોય નાનોમૂનો નથી. કવીશ્વરનો અને ગુ. વ. સો. નો સંબંધ અનન્યતાએ પહોંચેલો હતો. શતાબ્દી-પ્રસંગે તેથી કવીશ્વરની શ્રેષ્ઠ કવિતા પ્રસિદ્ધ થાય તો એ એક રીતે ગુ. વ. સો. નો જ યશ છે એમ માની સંસ્થા તરફથી કવીશ્વરનાં પદ્યોમાંથી ચૂંટેલી ઉત્તમકવિતાનો સંગ્રહ, તેમજ ગદ્ય લેખનમાંથી ચૂંટેલો સારા નમૂનાઓનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાની એક યોજના થઈ. એના પરિપાકરૂપે આ દ્વિપત્ત-કાવ્ય-નવનીત તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે નાના મોટા ૨૨ વિષયો ઉપરની કવીશ્વરની કવિતા આ સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ સંગ્રહમાં કવિતાનો અંશ થોડો છે તેવા વિષયોની થોડી કવિતા પણ જોવા મળશે; પણ એ વિશિષ્ટ પ્રયોજનથી આપવામાં આવી છે." ૪. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, પ. "શુદ્ધિપ્રકાશ" વિશે, અને ૬. સોસાયટીની સભા વિશે," અને "અડધીપડધી કવિતા" ૭. "ગુર્જરી-વાણી-વિલાપ" એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વિકાસ-નો ખ્યાલ આપતો હોવાથી તેમજ દ્વિપત્તરામ કેવી રીતે ગાયકવાડને પણ ગુજરાતી બાપા માટે પ્રેમ ઉપજાવી શક્યા એ જતાવતી હોવાથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ સિવાયના વિષય કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસી-ઓને ખરેખર રોચક યજ્ઞ પડે એવા છે. આવો કોઈ વિશિષ્ટ સંગ્રહ થયો નહિ હોવાથી કવીશ્વરની સિદ્ધિઓનો પરિચય પ્રમાણમાં ખૂબ

જ ઓછો થયેલો છે; અને તેથી જ ‘દક્ષપતરામની કવિતા’ તરીકે એમની કવિતા કદાચનો વિષય બન્યા કરી છે.

કવીશ્વરની કવિતામાં રસ અને અર્થદારનું તત્ત્વ ડેટલું પ્રયત્ન હતું એ આ સંગ્રહની પ્રત્યેક કડી વાંચવાથી જોવા મળશે. ઉપમા શાલિદાસત્વ એ જોમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગૌરવભરી ઉક્તિ ગણાય છે, તેમ આ સંગ્રહ જોવાથી “ઉપમા-દક્ષપતરામની” ગુજરાતી સાહિત્ય-કવિતાસાહિત્ય માટે ગૌરવ ભરેલી ઉક્તિ એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોવા-ગણવા મળશે. કવીશ્વરનાં પ્રકૃતિ-દર્શન, સમાજ-દર્શન અને બાયા-પ્રભુત્ત કટલે સુધી આગળ વધી ચૂક્યાં હતાં એ આ સંગ્રહમાં જોવા મળશે. કવીશ્વર ન્યારે ઝગુઓના વર્ણનમાં પડે છે, સંખ્યાઓનું વર્ણન કરે છે કે રણમહાસર કે મુંઝાર અને સમુદ્રના વર્ણનમાં પડે છે ત્યારે ઉપમાઓ ઉત્પ્રેક્ષાઓ અને કવચિત્ રૂપકોના પથ, વરવા ન લાગે તે રીતે ખડકલા ઉપર ખડકલા કથે જાય છે; અને એમાં ક્યાંય પુનરુક્તિ ન થાય એની એઓ સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખે છે; અને તેથી સમુદ્રવર્ણન સુધીની કવિતામાં એ સંસ્કૃત કોટિના ઉત્તમ કવિની હરણમાં બેસવાની યોગ્યતા મેળવી લે છે.

દક્ષપતરામના સમયમાં બાપા પ્રોટિ પામતી આવતી હતી, તેથી કવીશ્વરની બાપામાં સર્વત્ર બાપા પ્રોટ નથી મળતી, એમ છતાં માધુર્ય અને પ્રસાદ એ બેડે કાવ્યગુણ એમની કવિતાની પ્રત્યેક કડીમાં જોવાનો આપણને યોગ્ય મળે છે. કવિતા દોષપિણુ રચને દુરુહ નથી, એ કવીશ્વરનો બાપા ઉપરનો અસામાન્ય કાળૂ બનાવે છે. નર્મદની બાપાનું કાવ્યપણું એની કવિતાના અબ્યાસીઓની જાણ બહાર નથી. નર્મદની કવિતામાં કંઈ તેમજ અપ્રસાદ, અને કવચિત્ દુરુહતા પણ હતાં. એ દક્ષપતરામની કવિતામાં કેમ નથી એનો વિચાર કરવાથી કવીશ્વરની બાપા-પ્રભુતાની આંકણી કરી શકાય છે, જેમાં એ શુણ્ઘી કવીશ્વર પ્રાથમ્ય મેળવવા બાબચાણી થાય છે.

૨૦. હુંજરખાનની ચકાઈ. ૨૧. અંપલક્ષ્મી સંવાદ, અને ૨૨. કાર્ત્ત્વિરહ એ ત્રણ કાવ્યોમાં કવિતાતત્ત્વ ખૂબ ઓછું છે; પણ પ્રકાર તરીકે તે તે કાવ્ય વિશિષ્ટતા આપતાં હોવાથી દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. કવીશ્વરે વિધવા-વિવાહના સમર્થનમાં ‘વેન ચરિત્ર’ ખૂબ વિસ્તારથી દેસી રાહનાં પદો-ગરબીઓમાં આપ્યું છે. એમાં કવીશ્વરનો પ્રાચીન આખ્યાનપદ્ધતિ તરફનો સમાદર છે. આમ મુક્તદો, મહત્ત્વકાવ્યો, રમણવર્ણનો, રૂપકકાવ્યો, વિરહ-કાવ્ય, સમાજ-સુધારાનાં કાવ્ય એમ કવીશ્વરનો કાવ્યપ્રવાહ અર્વાચીન યુગદાતીના અભિનવ યુગમાં અવિચ્છિન્નતાથી વિવિધ દિશામાં વહેતો રહ્યો હતો.

કવીશ્વરનું ‘ધ્યેય કવિતાદારા અર્વાચીન યુગરાતને ધડવાનું’ પણ હતું, અને પોતે સાંપ્રદાયિક રીતે સ્વામિનારાયણ ધર્મના હતા તેથી શૃંગારરસને પ્રાધાન્ય આપતી કવિતા તરફ રૂપક રીતે અનુચિત બતાવતા હતા :

“પિતા પાસ પણ વાંચતાં કન્યા લાગે કાંઈ,

જરૂર કવિતા જાણવી અનીતિની એ હોય.

રામ સીતાનાં એહનું વર્ણન રસ શૃંગાર;

ફાગ કટાણું રસ નહિ, વળી રસ નહિ બ્યભિચાર.”

એમ એમણે અર્વાચીન યુગમાં આદર પામતી સર્વસામાન્ય નીતિ તરફ મોટા માંડીને જ કવિતા-રચના કરી છે; અને આમ માત્ર કવિ તરીકે જ નહિ, પણ દેશને ઉન્નતિને પંથે દોરી લઈ જનાર એક આદર્શ નેતા તરીકેનું પણ પ્રશસ્ત્ર કાર્ય કંયું છે. એમની ઉપ-દેશ-પ્રધાન કવિતા તો આજે પણ દેશને સન્માર્ગે દોરવામાં સદાયજૂન ચાલે તેવી છે; પરંતુ એનાર્થક્યે ક્યાંય આગળ વધી જતી શાસ્ત્રશુદ્ધ કવિતા અર્વાચીન અભિનવ યુગના કવિઓને પણ પ્રેરણાનાં બીજ આપી શકે તેવી છે. અને તેથી જ અર્વાચીન અભિનવ યુગના બે સમર્થ આદિ કવિઓમાં દલપતરામનું સ્થાન આજે જરા પણ ઓછા આદરને પાત્ર નથી.

અમદાવાદ, તા. ૨૧-૧-૪૮

ડૉ. દા. રાસી

અનુક્રમણિકા

અંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મંત્રધાત્રય	૩
૨	સાચો કાવ્યરસ	૪
૩	કાવ્ય-રકાબી	૫
૪	ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટી	૫
૫	“લુહિપ્રકાશ” વિશે	૧૬
૬	સોસાયટીની સભા વિશે	૨૧
૭	ગુર્જરી-વાણી-વિલાપ	૨૨
૮	બદ્ધપી ઈશ્વરની રૂપિતિ	૫૧
૯	પ્રભાતનું વર્ણન	૫૫
	પરોલિપ્ત (૫૫), આશમતા દારા તથા ચંદ્ર (૫૬), ચંદ્ર ને દારા (૫૮), પ્રભાત (૫૮), અરુણોદય (૫૯), સરોદય (૬૦), દિશ્વોદય (૬૧), જન-ક્રિયા (૬૩), નદીનો કેળાવ (૬૫), ધર્મક્રિયા (૬૫), ઘડકા વિશે (૬૬), સમાપ્તિ (૬૬)	
૧૦	સાચકાળનું વર્ણન	૬૭
	નમતો સાજ (૬૭), વનનો કેળાવ (૬૮), આશમતો સર્વ (૬૯), સપ્ત-કાંઠા (૭૭), અંધારું (૭૧), રીવા-સમય (૭૧), ધર્મક્રિયા (૭૪), દારામંડળ (૭૫), ચંદ્રોદય (૭૭), સુષિતનો કેળાવ (૮૦)	
૧૧	ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન	૮૧
	રોદ્રરસ-પાત્ર પ્રવેશ (૮૧), ભવાનપ્રસ (૮૮), બિંદુ દરદા ભિંચા પંખા વિશે (૯૦),	
૧૨	વર્ષા ઋતુનું વર્ણન	૯૭
	પંચાત આપવા વિધિ (૯૮), વર્ષા આપવાનાં ચિહ્ન (૧૦૦), પ્રધાનની ચકાઈ (૧૦૨)	
૧૩	શરદ ઋતુનું વર્ણન	૧૦૯

- મૃલામિની વિશે (૧૧૩)
- ૧૪ હેમંત ઋતુનું વર્ણન ૧૨૨
કાતિંક આસ (૧૨૩)
- ૧૫ શિશિર ઋતુનું વર્ણન ૧૨૬
આખા ચિચાળા વિશે (૧૨૯)
- ૧૬ વસંત ઋતુનું વર્ણન ૧૩૧
વિધાતાને કપકો (૧૩૧), વનનો દેખાવ (૧૩૨)
- ૧૭ રણમલસરનું વર્ણન ૧૩૭
દૂરથી દેખાવ (૧૩૬), પાળનો દેખાવ (૧૩૭), પંજથિયાં (૧૩૮),
જળવર્ણન (૧૩૯), જળજંતુ વિશે (૧૪૧), જળ ઉપરનો દેખાવ
(૧૪૨), ત્રિવેણીનો આભાસ (૧૪૩), સાદ સમુદ્રનો આભાસ
(૧૪૩), સમુદ્ર-મધન (૧૪૪), ચૌદરત્ન (૧૪૪), જનસમૂહ
(૧૪૫), જળદેવકી (૧૪૬), ચોમાસાનો દેખાવ (૧૪૭), ઉદારતા
(૧૪૯)
- ૧૮ મુંબઈ ૧૫૪
ભાડની વાડી (૧૫૬)
- ૧૯ સમુદ્ર-વર્ણન ૧૫૭
નાવ (૧૬૩), આગગ્રાહ (૧૬૫), ખાડી (૧૬૬), મધ્યસમુદ્ર (૧૬૮),
નદીઓનો સંજમ (૧૭૧), સમુદ્રને કપકો (૧૭૪), સમુદ્રનો રોપ
(૧૭૪), સમુદ્રનો ઉદય (૧૭૫)
- ૨૦ હુન્નરખાનની ચડાઈ ૧૭૭
લક્ષ્મી મળવાનો ઉપાય (૧૯૧), હુન્નરનાં સાધનો વિશે (૧૯૪),
સ્વદેસિયો પ્રતિ હક્કિ (૧૯૪), છાપખાના વિશે (૧૯૫)
- ૨૧ સંપલ્લદમો-સંવાદ ૧૯૧
દુઃખી અવતર વિશે (૨૧૬), સુખી અવતર વિશે (૨૧૬)
- ૨૨ કાર્યસં-વિરહ ૨૨૨
મિત્રની દિલ્હીરી (૨૨૨), પૂર્વાનુસંગ સ્મરણ (૨૨૪), મિત્ર-શુભ-
સ્મરણ (૨૩૦), તેના વિના કેવું ભાગે છે (૨૩૪), કવિતાને ઉત્તે-
જન વિશે (૨૩૫), સમુદ્ર પ્રતિ હક્કિ (૨૩૭), મેઘરાત્ન પ્રતિ હક્કિ

(૨૩૮), સાબમતી પ્રતિ હસ્તિ (૨૩૮), દુ.ખ પ્રતિ-હસ્તિ (૨૩૮),
 કૃદ્ધા પ્રતિ હસ્તિ (૨૩૯), મિત્રના પૂર્વપત્ર વિશે (૨૩૯), હવે
 પત્રની નિરાશા વિશે—પીંખળા પ્રતિ હસ્તિ (૨૪૦), કમળ પ્રતિ-
 હસ્તિ (૨૪૦), દિલ્લીરીની દિવાળી વિશે (૨૪૦), છ આસ વીત્યા
 વિશે (૨૪૦). વિલેમનું ચોમાસું (૨૪૧), વધે વીત્યા વિશે (૨૪૧),
 બીજે વધે દુમળની મારતી વિશે (૨૪૧), મિત્ર પ્રતિ હસ્તિ (૨૪૧),
 મન વાળવા વિશે (૨૪૩), તે સી પુરુષના શુભ વિશે (૨૪૪),
 સમાપ્તિ વિશે (૨૪૫)

૧. મંગલાચરણ

કથમ

જય જય અચરણ-ચરણ, કરણ-જંગ હરણ-સકળ-દુખ;
તું પ્રભુ અભરણ-ભરણ, તરણ તારણ કારણ-સુખ;
કરણ તું અજરા-મરણ, કરણ-જન-કામ ચરણ તુમ;
તુજ જશમાં અગી-ઝરણ, વરણ હિનનવેળ ભાસે મુજ.
ગુણ અધિક તેજ તારું અકળ, સકળ-કળ-કારણ-કરણ
હે પંથ મંથ-મંથન-કરણ; જય જય જય ધરણી-ધરણ.

સાદૃશ્યવિશેષિત

જોડે શબ્દ અનેક તાલ - સ્વરમાં વાજની પેટી વિશે;
વાજની નહિ સકિત શબ્દ બહવા, કતોની શુકિત દીસે;
તે રીતે મુજ અંતરે જગદીશે શુદ્ધિ ધરેલી હશે
તેવા તર્ક પિતર્ક મિત્ર ચક્રતાં તેવી કવિતા ધરી.

મનહર

અંતર ઉઘોત થાય, અંતરાય આવે નહિ,
અંતરજામીને આદિ અંતરમાં આશિયે.
પછી મંથ ગૂંથવાની ગૂંથણી ભે ગૂંથિયે તો
ગૂંથતાં ગૂંથણી મંથ ગૂંથવાની જાણિયે.
વાણી તણા તાંતણાનો તાણોવાણો વણવો તે
વણુકર-કૃપાયી વણી સકાય વાણિયે.
પ્રાણપતિ પ્રજાનો પ્રતાપ, દલપત કહે,
પોતાનો પ્રતાપ પોતે જાણવો ન પ્રાણિયે.

૨. સાચો કીર્ત્તરસ

મનદર ૭૬

રસ નામ સ્વાદનું છે જાણે છે સંસારી સર્વ,
જેમાં નહિ રસ તેને રસ, નહિ બાણિયે;
સૃષ્ટિ વિશે યુક્તતા તે રડે સુંગાર રસ,
પાપમય ભુલિ તે સુંગાર ન પ્રમાણિયે,
કાને સુષ્ટી સંગજનને કિપને કંટાળો હર,
તેને રસ રસ કરી વિશ્વમાં વખાણિયે;
ખટરસ ભોજનમાં કરેલાં કંટાળાં હોય,
અશીલુનો રસ નહિ ભોજનમાં વખાણિયે,
લવણનો, રસ ખટરસમાં લેખાય સારો,
જેનું નામ સખરસ સર્વ જનો જાણે છે.
કવિતાના રસમાં સુંગાર રસ સંરસ છે,
માની મુનિ જન જને વિવિધ વખાણે છે.
લવણનો રસ પણ હૃદમાં જ હોય સારો,
હૃદયી વિશેષ હોય તો કંટાળો વાણે છે.
રસપણું તથા અનરસ ખારું એ સાચ,
અધિક સુંગાર રસ પણ એ પ્રમાણે છે.

દોહરો

રામ સીતાના એકનું વર્ણન રસ સુંગાર; ૬
રામ કંટાળાં રસ નહિ, વળી નહિ રસ અભિમાર.

૩. કાવ્ય-રકાબી

સુખંબા

અહો સગજનો, આ રસુ છું રકાબી, ભરું પાન ને ગુચ્છ તોરા ગુલાબી;
પછી તે ધરું ભેટ લે આપ પાસે, પૂરો આપનો પામવા પ્રેમ આશે. ૧

કરો કાઠ લાવી કૃપાથી સ્વીકાર, સુગંધી સદા આપને આપનાર
લઈ આપના મેજને સિર યાપો. મને મેજમાં આપનો પ્રેમ આપો. ૨

વળા તે ત્રિશે જો જવાહીર જાણો, પિયેપે કરી મૂલ્ય જેવું વખાણો,
ધરો કંઈમાં તે કરી સારી માળા, સજા મધ્ય તો શોભશે યે રૂપાળા. ૩

૪. ગુજરાત વર્નાકિયુલર સોસાયટી

ઉપન્યાસ

કહું હવે શ્રીપુરનો સુધારો, સ્વદેશમાં યાન વધારનારો,
સ્વદેશનું જે હિત ચિત્ત આશે તે સાંભળી અંતર રાજી થાશે. ૧

ધરવી સને સૌ સમજે દુષ્કાથી અઘારસે ને અડતાળીસાથી
જે જે થયો શ્રીપુરમાં સુધારો તેમાંથી છું કાંઈક બોધનારો. ૨

દોહરા

સોસૈટી વર્નાકિયુલર સ્થપાઈ અમદાવાદ;
સંક્ષેપે વર્ણન કરું ઉપમા આણી યાદ. ૩

ઉપન્યાસ ૨૪

માતા કહું તોપણ ચેત્ય એ છે; દેવી બધી દેવતવાળી તે છે;
કહું વળી કામદંધા વખાણી; રમા યજ્ઞ ઉત્તમ એ જ રાણી. ૪

રોહસ

રિયતિ ગુણુમય ગુજરાતની બદલાઈ બહુ વાર,
રિયતિ પલટે જી ઝડપુ થઈ જેમ જગત મોઝાર.

૫

દ્વિમાયાઈ સરખા થયા વડા વડા વિદ્વાન,
જેના 'અંધો' આજ પશુ ઝોડું પામે માન.

૬

ગુજરાતી ભાષા તણા કવિયો થયા અનેક;
રામાયણ ભારત રમ્યાં, વાર્તા પણ સવિવેક.

૭

પછી આવી પડતી દેશ; વિદ્યા પામી વિનાશ;
દેખાડે નહિ કાઈને, પુસ્તક જેની પાસ.

૮

પછી પરમેશ્વરની કૃપા-દષ્ટિ થઈ તે દેશ;
અમલ થયો અંગ્રેજનો; સૌ સુખ વધુ વિસેશ.

૯

મનહર છંદ

ગુજરાતમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરનાર નર
સાપક અંડનપુરમાં જનમ પામિયો;

ધરતીસો અદારમે ને એકવીસ તથી સાલે
સાતમી જુલાઈ દિન જન્મ ધરી જામિયો;

બહુ વિદ્યાભ્યાસ કરી એકવીસ વર્ષ વયે
મુળમમાં આવી મોકરી વિશે વિરામિયો;

તે અનેકઝાંડર દિ-વાક-દારઅસ નામ,
ખાતે ગુજરાતની મટાડી ધણી ખામિયો.

૧૦

રોહસ

સત અદાર હેતામીસે આવ્યો અમદાવાદ,
અંકિરદંટ જંડન થયો તે અકોટાનર ખાદ.

૧૧

શોખ ધણે કવિતા તણે; વચિ ધરી વિવેક;
ભાટ ચારણે ખાદ્યણે જોયા કવિ અતેક. ૧૨

મનહર છંદ

કવિતા મુંધીને કરતો કવિની પરીક્ષા તે;
સિરપાવ આપી સારા ચબ્દને ઉચ્ચારતો;
મન-માન્યો મળે કવિ તો તેને પોતાની પાસે
રાખવાને રાતદિન દંદર્માં ધારતો;
સારાભાઈ તણા મુત બોળાનાયભાઈ-મુજે
સાંભળ્યું કવિનું નામ તેણે એક વાર તો;
મોકલાવી માણસ તેડાવ્યો દલપતરામ,
રાખ્યો પોતા પાસે તેને પણ ન વિસારતો. ૧૩

રોઢશ

સન અઢાર અડતાળીસે માસ નવેંબર નામ
દાખંસ સાહેબે કવિ રાખ્યો દલપતરામ. ૧૪
સંમઠ કરતાં મંથનો જીપળ્યો એક વિચાર :
સાર્વજનિક શુભ રચાપિયે પુસ્તકનો બંડાર. ૧૫

મનહર છંદ

જૂના કવિયોની કવિતાઓ એકડી કરીને,
નવાં નવાં પણ રૂડાં પુસ્તક રચાવિયે;
આવ્યો ગુજરાતમાં હું તો તે ગુજરાતી ભાષા
મુધારી વધારીને વિશેષ વખણાવિયે;
દેશી રાગઓમાં અને રૈયતમાં એક ટીપ
દેશીને આખ ધન સેંજ સંપાદાવિયે;
સારા પાયા પર એક રચાપિયે સોસાયટી તે
નિમ્મય તે ખાતાને નિરંતર નિભાવિયે. ૧૬

દોહરા

છે દક્ષિણ સોસાયટી, બ્યાં છે દક્ષિણ દેસ;
 તેથી પણ ગુજરાતની વધતી કરું વિશેષ. ૧૭
 બ્યાં દિલ્લી ને આગરા, મંડળિયો છે ત્યાંય;
 અંધ રચાવે છે રૂડા સ્વદેશી બાપામાંય. ૧૮
 પછી તેણે ખોતા તણા મિત્રોને કહી વાત;
 સ્થાપી સાહેબો મળી સોસાયટી સાક્ષાત. ૧૯

મનહર છંદ

છત્રીસો અદારે અડતાગીસની સાથે શુભ
 તારીખ તો છત્રીસમી ડિસેમ્બર માસની,
 મંગળવાસરે મહા મંગળિક ક્રિયા કીધી
 કિન્નાક સાહેબ તણી કીર્તિના પ્રકાશની;
 સ્થાપી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તે
 અધિક વધારનારી વિદ્યાના અભ્યાસની;
 દિન દશપતરામે દિવસી આશિષ દીધી;
 આજથી સાસાયટી તું યજે અવિનાશની. ૨૦

દોહરા

અરે ભક્ષી નાતાળ, તું ભલે આવી આ કાળ;
 નામ તારું નાતાળ પણ તે મેળવ્યો મુતાલ. ૨૧

મનહર છંદ

કયાપટન સ્વાલિસ ને વળી કૂલ જોગસ છે,
 રેવરંડ ટિરવિટ, પિરિટસ પાદરી;

૧. નાસ ન પામે એવી

૨. એ વડોદરાના રેસિડેન્ટ થયા હતા.

કાસટ સાહેબ કમિટીના પાંચ મેમ્બર એ
ઉત્તમ પ્રકારની મદદ દેવા આદરી;
કિનલાક સાહેબ તે સભાનો સેક્રેટરી થયો,
વિચક્ષણપણા તણો જે વડો વિદ્યાદરી;
મુંબઈના ગવર્નર લાર્ડ કાકલાંક નામ,
પેટરન થયા સદ્ગુણિના સિંહાદરી.

૨૨

છંદવિનય છંદ

હે ગુજરાતી ગિરા, મુણુ તું, દિકાગીર હવે ન રહે લવલેશે;
આજ થકી તુજ ઉપર, જાણુ, મહેર કરી મહારાજ મહેશે;
આ ખટમાત^૧-તનૂજ તને પરિપૂરણ પાલન પોષણ દેશે;
એ જ પડાનન કરી સહાયથી યૈય તું વૈભવવાળી વિશેષે.

૨૩

દોહરા

દસમે દિન ગુરુવાસરે વળી ત્યાં ખીજ વાર
સભા મળી સોસાયટી દરવા વિવિધ વિચાર.

૨૪

પુસ્તકશાળા સ્થાપવી, સંમત કરવા મંથ,
ગુજરાતી ભાષા તણો સુધારવો શુભ મંથ.

૨૫

દીપ ફેરવી દેશમાં મેળવવા ધન શોક;
દસ હજારમાં પાંચસે મળ્યા અધૂરા રોક.

૨૬

થાપણુ સાત સહસ્રની મૂકી અવિચળ દામ;
બાકીનું ધન વાવરી કરવા માંડ્યું કામ.

૨૭

અનહર છંદ

એપ્રિલ ચોથીએ વર્તમાનપત્ર^૨ પ્રગટાવ્યું,
નામ જેનું ગુજરાત મધ્યે ક્યાંય ન હતું;

૧. આ છ માતાઓના છ પુત્ર કમિટીના સાહેબો અથવા છ માતાઓનો, પુત્ર સર્વિકરવામાં

૨. ૧૧ બધવારે છ

દોહરા.

છે દક્ષિણ સોસાયટી, બાં છે દક્ષિણ દેશ;
 તેથી પણ ગુજરાતની વધતી છડું વિશેષ. ૧૭
 બાં દિલ્લી ને આગરા, મંડળિયો છે ત્યાંય;
 મંથ રચાવે. છે રૂડા સ્વદેશી ભાષામાંય. ૧૮
 પછી તેણે મોતા તણા મિત્રોને કહી વાત;
 રથાપી સાહેબો મળી સોસૈટી સમક્ષાત. ૧૯

મનહર છંદ

ઇસ્વીસો અદારે અડતાણીસની સામે શુભ
 તારીખ તો છવીસમી ડિસેમ્બર માસની,
 મંજળવાસરે મહા મંજળિક ક્રિયા કીધી
 કિન્નાક સાહેબ તણી કીર્તિના પ્રકાશની;
 રથાપી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તે
 અધિક વધારનારી વિદ્યાના અભ્યાસની;
 દિગ્દશપતરામે દિવ્યી આસિય લીધી :
 આજથી સાસાયટી તું થઈ અવિનાશની. ૨૦

દોહરા

અરે ભણી નાતાળ, તું બને આવી આ કાળ;
 નામ તારું નાનાળ પણ તેં મેળવ્યો મુતાલ. ૨૧

મનહર છંદ

કપાપટન સ્વાલિસ ને વળી ફૂલ જેમસ છે,
 રેવરંડ ટિરવિટ, પિરિટસ પાલ્લી;

૧. નાત ન પામે એવી

૨. એ વયોજાના રેસિડેન્ટ વચ દયા.

કાસ્ટ સાહેબ કમિટીના, પાંચ મેંબર થે
ઉત્તમ પ્રકારની મદદ દેવા આદરી;
કિનવાક સાહેબ તે સભાનો સેક્રેટરી થયો,
વિચક્ષણપણુ તણે જે વડો વિભાદરી;
મુંબઈના ગવર્નર લાર્ડ કાક્લાંડ નામ,
પેટરન થયા સદસ્યદિના સિંહાદરી.

૨૨

ઉદ્ભવિન્ય છંદ

હો ગુજરાતી ગિરા, મુણુ તું દિલ્લગીર હવે ન રહે લવલેશે;
આજ થકી તુજ ઉપર, જાણુ, મહેર કરી મહારાજ મહેશે;
આ ખટમાત—તનૂજ તને પરિપૂરણ પાલન પોષણ દેશે;
એ જ પકાનન કેરી સહાયથી થેશ તું વૈભવવાળી વિશેષે.

૨૩

રોહશ

દસમે દિન ગુરુવાસરે વળી ત્યાં બીજી વાર
સભા મળી સોસાયટી કરવા વિવિધ વિચાર.

૨૪

પુસ્તકશાળા રચાપવી, સંગ્રહ કરવા ગ્રંથ,
ગુજરાતી બાપા તણે સુધારવો શુભ પંથ.

૨૫

ટીપ ફેરવી દેશમાં જોળવવા ધન થોક;
દસ હજારમાં પાંચસો મળ્યા અધુરા રોક.

૨૬

ચાપણુ સાત સહસ્રની મૂકી અવિચળ દામ;
બાકીનું ધન વાવરી કરવા માંડ્યું કામ.

૨૭

મનહર છંદ

અગ્રિય ચોર્યાએ વર્તમાનપત્ર પ્રગટાવ્યું,
નામ જેનું ગુજરાત ગમ્યે ક્યાંય ન હતું;

૧. આ છ માતાઓના છ પુત્ર કમિટીના સાહેબો અથવા છ માતાઓનો પુત્ર કાર્તિકરવામી

૨. ૬૨ બુધવારે છપાવે હવે.

જૂન તેરમીએ જૂનનિખરે રચવા તણું

અફેરનામું વળી છપાવીને ક્યું છતું;

આઠમી જુલાઈથી કન્વાઓને બહાવા કાને

હરાવી નિશાળ; દાંમ ઉત્તમ એ તો ક્યું;

કહે દલપતરામ : નહિ કાઈ ખીજે દામ,

એવાં એવાં ખાતાં રચાવવાનું કામ આદ્યું.

૨૮

શેઠ દહીસિંગની સુપાની હરકોર નામ,

ચાહે છે ને જિયોમાં વિદ્યા વધારે ચિત્તથી;

પચાસની સાતથી કન્યાચાળાનું ખર્ચ તેણે

આપવા માંડ્યું સોચાયદીને પૂરી પ્રીતથી;

અદારસે અઢાવન એપ્રિલને અંત દિને

તે નિશાળતણું ખાત ક્યું રહી રીતથી;

ત્રેવીસમી અક્ટોબરે પ્રવેશ-મુદત થયું;

શેઠાણીનારે શુભનું આવન થયું ગીતથી.

૨૯

શોધરો

પછી પચાસની સાતમાં ડાક્ટર સિરડ^૩ નામ,

તે તો સેક્રેટરી થયા, કીધું દિત્તમ કામ.

૩૦

મનહર કંઈ

પાંચમી ડિસેમ્બર અદારસે પચાસ તણી

તારીખ, તું બલે આવી, તારો પૂરો પાક છે;

૧. ર. ૧૫૦) નું ઈનામ છપાવ્યું હતું તે દલપતરામ દાણામાઈને મળ્યું. એનો અંગ્રેજીમાં તથા હિંદીમાં વરજૂઓ છપાયા.

૨. ચાર હબર રૂપિયાનું મકાન થયું, અને, ચાલુ ખર્ચને વારતે ર. ૧૨૦૦૦) સરકારમાં મૂકવા ત્યારે સરકારે નેક નામદાર સંખાવતે બદા-દુરનો ઇલકાબ શેઠાણીને આપ્યો.

૩. સન ૧૮૫૦ ના બનુબારીથી તા ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સન. ૧૮૫૨ સુધી.

રાવત્રહાદુર શેઠ બધાં છે મનનભાઈ,
 બેણે કન્યાસાળા^૧ રચાપી, તે વિધાનું જાડ છે;
 સુધારાનાં કળ થશે શ્રારાં આ શહેર વિશે,
 અડચણો ભાગી જશે, જેની મોટી આડ છે;
 કહે દક્ષપતરામ : ક્યું આ ઉત્તમ કામ;
 આ થકી આ દેશના નરીખતો ઉધાડ છે.

૩૧

દોહરો

સુરતમાં^૨ જઈ કાર્તસે પુસ્તકસાળા એક
 એંદ્રુસ કેરા નામથી રચાપી સહિત વિવેક.

૩૨

મનદર છંદ

મુખક્રમાં સારો એક વિલોખી સાહેબ હતો,
 કુંડ થયું તેની યાદગીરી અભિધાખવા;
 ઉધરાવતાં જીપળ્યા રૂપિયા હમ્મર આડ
 તથા બસે સોંપ્યા સરકારમાં તે રાખવા;
 પ્રતિ વર્ષે એના બ્યાજના રૂપિયા જીપળે તે
 નીમે હ્યાં દક્ષિણ સોસાયટીમાં નાંખવા;
 કારભસ તણી તદખીરથી એવું ક્યું જે
 અર્ધ દેવા ગુર્જર સોસાયટીને આખવા.

૩૩

દોહરો

સન અટારસે બાવને એવો થયો ઠરાવ;
 ડાણુ ધરે ગુજરાતિયો ઉરમાં એવો બાવ ?

૩૪

૧. રૂ. ૬૦૦૦) ખચીને રાવપુરમાં કન્યાસાળા ખંધાવી અને રૂ. ૧૪૦૦૦) તેના ચાલુ ખચીને વાસ્તે સરકારમાં મૂક્યા, ત્યારે શેઠને સરકારે રાવજહાદુરનો ઇલકાળ આપ્યો.

૨. સન ૧૮૫૦ ના મે માસમાં સુરત જવા, અને નવેંબરમાં એંદ્રુસ લાયબ્રેરી રચાપી, તથા સુરતમાં સમાચાર પ્રકટ કરાવ્યું.

- સિવડંની બદલી થઈ બાવન કેરી સાલ;
સેક્રેટરી ત્યારે થયા બડનર બોર્ગીલાલ. ૩૫
- વખતચંદના પુત્ર ને મનનલાલ કેવાય,
તે ઉપસેક્રેટરી થયા કરવા કામ સહાય. ૩૬
- સન ચત્તાર રેખન તથા માલ ડિસેન્જર સાર
ટી. બી. કરતિસે લીધો સેક્રેટરી-અધિકાર. ૩૭
- મોહનલાલ તથા તતુજ નામે ને હરિલાલ,
તે ઉપસેક્રેટરી થયા, કામ-નિમિત્ત તે કાળ. ૩૮
- ચોપનના એમિલધી વિદ્યા થતા વિકાસ
ચતુરપણે ચોપાનિયું પ્રકટ્યું જ્યુદ્ધપ્રકારા. ૩૯
- ‘વિદ્યાસ્થાશ્રમ’ નામની ભરતા સભા હમેશ્વર;
ભણાં ભણાં બાપજી થનાં વિધવિધ વિધ્ય વિશેષ. ૪૦
- સપ્ટેન્જરમાં રોહથી બાપજી કરવા કામ
સાદરાથી તેજાવિયો દિન કવિ દલપતરામ. ૪૧
- કવિતામાં બાપજી ક્યું સ્વદેશહિત ધરી આલ
રાજકુમાર ભણાવવા રાજ-વિદ્યા-અભ્યાસ. ૪૨

મનહર છંદ

કરતિસે તે સમે કવિને ત્યાં કથન કર્યું :
ને તમે, સ્વદેશનું ભલું ચહાઓ ચિત્તથી,
સેવા સરકારી તથા આવી અમદાવાદમાં
સેવા તો સોસાયટીની કરો પૂરી પ્રીતથી;

૧. વા. ૨૪ માં સપ્ટેન્જરથી સને ૧૮૫૩ ની ૨૩ માં એપ્રિલ સુધી.
તે પછી બારમી ડિસેન્જર સુધી મનનલાલ વખતચંદે કામ કર્યું.

૨. ૧૧ અઠવાડિયામાં એક વાર

રયાપવામાં હતા તમે તો તેને સંભાળો હવે,
મગતા રાખીને મોટી કરો રૂઢી રીતથી.

કવિયે કહ્યું કે સરકારી નોકરીમાં રહી
મદદ કરીશ મારા તનમન વિતતથી.

૪૩

રોહરો

દિલમાં હેત સ્વદેશ પર, પણ તુષ્ટિ ન તમનય;
સરકારી-અધિકાર, તે કેમ એમ સુધાય ?

૪૪

મનહરે હંદ

દારખસ તે સમે રળી પર વિલાયતમાં
હતા તેને કરદિસે લખ્યું જુગતી કરી :

વર્ષ સાત થયા પણ સોસાયટી વધી નહિ,
નાણ્યાં સાત સહસ્રની નોટો રહી છે ખરી;
આવે દલપતરામ, આસિસ્ટન્ટ થાય મારો,
તો વધારિયે જરૂર હિંમત હેમે ધરો;
મોટે તમે તે કવિને લખજો મિત્રાઈ-દાવે,
આવે જોમ અહીં એવા વાક્ય રૂઢાં વાવરી.

૪૫

દારખસે કવિ પ્રતિ પત્ર લખ્યો પ્રીતિ ધરી :
વાંચીને આ વાત તમે ચિત્તમાં વિચારજો;
તમને તેડાવ્યા હતા વઢવાણથી મેં તે તો
મારી નોકરીને માટે, તે નહિ વિચારજો;
સેવા સરકારી તજ રથાપેલી અમારી જે છે
સોસાયટી તેની તો સેવા તમે સ્વીકારજો;
દિકર તમારી આખી ઉમરની હું ધરીશ,
ધીરજ તે મોટે તમે અંતરમાં ધારજો,

૪૬

ટોહરા

સ્વદેશનું દિત જો સદા હૃદય ધરો દિન રાત,
તો આ વચનો વાંચીને કમ્પૂલ કરજો વાત.

૪૭

વચનો એવાં વાંચીને ના કહી કેમ ચકાચ ?
પડકું બંધન ત્રેમનું તે નવ, તોડકું જાપ.

૪૮

કરદિસે કવિને લખ્યો વળા વિવેકે પત્ર,
એનો ઉત્તર ત્રોડક્યો તરત લખીને તત્ર.

૪૯

સ્વદેશનું શુભ આહીને આવીશ અમદાવાદ,
સોસૈદીને સેવવા ખાર તેર દિન બાદ.

૫૦

સન અદાર પંચાતને એસતાં જૂન માસ
કવિ હલપત આવી થયો સોસૈદીનો દાસ.

૫૧

મનહર છંદ

કહે કરદિસ : સુણો, કવિરાજ, આજ હવે
કાળ કરવાનું મુખ્ય છે તે કહું નાણિયે;
વસવા સોસાવડીને સતતન સુસ્થાન નથી,
પૂંછ પછ હજી સાત સહસ્ર પ્રમાણિયે;
સાખ કે અરધ લાખ નાણાંનું બડોળ થાય,
તો જ મૂળ ભંડાં આ સોસાવડીનાં નાણિયે;
તે મારે દિગ્ગણે સરદાર શાફાર લોક;
આપે જો સદાચતા તો હર્ષ ઉર આણિયે.

૫૨

ટોહરા

તે પછી કવિયે નિત્ય જઈ નગરોડની પાસ
કવિતા કહી રંજન કરી, અંતરની કહી આસ.

૫૩

ઉપનિવિ ૩૪

સોસાયટી સૌનું બહુ ગહે છે, માગી લીધેલા ધરમાં રહે છે;
 બસા હિમામાઈ સુકોર્તિમાન, રચાવી આપો રમણીક રચાન. ૫૪
 તેને હવે આશ્રય છે તમારો; ગયો મૂકીને ઉપનિવનરો;
 અરે દયા અંતર મધ્ય આણો; પોતાની તેને કરીને પ્રમાણો. ૫૫
 ધર્મી વડા છો ધનવત ધીર; ઉદાર છો ને ઉમદા અમીર;
 માટે ધરે એક તમારી આસ; ન કાઢશો એક હવે નિરાસ. ૫૬
 ધરા વિશે દેવળ ધર્મશાળા કરી ચલા છો શુભ-કીર્તિવાળા;
 કરો હવે આ શુભ એક કામ, દેશે ડુવા તો દલપતરામ. ૫૭

સોસાયટી

કરી કવિતા એ રીત રંજન કરતાં રાજ નર્મ;
 પ્રકટી મનમાં પ્રીત એક દિવસ એ સીને. ૫૮
 કાંઈક લાખ્યા કાન, કીધો દિવાસો છબથી;
 સંજવાને સુરધાન, બરી સભા બાપજી ક્યું. ૫૯
 શુભ સપ્ટેમ્બર માસ, પ્રાંસલ તારીખ પાંચમી,
 વાંચો ધુન્દિપ્રકાશ, વાત લખી જે તે વિશે. ૬૦
 શેઠે ક્યું કબૂલ રચાન રચાવી આપવા,
 જ્યાં અંગ્રેજ રફલ, તે પાસે જગ્યા કરી. ૬૧

અનુવર ૭૬

ડિસેમ્બર ગ્રેવીસમી દિને ખાન-મુહરત
 લાડ એલફિનસ્ટન સાહેબે ગોડે ક્યું;

પ્રભાતમાં પુસ્તકચાળાનો પાયો નાંખી પછી
 સાંજે દવાખાના^૧ તથા ખાત એમ આશુરો
 પ્રવેશ-મુદ્દત તે પુસ્તકચાળા તથા તે તે
 ચૌદમી નવેબરે સતાવનમાં સુધરું;
 વિશેષ વિમંત તો વાંચો બુદ્ધિપ્રકાશ વિશે;
 આ તો સાર સાર લે સંક્ષેપમાં મેં જીવ્યું^૨.

હોટા જનન શ્રમ કરી કારણ મુકારે, પથુ,
 તે ક્યાંનો મુજસ તો મોટા જનિ આણુશે;
 કડિયો કારીમરી કરીને કરશે ભક્તન;
 એતું નામ, કહો, પછી કાણુ યાદ આણુશે.
 પાયો નાંખ્યો ગવર્નરે વાત તે પ્રસિદ્ધ થશે,
 વારે વારે યાદ કરી લોક સૌ વખાણુશે;
 દાખે દલપતરામ : દાખસો દેખી આ દામ,
 જગતની રીત એવી જુણુનાર જણુશે.

૫. “બુદ્ધિપ્રકાશ” વિશે

હાલક

સન અદાર ચોપન તણો, મનહર મારય માસ,
 પ્રથમ થકી ચોપાનિયું પ્રકટયું બુદ્ધિપ્રકાશ.
 યશી સરજ તારો તડિત આપે બંસે ઉગસ,
 જડતા તિમિર ટળે નહિ, જ્યાં જહિ બુદ્ધિપ્રકાશ.

૧ રોક હડીસિંગની બે વિધવા ચોડાણીઆને મળીને રૂપિયા અર્ધોગ્રાખ અને પ્રેમાભાઈએ રૂપિયા બાવીસ હજાર આપ્યા અને રૂપિયા ૭૨૦૦૦ સરકારે આપ્યા તેમાંથી રૂ. ૪૨૦૦૦)ની રૂમારત જાંધી અને બાકીના રૂપિયા ચાલુ ખર્ચને માટે સરકારમાં બેંચાળે મૂક્યા.

દિવેલ વિદ્યા, પાત્ર દિલ, કરે વિચાર કપાસ;
વિવેક જાત વિગળ વડે - પ્રકટે બુદ્ધિપ્રકાશ. ૩

સજ્જનને મુખ શોભતું તેથી આવે તેજ;
કપટી મુખ કાળજી દો; અચરજ સરખું એ જ. ૪

વ્યસન-સરખી વાદળાં અટકાવે ન ઉમસ;
તો નન-મેદનીમાં 'પડે બહુ વિધ બુદ્ધિપ્રકાશ. ૫

બુદ્ધિપ્રકાશ બનાવતાં પણ ગયાં ચોવીસ;
શાલ^૧ નથી તો સાહેબે આ આપી બહિસ. ૬

દ્વિઅર્થી^૨-એક સાહેબને રદવા વિશે

જો તું આજની શાલમાં સાહેબ^૩ એક રટિસ;
નીતિ બાજુથી ભક્તિ કર, ઉત્તમ જગો લહીસ. ૭

[ઉત્તમ જગો એટલે સ્વર્ગ પામીસ.]

[એ જ દોહરો ઉત્તમરામ નામના નોકરીના ઉમેદવાર નિરાશિયાને
કહેલો તે નીચે પ્રમાણે :]

જો તું આજ નિરાજમાં, સાહેબ એ કરદિસ,
નીતિ બાજુ, વિભક્તિ કર, ઉત્તમ, જગો લહીસ. ૮

[મતલબ કે પંચતંત્ર-નીતિ બાજુ એટલે પંચોપાખ્યાન ભજ અને
બ્યાદરજી ભજ તો હે ઉત્તમરામ, તું કરદિસ સાહેબની મદદથી નોકરીની
સારી જગો પામીસ.]

સુપાત્ર રતેલ સદિત મગે જો ગુણાકાર^૪ કપાસ,
'પાવડતાં' જોગે પછી પ્રકટે બુદ્ધિપ્રકાશ. ૯

૧. સાલ-સાલએડાનો સિરધાવ અથવા નહું વરસ

૨. પરમેશ્વર

૩. ગુણ-દોરો, દિવેલ

૪. પાવડતા-દેવતાપણું અથવા ચતુર્ધાસ પણ આપણું કરવાપણાના

- ઊધડે આંખો! અંજની જિગતાં અડુણુ ઉભસ;
 અંતર આંખો! ઊધડે પડતાં શુદ્ધિપ્રકાશ. ૧૦
- બંખો અગ્નિ બૂઝવે, જુઓ, જગતમાં જેમ,
 બૂઝે શુદ્ધિપ્રકાશથી ત્રિવિધિ તાપ પણ તેમ. ૧૧
- દાર ઉધાડો દિલ્લેતથું; પુસ્તક ભો આ પાસ;
 આજસ-પટ અજગો કરો; પામો શુદ્ધિપ્રકાશ. ૧૨
- દીવાની દીપ્તિ યદી ઉત્તમ ઇંદુ ઉભસ;
 બાનુપ્રભા તેથી બધી; પણ વળી શુદ્ધિપ્રકાશ. ૧૩
- જોયું ન વાહન આગનું, પડ્યો ન શુદ્ધિપ્રકાશ,
 તે જન જન્મ્યો ત્યાં 'મૂઓ, ન્યમ જન્મવનું' ધાસ. ૧૪
- જે દર મહિને જન્મવું એને આવી આંચ,
 એ કારણથી અવતરું પૂરે મહિને પાંચ. ૧૫
- ઈસ્વી વર્ષ અદારસે ગાસદમું બોલાય,
 ઓમણીસે ને અદારમું વિક્રમનું વંચાય. ૧૬
- પુસ્તક શુદ્ધિપ્રકાશનું નવમું રચ્યું નવીન,
 તે પરિપૂરણ પ્રીતથી પડ્યો જનો પ્રવીણ. ૧૭
- ઈસ્વી વર્ષ અદારસે પાંસદમું પ્રારંભ
 શુદ્ધિપ્રકાશ બારમું આજ હતું આરંભ. ૧૮
- બહુ પ્રકાશ મુજ શુદ્ધિમાં દે હરકત હરનર;
 પ્રણમીને હતું પ્રાર્થના : જય જય જગત્તોર. ૧૯

હરિનીત છંદ

જય જય જગત-કર્તાર ભવ-મર્તાર ભવ-ભીતિ-હરા;
 જય અખિલ-જગ-આધાર અધ્યોક્ષાર દદ-ધીરજ-ધરા;

૧. પાંચ-સન ૧૮૫૭ ના જળવાની વખતે ચાપાનિયાં તથા ન્યૂન-ચપરા પાંચ માસ જન્મ રહ્યાં હતાં.

- કર દર કર કવિત્વ હું સુકવિત્વ આપી કારમું.
રચવા ધરું હિર આશ બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક બારમું. ૨૦
- જય બુદ્ધિ—બહુ—નાતાર; કર ઉપકાર અતિ કરુણા કરી;
તુજ શરણુ ધરી આધાર બિતરું પાર હું હિમત ધરી;
પુસ્તક રચું ગત વર્ષમાં અડચણ વિના અચારમું,
રચવા ધરું હિર આશ બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક બારમું. ૨૧
- જયમ નાયતી નટ—પૂતળા કીધેલી દીસે કાષ્ટની,
પણ હોય દોરી હાથ નટને ઠેક તેના ઠાઠની,
ત્યમ મુજ તણી તુજ હાથ; તુંજ રૂમાડ તેમ સદા રમું;
રચવા ધરું હિર આશ બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક બારમું. ૨૨
- કાગળ તણો કીધો પતંગ બીડે ગગનમાં, એટલે
જો હોય દોરી હાથ નરને તે જવા દે તેટલે,
ત્યમ તારી સુરનાયી, સરસ વીતે વરસ આ બારમું;
રચવા ધરું હિર આશ બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક બારમું. ૨૩
- આ વર્ષમાં આ વાંચનાર મુજનને મુખ આપજો,
કરુણાનિધિ, કરુણા કરી સંકષ્ટ સધળાં કાપજો;
વળી આપજો ધન ધાન્ય મુખ ચાતુર્ય ચક્રતું ચારમું;
રચવા ધરું હિર આશ બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક બારમું. ૨૪
- રેમત રહે આખાદ, ત્યમ વરસાદ શુભ વરસાવજો;
હરી રાગ દોષ કલેશ ભય, આનંદ અતિ ઉપજાવજો;
પુસ્તક ગણાય પુરાણ મધ્યે અધિક જેમ અદારમું,
રચવા ધરું હિર આશ બુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક બારમું. ૨૫
- દર નગરની નર નારીમાં વિદ્યા વિશેષ વધારજો;
બહુ બેદ ને બ્રમણ તજો જન સર્વ, એમ સુધારજો;

વળા સંપ પામે સર્વ તે હિતકારી વચન હમારમું,
 રચવા ધરું ઉર આશ યુદ્ધિપ્રકાશ પુસ્તક આરમું. ૨૬
 એ ધટ, આ અટક સુણી, કર કટ નટ, કૃપા ધરી,
 સંપ્રુટ કર મુખ પુટ ધ, ખળ દુષ્ટને ખસતા કરી;
 ગુણી જનની ગમેગામ તું કરજે પૂરી મન-કામના;
 વિશ્રામ દાગ તમામના, સુણ, સ્વામ દલપતરામના. ૨૭

પ્રમાણિક હંદ

સદાય રામ રંજને સદાય રૂપ યાય ને
 ઉછેદી દે ઉદાસતા, સુણુદિની પ્રકાશતા. ૨૮

દોહરા

ગુણ-પ્રાદક ને જણ જન, પ્રાદક-યુદ્ધિપ્રકાશ,
 વાંચનાર ઝાઝા વધે, એ જ અમારી આશ. ૨૯

ઈશ્વી વર્ષ અદારસે, તે ઉપર બોનેર,
 પુસ્તક આ જોખણીસમું રચશું રી પેર. ૩૦

અખિલ જનોને આ વરસ પડવા મુખથી પાર
 પ્રયગ પ્રણામ કરું ધરી ધીરનો ઉપકાર. ૩૧

જે જે સજ્જન જગતમાં પડશે યુદ્ધિપ્રકાશ,
 તો તેની, દલપત કહે, પ્રભુ, પૂરી કર આશ. ૩૨

પ્રાદક યુદ્ધિપ્રકાશ જે જન ગમેગામ,
 એજોને આશિષ આતિ દે છે દલપતરામ. ૩૩

મનદર હંદ

મદમદનું મરણ યનાં તેના મુરીદોએ
 નિઃકળી લમી દગર ગંદગી કરાઈ'તી;
 હાથ ને કુસેન સેન સહિત જ્યાં સંદરાયા,
 તેના વસ્ત્રોએ તે જ જમિને જગાઈ'તી;

કપીરની કાયા પડ્યે સંસારની માયા મેલી,
સાચા સેવકાએ તેની સેવીને^૧ સેવાઈ^૨તી:

કહે દલપતં: તેમ હું કિન્હાક સાહેબની
સેવું છું કપર વનાકચુલર સોસાયટી.

૩૪

૬. સોસાયટીની સભા વિશે

માઈલવિદીડિત વૃત્ત

શેભે સ્વચ્છ ખગોળ જેમ શરદે, તેવું સમારથાન છે;
આ અધ્યાક્ષ કળાનિધાન કહિયે, પૂરો કળાવાન^૨ છે;
તારામંડળ તુલ્ય સર્વ સુજનો સાક્ષાત તેમાં કવિ,
મોટા તર્ક વિતર્ક માણુક તણી^૪ ઉત્પત્તિ થાશે નવી.

૩૫

સભા ખરખારે

ફલણા છંદ

સાહેબે! સર્વ, કહું વિનંતિ તે સાંભળો;
આપં છો અધિક સ્તેહી અમારા;
વળી રૂંડે અવસરે આ રીતે આવજો,
લાવજો સાથ મિત્રો તમારા;
માનવાં જેમ ઉપકારમાં જેટલી, તેટલી જે તમે તસ્દી લીધી,
રોબુ^૧ આ રયાન તે તો નહિ થોડ ગણી,
કોડ ગણી આજ^૨ ફરુણા જ કીધી.

૩૬

૧. ફકીર, નાનકસાઈ અને કપીરિયા સાધુ કાળી દોરીની આંટી ડોકમાં રાખે છે.

૨. અંદ્ર.

૩. શુક.

૪. માણેદારી પૂનમની ખગોળની ઉપમા સભાને આપી.

ટોહરો

સોસૈટીને દારણે જે ગુજરી-વિલાપ
રચ્યો હતો તે કહું હવે, મુણ્ણો, સમજન આપ. ૩૭

૭. ગુજરી-વાણી-વિલાપ

ઉદ્ભવિનય ૭૬

જો પ્રભુ થાય મહા-મતિપ્રેરક, પંચ પદ્માણિયે પાવક પાણી;
પદ્મીની પાંખ પડોંચી રહે નહિ, વીજળી વેગ ચક્ષાવિયે-વાણી;
જેની કૃપા ચક્રી જંગલી જે જન વંતની મુક્તિ યથારથ બાણી,
તેની કૃપાથી, કહે દલપત, કરું કવિતા ચિત્ત હિંમત આણી. ૧

તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વિચક્ષણતા નથી, સ્થૂળમતિ વળી મૂળથી થોડી;
અક્ષર એક વિવેક નથી; કહું છું અતિ હેક અહંપદ છોડી;
હિંમતથી મહા-કીમતની રચના રચવા રસથી રુચિ જોડી;
વંદન વિશ્વપતિ-પદ-પદ્ય કરું, દલપત કહે કર જોડી. ૨

ટોહરો

સૌ સમજનના સમીપમાં કહું ગુજરી વિલાપ;

તેનો મર્મ વિચારીને હરમાં ધરજો આપ. ૩

સાખા સોસૈટી તણી રિશ્તર સ્થાપવા ત્રિસાળ

કરડિસે^૧ ઇચ્છા કરી, જ્યાં મેળો મહીપાળ. ૪

સન અદાર ઉનસાહમાં^૨ નિજ, કવિને તે કામ

માન દબી મોકલ્યો બાવનમર-નૃપ-ધામ. ૫

ત્રિજયક્ષમા વણું ન ક્યું, જ્યાં રાગ જસવંત;

રાજસમા રંજન કરી જઈ કવિયે આપવંત. ૬

૧. ગુંજસત પનાંકિયુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી

૨. ઓગણસાહમાં

- પુસ્તકશાળા સ્થાપના લીધું નૃપનું વેણુ;
કાલ દીધો કવિને કરે નેહ જણાવી નેણુ. ૧૭
- સન અદારસેં ત્રેસડે વળી વિચારી વાત :
રિયર સાખા જઈ સ્થાપવી વડોદરે સાક્ષાત. ૮
- કરડિસે કવિને કહ્યું હેયું રાખી હામ :
વિચરો તમે વડોદરે, કરો જઈ શુભ કામ; ૯
- સાખા સોસૈદી તણી રિયર કરવી તે કામ;
રાગ કરે સહાયતા થાય આપણું કામ. ૧૦
- ગુજરાતી બાપા વિશે મંથો બહુ ગૂંચાય
તો ગુજરાતી વાણીનો સઘ મુધારો થાય. ૧૧
- રીઝાવળે જઈ રાવને મુથાવી કવિતા-સાર;
મળળે પ્રથમ પ્રધાનને તેથી કામ થનાર. ૧૨
- શેઠાણી હરકોર ને નગરશેઠને જોમ
કવિતા-રસથી રીઝવી કામ કરાબ્યાં તેમ, ૧૩
- ભાવનમરના ભૂપને રીઝાવીને રસ-રીત
પુસ્તકશાળા સ્થાપના લીધું વચન નિર્મિત, ૧૪
- તેમજ ગાયકવાડના કરનો લાવો કાલ;
સમજવો વિદ્યા તણો ઉત્તમ લાભ અતોલ. ૧૫
- રૂડો ત્યાં રસિડેંટ છે સાહેબ કનૈલ બાર
મેંબર સોસૈદી તણો, છે ચાણો સરદાર, ૧૬
- તે પણ તમને આપશે સહાયતા શુભ રીત;
એથી ધાયું આપણું યાશે કામ ખચીત. ૧૭
- શુભ ખાતું સ્થાપન કરે, ન ધરે સાખા નામ,
તોપણ ઉત્તમ જાણવું કામ થયાનું કામ. ૧૮

- કહાપિ કારજ નવ બને તો ન થવું દિવગીર;
અમ કરી જોવો આપણે ધરીને મનમાં ધીર. ૧૯
- મુણીને કવિજન સાંચ્યો કરવા ઉત્તમ કામ;
ઉતારો જોને ક્યો સામગ્ર ભેયર-ધામ. ૨૦
- જાળને કર્નલ બારનો પ્રથમ ક્યો મેળાપ;
વાત કરી તે સાંભળી એવ્યો સાહેબ આપ : ૨૧
- ભાસે છે મુજ મન વિશે કામ થવું મુરોહ;
છે રાખના સોજતી ઝાઝા જન અ-ભણેલ. ૨૨
- તે જાણે છે, જો થશે રૈયત બણી હુસિયાર,
રાજ-કાજમાં તો ધણી તે લેશે તકરાર. ૨૩
- સહાહ તેવા જન તણી માને છે મહીપાત્ર;
તે માટે નથી ચાપતા નવીન-રીત નિયાત્ર. ૨૪
- કહ્યું અમે કઈ કઈ સમે, કથન થયું નહિ કાન;
તોપણ તમે કરી જુઓ અમ નિજ શક્તિ સમાન. ૨૫
- આપીય હું અનુમત બહું, વળી આપું છું પત્ર,
આપો જઈ પરધાનને તમે મળીને તત્ર. ૨૬
- પ્રધાન પાસે પત્ર લે જઈ કીધો મેળાપ;
ગુણિજન ગોવિંદરાવ તે, અટક 'રોડિયા' આપ. ૨૭
- કહે કવિ : ભારત સમે પાંડવ કરી પાસ
પ્રધાન ગોવિંદરાવે મુખ કરતા નીતિ-પ્રકાશ; ૨૮
- તેથી જળ પાંડવ તણું થયું જગન મેળાત્ર;
જાણે છે તે જન સદ્ આજ મુખી સૌ દાર. ૨૯

સંજયને ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછી એવી વાત :

કેણુ જીતશે યુદ્ધમાં, કહેા અને સાક્ષાત.

૩૦

ન્યાં પ્રધાન ગોવિંદ છે, જાણેા ખરું ખચીત,

જરૂર ભારત-યુદ્ધમાં તેની યાશે જીત.

૩૧

વસંતવિલસા વ્રત

ને કણુ બીખ્મ સરખા બડ જૂપ બેળા

કીધા કૌંડ રથી ભારય કેરી વેળા,

શોભા સમસ્ત ન મળે પશુ તે સમાન,

ગોવિંદરાવ ગુણુસાગર ન્યાં પ્રધાન.

૩૨

ત્યાં નિત્ય જીત, પરિપૂરણુ પ્રીત પામે,

ત્યાં યુક્તિ સર્વ, વળી ત્યાં યશ સર્વ જામે,

પામે પ્રસિદ્ધ કવિ પાંડત ત્યાં જ માન,

ગોવિંદરાવ ગુણુસાગર ન્યાં પ્રધાન.

૩૩

ત્યાં રાજનીતિ તાણી તો રૂઢી રીત રાજે,

ત્યાં ગજનાથી યશ નોખત નિત્ય ગાજે,

કુષ્ટોનું કુષ્ટપણું ત્યાં ન ટકે નિદાન,

ગોવિંદરાવ ગુણુસાગર ન્યાં પ્રધાન.

૩૪

ત્યાં ન્યાય થાય બિચારાય સદાય સારો,

અન્યાય જાય દૂરથી કરીને બિચારો,

તે જૂપના જ ગુણુનું બદ ચાય માન,

ગોવિંદરાવ ગુણુસાગર ન્યાં પ્રધાન.

૩૫

ત્યાં રિદિ સિદ્ધિ નવનિદિ કરે નિવાસ;

ક્યાંથી રહે જ કરી વાતની ત્યાં ક્યારા ?

ત્યાં સર્વનું ધરમ ઉપર હોય ખ્યાન,

ગોવિંદરાવ ગુણુસાગર ન્યાં પ્રધાન.

૩૬

દેખે સદાય દુનિયા જન ત્યાં દિવાળી,
સર્વે સુખી જ તનના પરિતાપ દાળી,
ત્યાં ક્ષેમ પ્રેમ રસનું પરિપૂર્ણ પાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

૩૭

તેજસ્વી તે જ નૃપતિ ભૂમિ મધ્ય બાસે,
પ્રોડપ્રનાપ પૃથિવી-પડમાં પ્રકાશે,
તે ભૂપ સૃષ્ટિ સરવોપરિ સંકિતમાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

૩૮

વિદ્યાવિલાસ-રસનો પશુ ત્યાં જ વાસો,
ત્યાં તત્ત્વ-શોધ-અરચ્યા તકનો તમાસો,
ગુણાર્થ બેઠ ગુણનું પશુ ત્યાં જ યાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

૩૯

ત્યાં સર્વ દેસ થકી સૌ કવિ કોઠ આવે,
સર્વે કળા કુશળતા પશુ ત્યાં ઠરાવે,
સત્પાત્ર માત્ર જનનું શુભ ત્યાં જ રયાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

૪૦

એવું વિચારી શુભ અંતરથી જ આ મેં
આશિષ-વાક્ય ઊચર્યું દક્ષપત્તરામેઃ
જીવે ધણું નૃપતિ ને વળી તે દીવાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

૪૧

રાદસ

શુભી પ્રધાન પ્રસન્ન ચર્ધ પૂછી સધળી વાત;
વળી કથન તેણે કહ્યું : સુલેખ, કવિ, સાક્ષાત,
શાણે છે સેનાપતિ બાકે સિધિયા નામ,
તમે જર્ધ તેને મળો, માલ તમારું કામ.

૪૨

૪૩

હું પણ ભૂપ-હજૂરમાં બિયરીય મુખથી-એમ,
વિદ્યાખાતું સ્થાપતું, જન સો સુધરે જેમ. ૪૪
પછી કવિ ખેલે ગયો ભાડિ સિંધિયા ખાસ;
કરી પ્રશંસા તેહની, કવિતા કરી પ્રકાશ. ૪૫

મનહર છેવ

ચંચલ ચતુર ગુરવીર ધીર શસ્ત્રધર,
ઘૂઘરચનાકો ધિધિ પૂરન પિછાન હે;
હિંમત હમેશાં, દિલ જાનત હે વાઘ પેશ,
નિમકહલાલી, લોભ લેશ નહિ આન હે;
સંપૂરન પસે ગુન લાવક સો સેનાપતિ
રામજયું કો સેનાપતિ સુગ્રીવ સમાન હે;
કહે વલ્લપતિઃ જંઢેરાવ શ્રિતિનાથ પાસ
પસો સેનાપતિ ભાડ સિંધિયા સુજાન હે. ૪૬

શોહરા

કારભારિયોએ કનુંઃ કાલ આવજો આપ;
મહારાજના મહેલમાં યશે ભૂપ-મેળાપ. ૪૭
રાજસભામાં કવિ ગયો તે અવસર તે સ્થાન;
નાટારંભ થતો હતો, કરે નામકા ગાન. ૪૮
ગાન સમાપત બ્યાં થયું, કરી પ્રધાને સાન;
સભાખાલું વર્ણન કર્યું, મુખ્યું નૃપે દર્શ ધ્યાન. ૪૯
મજીમય મુવરણ મેલમાં સુર સમ સમા સદિત
શિતિપાત ખડેરાવજી સુરેન્દ્ર સમ શોભિત. ૫૦
વાળે શુભ વાગિત્ર, વગી ગુણિજન કરે મુગાન,
નવીન નાટિકા નૃત કરે તનનનનન ધર્મ સાન. ૫૧

૪૫૨

નૃસ કરે સુરનારી, રહે ત્રિપુરારિ નીરખવા;
 બહુ શોભા બસિહારી, હરિ પણ રહે હરખવા;
 ચતુરાનન ને ચંદ્ર, ઈશ, અલોકેશ, અહીંદ્રા
 ચકિત યાવ; જોડે ચિત્ત, માનું શા માત્ર મહીંદ્રા ?
 મહાસિદ્ધિ સહિત રિદ્ધિ રૂડી ખડેરાવ દિતીશની,
 નરનોક મધ્ય તે નીરખતાં દષ્ટિ ફેર જમડીશની. ૫૨

આસીર્વાદ

ચાંદલવિદોદિત વ્રત

કલ્યાણી કમળાક્ષી દેવી કમળા, કલ્યાણુ તે તો કરે;
 બંડારી બવદેશનો બવનમા બંડાર બારે બરે;
 રિદ્ધિ ભુદ્ધિ સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ સુખ સૌ સોંપે સદા સ્થામજી;
 ખડેરાવ અખંડ ખૂન ખુશીમાં રાખે રૂડા રામજી. ૫૩

પ્રીતે પ્રોઢપ્રતાપ પૂર્ણ પ્રમુતા પામે પ્રમ્લના પતિ;
 મોટા મત્ત ગજેન્દ્ર રત્ન સરીખા દેવેન્દ્ર તે દે.અતિ;
 ધારી ધૈર્ય ધનુર્ધરાદિ વિધિના ધીમંત હો ધામજી,
 ખડેરાવ અખંડ ખૂન ખુશીમાં રાખે રૂડા રામજી. ૫૪

વિદ્યા-વાદ-વિનોદ-વાણી વિમળા બિદ્વરાત્ર વાસો વસે,
 આપે ઇષ્ટ અબીષ્ટ. કષ્ટ હરીને; સંપુષ્ટિ તુષ્ટિ યશે;
 મંત્રી મિત્ર પવિત્ર પાત્ર મતિના કલ્યાણ કરે કામજી,
 ખડેરાવ અખંડ ખૂન ખુશીમાં રાખે રૂડા રામજી. ૫૫

ખાતા તો પરમારજ, જન તણા ઝો અન્નદાતા તમે;
 પ્રખ્યાતા પ્રિય હો પ્રમ્લજન તણા, ત્રાના વિધાતા તમે;
 રાતા રામ રમે સદૈવ ગુણના, જ્ઞાતા ગુણપ્રામજી,
 ખડેરાવ અખંડ ખૂન ખુશીમાં રાખે રૂડા રામજી. ૫૬

દોહરો

સુણીને જૂપે પૂછિયું ધરી પ્રેમ ભરપૂર :
કાણુ તમે છો ને વળી શી ઇચ્છા છે ઉર ?

૫૭

ઉત્તર

મનદંત છંદ

ગિરા ગુજરાતી તથા પિયરની ગાદી પામી,
મુખ્ય તો મરાઠી માની દેખી દુખી દિલ ધું;
અરજી તો આપી^૧, દીડી મરજી તથાપિ નહિ,
આગ્યે આપ આમળા ઊચરવા અપીલ ધું;
મહિતા મુકદ્દમાને ચાર જણા ચૂંચશે તો,
શું થશે તે શોચનાથી, સાહેબ, શિયિલ ધું;
દાખે દક્ષપતરામ : ખુદાવંદ ખડેરાન,
ફડી ગુજરાતી વાણી રાણીને વફાલ ધું.

૫૮

ચૌદામાં છુટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
હૂંદી અસંકાર ફૂટી કીધી ગુનેગાર શી;
પ્રગેરુ^૨ ચલાવ્યું તે તો ચાલતાં મુંબેમા પેહું,
પછી ત્યાં તપાસતાં તો પકડાયા પારસી^૩;
આજ ધર્મરાજ મહારાજનું બિરાજમાન,
સાચ જૂઠું સઘ શોધી આપે જેમ આરસી;
માફ માગી આપ પાસે સાફ ઇનસાફ માગે,
એ બિચારી નારી છે કુંવારી ને નવારસી.

૫૯

૧. પ્રથમ અમદાવાદથી દાજળ લખ્યા હતા પણ ઉત્તર મળ્યો નહોતો.

૨. પ્રથમ પારસીઓ બોળકી ભાષા લખતા હતા તેથી કેટલાંકેક કારે છે કે વર્તમાનપત્રે પારસીઓ છાપે છે તેના ફેલાવાથી ગુજરાતી ભાષામાં મડબડ થઈ.

દોહરા

મહારાજ, મેં સ્વપ્નમાં દીડો એક બનાવ,
તે હકીકત તમ આગળે કે'વાનો છે બાવ. ૬૦

સ્નેહ સહિત તે સાંભળો, એ ક્ષણ મુજ ઉર;
બાસે વળતી જે બહુ, કરજો આપ જરૂર. ૬૧

કહ્યું તુમે : જાહર કરો, જે કે'વાનું હોય.
વળતી કવિજન બોલિયો : મુણે, સજન સદુ હોય. ૬૨

દનુશ્વ ઇંદ

બલી ભૂમિનો શુભ ભાગ, બહુ હસસ શોભિત બાગ;
કવિ એક જોવા કામ દીકરે ગયો તે હામ. ૬૩

અવલોકી અબળા એક, છટી લાજ રડતી છેક;
વિધવિધ ઉચારી વિલાપ બોલતી : આ માઆપ ! ૬૪

કર ચૂંટતી શિર કેશ; વરવે દીસે બહુ વેશ;
ફૂટતી અધિક કપોળ, ચમુ કર્યાં રંગ ચોળ. ૬૫

શરીરે નહિ શયુગાર; પીડા કરે પોકાર;
બોલતી ખંડિત બોલ; તનનો ન દીમે તોલ. ૬૬

એકે ન સાચું અંગ; બમતાં થયેલાં બંગ;
વળી વરણ નહિ વરતાય, મળું તારીને કુખ ગાય. ૬૭

કાળાં દરજી ને કામ રાત્રે મુણીને રામ;
માનવી દે નહિ માન, મન સમજી જૂન સમાન. ૬૮

કવિ સાંભળી ક્ષપાત, અનિ રાદય કીધું સ્વાંત;^૧
વનિતાને પૂછી વાત : કહે જરૂર તારી જાત. ૬૯

દીસે છ તું કાષ્ઠ દેવી, અવલોકી તુજને એવી.
તે વળતી બોલી વાત : તું જાણ મારી જાન, ૭૦

ગીર્વાણ વાણી વિલાપ, રમણીક રૂઢી રસાળ,	
તેની જ તનુજ દુઃખ, પણ છેક દુખમાં હુલ,	૭૧
વગી વડું કારણ, વીર; મુલ ધારી મનમાં ધીર;	
ગુજરાન મારું આમ, દરવા તણું તે હામ.	૭૨
મુજ પિપરનો જ પ્રતાપ, જે પામિયા નૃપ આપ;	
મુજને ન આપે માન, કડું તે મુલે નહિ કાન.	૭૩
મુજ શોકપત્રું સનમાન કરીને ગણે ગુણવાન;	
ક્યાં કડું જઈ પોકાર ? નર કોણ સાંભળનાર ?	૭૪

કવિ-વચન

મનમાં ન શોચીય, માતં; સમજ્યો દુ સપગી વાત;	
શુભ કરીય તાડું કામ; કવિ કહે દક્ષપતરામ.	૭૫

દ્વિઅધી

મનદર છંદ

બળનો જે બંધુ, જેની સખ્યતા અકૂર સાથ.	
ધરમનો પક્ષ ધારનાર તને પાળશે;	
સ્તંભ દંભ તોડનાર જે છે દુરમેધનનો,	
શ્રીમંત શ્રીરાજ તે સદા તને સંભાળશે;	
કહે જેને મહામણિ પ્રખ્યાત છે પદ્મપાણિ,	
એ જ તને આપની અણી ધણી ઉગળશે;	
રૂડો જે આ ખડેરાવ, રનેહી નર-નારિકાનો,	
હારિકાનો નરદેવ તાપ તારા ટાળશે. ^૧	૭૬

૧. ટીકણુ વિશે—જળદેવજનો જે લાક છે, અને અકૂરના સાથે જેને મિત્રતા છે, અને યુધિષ્ઠિરનો પક્ષ લાલુનાર તે તને પાળશે; દુરમેધનનું અભિમાન અને કપટ તોડનાર જે છે, એવો લક્ષ્મીવાળો શોભાવમાન રાજા તે તને સદા સંભાળશે. જેની કાઠમાં કૌસ્તુભ નામનો મોટા મણિ છે,

દક્ષિણ્ય છંદ

કર વાવરશે કરુણા કરી એ જ, સહાય થશે તુજ મુધરવા,
ધરવા યજમાર રડા મગશે, મગશે તટથીર અને તરવા;
તરવાર-અદાકુર તે નૃપતિ જ, સમર્થ સદા દુષ્પ સંહરવા;
દરવાખ્યે ગણી દક્ષિણ તણું, કર આદર કીર્તિ કયા કરવા. ૭૭

દોહરા

કરીશ પ્રથામન ખૂમ હું તુજ માટે, હે માત;
બોલીશ એવા બોલ જઈ, રાય ચાય રણિયાત. ૫૮

મુણી બોલી તે મુંદરીઃ મુણો, કવિ, મુદ્દ બાવ;
તમે વખાણુ કરી કહ્યું રડો ખડેરાવ; ૫૯

પણ કળિયુગના રાયનાં લક્ષણ નવ દેખાય,
તો કળિયુગમાં તેહને જૂપ કેમ કેવાય? ૬૦

વધા જેના દાવમાં કમળ પ્રખ્યાત છે, તે વને પોતાની મણીને મણી ઉત્તરશે
આ ખડે એટલે ભરતખડે ને રડો રાજ છે અને પુરવો વધા સ્ત્રીબોનો
સ્નેહી છે એવો દારિદ્રાનો રડો રાજ ને શ્રીકૃષ્ણ તે વારા લાય
રાજશે.

ખડેરાવ વિશે—ફોજના સરદારોનો ભાઈ છે, અને ક્યાણ માણસો
સાથે જેને મિત્રતા છે અને ધર્મનો પણ રાખનાર છે, તે વને પાજશે;
મદાસપ્ટ જેની સાથે મુદ્દ પણ રહે એવા સત્કુળોનું અભિમાન વધા કપડ
તોડનાર, એવો શ્રીમંત ચોલાવભાવ રાજ વને હંમેશાં સંજ્ઞાવશે; જેના
કંઠમાં મોરો હોય છે, અને જેના દાવ કમળ એવા પ્રવિદ્ધ છે, તે જ વને
પોતાની મણીને મણી ઉત્તરશે. આ સાથે ને ખડેરાવ મદાસપ્ટ સર્વ
પુરવો અને સ્ત્રીબોનો સ્નેહી છે અને તે દારિદ્રાનો રાજ છે, તે વારા લાય
રાજશે.

બધાજરુતિ

મનદર ૭૬

બોળાપણું બાસે નહિ, સત્યતા તો નાસે નહિ,
ત્રાસે નહિ ઉરમાં ઉદારપણું આણુતાં;
અરીણુઅધાણુ નહિ, અરથ અન્નણુ નહિ,
અંધનું એધાણુ નહિ જેખિયે પ્રમાણુતાં;
આગસ તો અંજ નહિ, કુસંગીનો સંજ નહિ,
રંડીબાછરંજ નહિ જન કોઈ જાણુતાં;
કળિના રાગના ગુણુ કયા વ જખાપ જોતાં,
શેના રાગ ખડેરાવ વહિયે વખાણુતાં!

૮૧

દોહરા

તે સુણીને બોલ્યો કવિ : જે વૃષ્ટનું એ નામ,
હલકાને ઉમદા કરે, આશય દે તે હામ.

૮૨

ગીતો

રહી, શવાન, મજા કેહ, બોધ સખ્દો જે બહિયે,
વિચારી જોતાં વાત, મુગુણુ તેમાં શા મહિયે ?
પણુ જે 'માપકવાડ' નામનો આશય એ લે,
એક એક અદાર જ તોય શુભ ઉપમા તે લે;
તે માટે હું હું હું હું તને, મળુ સદગુણુ એ નામના,
કરશે દરુણા તો કાષ્ઠ દિન, કરશે પૂરણુ કામના.

મારડી
ચશવાન
કમળ
ચાહે
હોબોઈ

૮૩

વૃષભશંસા

દોહરા

ગુણવંતી ગુજરાત, હું બલો પરી છર આવ
ગુણુ મા માપકવાડના, જાંડથી દ્યો જયાવ.

૮૪

સવૈયા—એકવીસા

બંડ શીઘ્ર આ દેશ બધે, તે દિવસ બચાવ્યો ગુજરાત દેશ;
 હિમત રહી અંગ્રેજ તણી તે, ગાયકવાડની મદદ વિશેષ;
 જો મહારાજ ન હો મનમાં તો, બાણ, જરૂર પ્રલે ચર્મ જાત;
 ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા હું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૮૫

દિલ્લી આગળ દંગ શીઘ્રો, વળી તે ગબરાટ મંચો આલેર;
 બંગાળે પણ ગડગડ ચર્મ ફેલાઈ ગર્મ કરતી ચોદેર;
 જો આ દેશ તરફ બિખરત તો, તારી અવસ્થા તેવી જ થાત;
 ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા હું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૮૬

અમદાવાદ રહ્યું આખાદ, રહ્યું મુખમાં વળી સુરત શૈર;
 ડાહ્ય લખેશરીની લક્ષ્મી ન છુટાઈ, કુટાર્થ થયો નહિ ડેર;
 ગાયકવાડ તણા ગુણથી જ થયો એ તો ઉપકાર અધાત;
 ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા હું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૮૭

કાખા મળી પારથના પેરથને વળગ્યા તનનો તજને ત્રાસ;
 બારથ જીતી સક્યો, પણ પારથ ત્યાં ન જીત્યો પડમાં તે પાસ;
 તે કાખા કદી કમળ થવા સ્વપ્ને પણ સંભવતી નહિ વાત;
 ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા હું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૮૮

આપ પધારી પ્રભ-દિવ-કારણ કુઃખનિવારણ કોટિક કીધ;
 ફેલી કિલ્લી બધા જનના વળી ફેલ-જમાન લખાવી જ લીધ;
 વાઘ અને બકરી વિચરે નિરબે ચર્મ, રાજ રહે રણિયાત;
 ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા હું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૮૯

ચોર બધા ચકચૂર ક્યો, વળી દેસથી દૂર ક્યો જન દુષ્ટ;
 ગુલમ બેંડા જળ માંહિ ફૂંચ્યો, પૃથ્વી પણ પૂર્ણ કરી રસપુષ્ટ;

દોઈ દેરી પરનારી તણા તન સાથું ન જોઈ શકે દિનરાત;
ખંડેરાવ કિતીય તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૯૦

હોય હમ્મર કે દૂરનો નોકર, લેઈ ન શકે દમડી પણ લાંચ;
નીસ વસા અપરાધ વિના આડે નહિ લોઈ તણે તન આંચ;
હોય વિના નહિ દંડ ભરે, દેરી પૂરણ દબ્ય રજે પ્રખ્યાત;
ખંડેરાવ કિતીય તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૯૧

વેણું ઘણું દુખ તેં બહુ વાસર, આવી મળ્યો મુખ-અવસર આજ;
ધમરના ઉપકાર યદી ધણી ખંડેરાવ મળ્યો મહારાજ;
જો ન મળ્યો હત તે તુજને દેરી, આ જુગમાં દુખ તારું ન જાત;
ખંડેરાવ કિતીય તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૯૨

સાદ મજે ઇન્સાદ નીતિસર; મૂલ વિના ન લહે કોઈ માસ;
લંડી શકે નહિ લખ્દરી લોક; ન ચાલી શકે પણ બિલદી ચાસ;
ખાપ પ્રિયે, ખુશીથી ખરચે જન, મુંદર મેંજ રચે જૂમિ સાત;
ખંડેરાવ કિતીય તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૯૩

એ મહારાજ તણા જ પ્રતાપથી તું સૌભાગ્યની દરસાય;
ધર્મવતી પણ એ જ ધણી યદી; એ જ યદી ગુણવંતી ગણાય;
તેની જ ઉજ્જવળતા યદી તું વળી વિશ્વ વિશે ચલ છે વિખ્યાત;
ખંડેરાવ કિતીય તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત. ૯૪

છંપો

ગુણવંતી ગુજરાત, લક્ષવિધિ તેં સુખ લીધું,

ખંડેરાવ કિતીય કદ તુજ છેલ્લ કીધું.

શોભા સ્વર્ગ સમાન પૂર્ણવિધિ તું બહુ પામી,

જેના પુણ્ય પ્રતાપ દસે દિશ દોલત ભમી;

નિર્ણયાત રડો રાજ્ય પ્રજા, કરો સદા મુખ કામ ૭,

અંતરથી આશિષ અહર્નિશ દે છે દક્ષપતરામ ૭. ૯૫

પંચિત્ર-પ્રયાત-કાર

સાદૃશવિકીરિત કવિ

ખડેરાવ કિંતીશના અમલમાં ચોરી વિવાહે સહી,
જારી તો જમ દાન યજ્ઞ તપ છે, નારી નરમાં નહિ;
બેલે દંપતી છૂત સમ-દિવસે, ત્યાં છૂત દેખાય છે;
મારામારી મૃદંગ-અંગ, ઉપરે, જ્યાં માયછો માય છે. ૯૬

અનહર હંદ

ખાંચ ધરવાળો નહિ તોય તેને પાડો કહે;
માય નહિ ગીત તોય તેને કહે માય છે;
શિર જોને પગલું ન માય તેને ચોર^૧ કહે;
અખાંડી ન ઉપડે તે ગજ તો ગણાય છે;
કૂવામાં ન ઊતરે તથાપિ તેને કોચ કહે;
જાય નહિ ચાલી ક્યાંય, તેને કહે જાય છે;^૨
પણ વિના પાપડી કહે છે; દશપત કહે :
ઐટલું તો જૂઠું છે જ્યાં રાજા ખડેરાવ છે. ૯૭

કાકશ

તે સુણી બોલી સુંદરી : કહું તને, કવિરાજ;
તું તો રાજ કલા તણો, નૃપ તો સમર્થ આજ, ૯૮
તેને તારી શી ગરજ, જો માને તુજ વેણ ?
કેમ દયો કુખ માહડું, કહે તું મને કેણ. ૯૯

કવિ-વચન

નામ અમર નિજ રાખવા ચિતમાં જો જન ચહાય
તે તો રાજે છે ધણી કવિની ગજ સદાય. ૧૦૦

૧. ચોર-રસ્તો, અથવા ૪૦ રૂપિયાનારૂં કાઠડું

૨. જમના કૃષ્ણો છાંડ

શ્રવણા ૭૬

ચર્ધ ગયા એજ શ્રીમંત કર્ધ શેઠિયા, વેઠિયાની પડે વહી ગયા તે;
 નામ કે દામ જન કોઈ જાણે નહિ, કોણ જાણે જ ક્યાં ચર્ધ ગયા તે;
 બાળવા બવન, બંડાર સંભાળવા, પાળવા વંચ પાછા ન વળિયા;
 ધૂળમાં ધૂળ ચર્ધ ભૂમિમાં બળી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૧

કણુખી રખીદાસ તે કોણ હિસાબમાં, સામળે પૂર્ણ પ્રખ્યાત કીધો;
 ભોજ જેવો થયો અમર તે ભૂમિમાં, જમત જીવિતનો લા'વ લીધો;
 તે વિના કોટિધ્વજ કંઈક કણુખી ગયા, કોણ જાણે ક્યે પંથ પળિયા;
 ધૂળમાં ધૂળ ચર્ધ ભૂમિમાં બળી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૨

સરસ કવિ રત્નનો શોધ કીધો નહિ, પત્નયો રત્ન તો સરસ રાખ્યાં;
 ચિત્ત ધરી કવિ તણું વચન ચાખ્યાં નહિ, ચાવીને દાળ ને ખાત ચાખ્યાં;
 જમીન જર મેલીને જ્વાળમાં જળી ગયા, ટળી ગયાં નામ ને દામ ટળિયાં;
 ધૂળમાં ધૂળ ચર્ધ ભૂમિમાં બળી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૩

શું થયું સેન સંપૂર્ણ સજવા થકી, શું થયું કનકના મે'લ કીધે ?
 શું થયું હાથીને બાયો બેળા કીધે, શું થયું દ્રવ્ય મદુ દાન દીધે ?
 અંધમાં ગૂંધી ગુણુ જે ગવાયા નહિ, ચાર દિન માંહિ અચળાચાં અળિયા;
 ધૂળમાં ધૂળ ચર્ધ ભૂમિમાં બળી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૪

રાજવંશી થયા દેવ-અંશી સમા, જમતમાં આજ કોઈએ ન જાણે;
 લાંબકી લેખી કવિએ જ જેને લખ્યા, વિધવિધે સર્વ તેને વખાણે;
 પૃથ્વી ઉપાડતા, પર્વતો પાડતા, બાહુ જેના હતા બહુ જ બળિયા;
 ધૂળમાં ધૂળ ચર્ધ ભૂમિમાં બળી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૫

ધૂળ બેળું બળ્યું હોય છે હેમ તે, કારીગર કાઢી પ્રખ્યાત કરશે,
 તેમ સદ્ગુણી તણું નામ સંસારમાં કવિ મળ્યે ધરણિ પર કીર્તિ ધરશે;
 તે વિના જીવીને કંઈક જાતા રહ્યા, કપકતા બેરના જેમ હળિયા;
 ધૂળમાં ધૂળ ચર્ધ ભૂમિમાં બળી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૬

રાખતા નામ ધન લાખ ખરચી કરી, અહુ જ ધમારતો ગેર આધે;
 રાખવા નામ નાથે વરા નવનવા, રાખવા નામ સંત્રામ સાથે;
 રાખવા નામ લાજી કરે લોકમાં, રોકડું દ્રવ્ય જે આપ રળિયા;
 ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં બગી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૭

બોજ જેવો જ સિદ્ધરાજ, જરા જોડવા કવિ તણો શોધ સો દામ કીધો;
 શોધ કરતાં નહિ સરસ કવિ સાંપડયો, બાંધી બહુ ઘાટ જરા લેખી લીધો;
 ઘાટના હાક તો વાટમાં વટી ગયા, ગરદમાં પ્રોટ પાપાણુ મળિયા;
 ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં બગી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૮

દેહ આયુષ્ય જગદીશના હાથમાં, કીર્તિ-આયુષ્ય કવિચોટ હાથે;
 સરસ જશવંતને નરસ સાથે કરે, નરસને પણ કરે સરસ સાથે;
 કવિજનો સાથ-કંકાસ જેણે ક્યાં દેવ પણ દેવની પંક્તિ બળિયા.
 ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં બગી ગયા, મહત કવિ કોઈ જેને ન મળિયા. ૧૦૯

મનહર છવ

નિશ્ચલ સુનામ કામ દેવે અગનિત દામ,
 ઠામ ઠામ કામ કરે ભૂષ મન માયો હૈ;
 યદિ કામકો ઉપાય યાદિ સિદ્ધરાય રાય,
 સિલપીકો વાસ સિલ્પ સરસ રચાયો હૈ;
 માલધકો મહિપાલ મયો મલો મોજરાજ;
 નિશ્ચલ સુનામ કામ કવિ પૈ કરાયો હૈ;
 કહૈ દલપતિરામ : કહાં સિદ્ધરાજ-કામ,
 મોજકો તમામ ઠામ નામ દરસાયો હૈ.

૧૧૦

૧. કોઈમાં બધા સદ્ગુણ કે બધા દુર્ગુણ હોય નહિ પણ કદિદાસ
 લખનારા પોતાના મનમાં ભાવ પ્રમાણે વખાંડે સદ્ગુણ કે દુર્ગુણ પ્રસિદ્ધ
 કરે છે, જેમ સીના શરીરને એક કવિ સોના જેવું અને બીજો કવિ માંસ
 ધિર અને મળતું બારેકું લખે છે.

દેહી દાથી દોનું વિદવાનકું વિવાદ મયો,
 એક કહે : અસલ નિવાસ યાકો બનમેં;
 એક કહે : યાકો વાસ સરસ શહર મધ્ય,
 પસોહો અમૂલ રત્ન કદાંસે અરન્યમેં ?
 અંત યો સિદ્ધાંત મયો પ્રાંતમેં પુરુષ હોય,
 કૈસે યાકો કદર ન જાને કોઝ જનમેં ?
 કહે દલપતિરામ : કૈસે આવે દૂર દેશ,
 હોઈ જો કદરદાન યિવેકી ચતનમેં ?

૧૧૧

ટોહરો

કવિ-વાણી અમૃત-ઝરી, મૃતક સજ્જન થાય;
 વ્યર્થ હોય તે કવિ યદી, સદા સમર્થ જણાય.

૧૧૨

ગુર્જરી-વચન

મનહર છંદ

અડ, ખંડ, પુણ, જુન, અળ, સમ, ગોણી, વીળી,
 અજતા એ શબ્દ સજ્જન થાય તો,
 કવિની વાણીમાં લોહો અમૃત કહું છે તે હું
 સાચું જાણું; તને વળી કહું કવિરાય તો.
 કહે કવિ : એ શબ્દોના અંતરમાં બિતરે બે,
 ખડેરાવ મહારાજ નામ તે સદાય તો;
 નામને પ્રતાપે પરિણામ કામ સિદ્ધ થાય,
 અજવન શબ્દ તે સજ્જન જણાય તો.

અર્ધાડ

ખંડેશ

પુરાણ

જુવન

અમળ

સહાય

ગોરાણી

૧૧૩ વીજળી

‘અખંડ’ ‘ખંડેશ’ પદ ‘પુરાણ’ પુરુષ આપે,

‘જુવન’-પતિ બવન આપે બધી ભાતનાં;

‘અમળ’ અકળ બુદ્ધિ બળ આપે બુદ્ધિનાથ,

૧. મતબબ કે એ શબ્દોમાં કંઈ અર્થ નથી, તેમ છતાં તેમાં અર્થ આવે એવું કરી આપે તો હું જાણું કે કવિની વાણીમાં અમૃત છે.

‘સદાપ’ સદૈવ દેવ રહે દિનરાતના;
 ‘ગેરાણી’ ગુરુની વાણી સદગ અમૃત ખાણી;
 ‘મીઝણી’ શ્રી ગોરી સી જતન કરે જાતનાં;
 વળે દલપત : જેના નામથી આ આકે સબ
 જીવન પામ્યા તે પામે સુખ નિધિ સાતનાં.

૧૧૪

ગુજરી-વચન

દોહરો

હું વાણી ગુજરાતની, મૂપ ધરે નહિ ભાવ,
 તેથી કેમ તને રીઝે રાજ ખડેરાવ ?

૧૧૫

કવિ-વચન

મનદર કંઠ

જે વાણીથી નરસિંહ નાગરને નારાયણે
 પરમ પદવી સુધ્ધાં સોંપ્યો સિરપાવ છ,
 જે વાણીથી જગદંબા બેટી બટ વણમને
 સુલભ સકળ સુખનો દીધો દેખાવ છ,
 જે વાણીથી પ્રેમાનંદ સામળ પ્રીતમ અપો
 એવા અગણિત પામ્યા પ્રેમનો પ્રભાવ છ,
 કહે દલપતરામ : તે વાણીથી તેમ મને
 કેમ નહિ રીઝે આજ રાજ ખડેરાવ છ ?

૧૧૬

જરણ જળસયગ દેવળને જીવન જડે
 ખુદાવંદ ખડેરાવ હાકમ હજારથી;
 પ્રાણહીણુ મીરવાણુ વાણીનું પોષણ કરે
 આપોઆપ આદરી હિલરપણું ઈરથી;

૧. જે વાણી બેવદારમાં ચાલતી ન હોય તે મૂલક વાણી કહેવાય છે.

माने मोटी भिरता ओ साथे अंग्रेज;
नहि अना उपकारना आपी शके अवेज.

१२७.

कवित

पीबत गंगाको पानी पुष्ट हिंदुस्तानी प्राणी
जानी एसो मानी लेत पाइ गंगपानीको;
पानी को कहा सु पाइ मानी ए सुजानी गंगा,
गंगा जेन्हे मानी पाइ सोई सुख दानीको;
जीहो ठौर और जत काठीको जुलुम मिट्यो,
धारी लेत पाइ अंगरेजी राजधानीको,
अंगरेजी राजधानी आनी सुखदानी जिन्है,
कहै दलपति : पाइ ताको सुलतानीको.

१२८

दोहा

राजसभा रजिषांभुषी, पंडित पात्रे मान;
अंतर धरी छिदरता हे भद्वाराज दान.
सुरवाधुी नरवाधुीमां काव्य कहे कविराज;
सुधुतां थाय सदा सहु रंजन राज समान.

१२९

१३०

इडा नर भद्वाराजना गाभोगाभ गवाभ;
नगर नगर नरनारियो अित धरी सुधुवा आ'य.
वारिप्रवाह विशेष ते सागर भाँहि सभाय,
तेम विशेष कणा तण्डु नर वटनगर वसाय.

१३१

१३२

न्या श्रीभद्वाराज तण्डु भनहर मोतीगभि,
नहु सरस त्यां अ'मला उपमा गोअ अथाग.

१३३

धर्मशाण त्यां धींगी छे, भवे सदावत सार;
तीरथवासी त्यां कथे पात्रे सुअ अपार.

१३४

ઉદ્દેખાલકાર

મનહર છંદ

પૂરણ પ્રકાશવંત દિવસમાં તારો દેખી
 હોંશે હોંશે જોવા મળ્યા માનવી હમરો છે;
 રાજનીતિ તણા ચિહ્ન દેખી એમ કહે:
 બૃહદ્વપતિ હશે તે ચોખાવમાન સારો છે!
 એક કહે: અમસ્તિનો તારો એ તો આપોઆપ
 કોખાના કટકે રૂપી સિંહુ ચોંવનારો છે;
 દિલમાં વિચારી નથી કહે દક્ષપતરામ:
 'ખટાર એક ઈંડિયા' એ નામનો તે તારો છે.

૧૩૯

ભાંતિમાન અલકાર

ચાદ્દલવિકીરિત ૧૫

કિંવા પામશિરે જટા મુકુટ છે, તોરો કે મંગા વડે,
 હૈયે હેમ હોરા સહિત થું હશે, કે રંદમાળા રહે;
 કાંડે કંઠણ હેમનાં, કે હરના, જે વિશ્વ વિખ્યાત છે,
 ખડેરાવ ક્ષિતિઅધીસ ખુદ છે કે થંભુ સાક્ષાત છે!

૧૪૦

દોહરા

રાજસભા મધ્યે જઈ મેળવવાને દાદ
 દવિયે ત્રીમહારાજને દીધો આશીર્વાદ :

૧૪૧

જસ પામે, જીવો વળું, મુખ પામે દિનનીય;
 પ્રજાં તણું પાલન કરો, દેવ દારિકાધીય.

૧૪૨

રત્નાવલિ અલકાર

દપન્થલિ ૧૮

કીર્તિ તમારી "અમરેલી" છાપ, ના વિશ્વ મધ્યે રહજો "વસાઈ";
 કુટુંબ "ખેરાળું" ખુશી જ માળો, રાત્રતણે દાર "કડી" વસાળો. ૧૪૩

“વડા દરે” સર્પ વિલોપી જોમ, તમેથી ચતુ ડરજો જ તેમ;
સદા જોમો આપ અનેક સ્વાદ, પડો રિપુને નિત “ચેટ લાદ.” ૧૪૪
પાપિણું ૧૫ “પાટણ” જે-કરે છે, કરો “ડ બોઈ” સમ આચરે છે;
“દે ગામ” જોવા જમતું જ એને, તું કા “વી જ પૂર” છુ શીય તેને. ૧૪૫

દોહરો

રાજ સર્પ પલુ ગર્વ નહિ રાખે ખડેરાવ;
તે દેખી કવિયે કલો વડ-એરંડા બાર : ૧૪૬

આર્થા છંદ

આ “વડ ન ગર” વ રાખે કરતો ચડુદિય વિશેષ ફેલાઈ,
તુજ એરંડાપત્રો “વીસ ન, ગર” વ જ તથાપિ તજ બાઈ. ૧૪૭

ચુનઃ આશિષ

મનહર છંદ

સ્વાદ તો “વડા દરા” છુ જેવો કવિતાનો આખો,
ફિકર કરો “ડ બોઈ” સેવામાં સદા કરે;
ઉદ્વપુરી સમો “વડ નગર” અપાર પામો,
વૈકુંઠ જેવાં તો “વીસ નગર” અનુસરે;
ખેર-ખુશીવાળી પ્રભ “ખેરાળું” કુડુંબ વગે
મનકામના તો “સિદ્ધ પૂર” છુ પ્રભુ કરે;
કહે દક્ષપતરામ : રાજ ખડેરાવ, તારો
“અમરેલી” વેલી સમ વંશ બહુ વિસ્તરે. ૧૪૮
પૂરણ પ્રતાપ વસે આપનો અમાપ અતિ,
મહત પ્રતાપ જેવો દેવ મારતંડનો;
મહામાયા મનના મટાડશે હમેશ કલેશ,
મટાડ્યો મટાડ્યો જોમ મુનિ મારકંડનો;

રાત્રુ સર્વ ત્રાસ પામી નાસતા ઉદાસ ફરે
 પેખીને પ્રતાપ ચાપ આપના પ્રચંડનો;
 ખડા સમરોર-અઢાહુર સેના-ખાસ-ખેલ
 ખંડેરાવ, યાઓ ક્ષિતિનાથ નવે ખંડનો. ૧૪૮

સમુચ્ચયાલંકાર

ચાદ્દલવિકીરિત વ્રત

હે રાજા, ગુણ તાહરા વરણુવા જીભે કહું ન્યાં કયા,
 ત્યાં તારાં બળ કીર્તિ કાંતિ કમળા સદ્ગુણિ રિદિ તયા
 એ સૌ એક બીજથી આગળ થઈ આવે મહત્ત્વે મળી,
 કેને તો પછીથી અને પ્રથમથી કેને વખાણું વળી? ૧૫૦

દોહરા

સાહબ, એક અરજ મુણે, આપે શુભ ઇન્સાફ;
 રીસ ન ધરશે હૃદયમાં, કહું માગીને આફ. ૧૫૧

કાઈ કરે અન્યાય તો કહિયે ન્યાં શુભ રાય;
 પશુ રે કહિયે ક્યાં જઈ, રાય કરે અન્યાય? ૧૫૨

હો રાજા ગુજરાતના, લઈ તેડું ધન ધાન,
 બાપા માની મરાડીને લોં છો મોટું માન. ૧૫૩

દિલગીર રૂદે છે ગુર્જરી, સગે નહિ શયમાર,
 એડું કુખ ઉચ્ચારવા આવ્યો છું આ વાર. ૧૫૪

કપખતિ વ્રત

ખીલી છે ને પતિ છેદ છાંડી, ગણે જ લોકા ગુણુવીણુ માંડી;
 એવ એવા અસહી જ ડાળા; વિચાર, રાજા વટપુરવાળા. ૧૧૫

પાદીપતિ ગુર્જરનાથ આપ પામ્યા પૂરો ગુર્જરીનો પ્રતાપ;
 પની જિયારી કુખી એ જ ખાળા; વિચાર, રાજા વટપુરવાળા. ૧૫૬

મનાવીને જો નહિ માન આપો, રિયતિ બક્ષીમાં કદી જો ન દયાવો,
અરે જશે ક્યાં ભરીને ઉઘાળા? વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૫૭

જે નારીનું સર્વસ લભ્ય લીધું, તે નારીનું પોષણ જો ન કીધું
તો કેમ તેઓ કહિયે કૃપાળા? વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૫૮

સારી રિયતિમાં રિયરનામી યાપી, અન્નાદિ દે આશ્રય શ્રેષ્ઠ આપી,
ધટાડવા ધાટ ધંટ કૃપાળા; વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૫૯

અનાથ જો આશ્રય આવી માગે, જુનાથ તેનો ભય સર્વ ભાગે;
એવા જ છો આપ ઉદારનાળા; વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૬૦

વૈરાગ્ય^૧ પામી હરિને વખાણે કાં અન્ય રાગ તણી આશ આણે;
છતાં તમે છો પ્રિય રક્ષપાળા; વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૬૧

ધેનુ તણું સાયક દૂધ લેતે, પાળે ન તેને નૃણ પાણી દેતે,
અથોઅ એ તો મજુરો ગુણાળા; વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૬૨

દિક્ષી ઈલાળો મુક્તતાન લેતા, ગિરા સ્વદેશી મણી માન દેતા,
રચાવતા ગ્રંથ^૨ રૂડા રસાળા; વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૬૩

સારાંશ સર્વે, નૃપ, આપ સામે દીધા ઉચારી દક્ષપત્તરામે;
દિલે ધરે દાદ હવે દયાળા, વિચાર, રાગ વટપુરવાળા. ૧૬૪

બીજા

મળે ધણીનાં માન, મનુષ્ય સૌ તેને માને;

મળે ધણીનાં માન, પડે સૌ તેને પાને;

મળે ધણીનાં માન, વડી તે કાંપણુવાળી,

મળે ધણીનાં માન, એ જ રૂડી કૃપાળી;

૧. ગુજરાતી ભાષામાં વૈરાગ્યની, શક્તિની કે ભોજન વિક્રમ વગેરે પરદેશી રાગના ગુણની કવિતા છે; પણ ગુજરાતના રાગઓની આગળ નથી.

૨. સાહજહાંએ ‘સુંદર રાણવાર’ મંથ સુંદરદાસ ખાસે રચાવાન તેને ‘મહાકવિરાજ’નો ઉલ્લેખ આપ્યો હતો.

જો મજે ધણીનાં માન તો વિશ્વ કહે, ગુણવાન છે;
કામની જનને, દક્ષિણ કહે, ધણીને માને માન છે. ૧૧૫

મજે ન ધણીનાં માન, બાળ્યહીણી તે જૂંડી;
મજે ન ધણીનાં માન, લોક સોની તે લૂંડી;
મજે ન ધણીનાં માન, નારી તે નિરભાગિણી;
મજે ન ધણીનાં માન, હોય ગુણ પણ ગુણહીણી;
જો મજે ન ધણીનાં માન તો કુટુંબી સી ધિક્કારો;
કામની જનને, દક્ષિણ કહે, ધણી ગણશે ત્યમ ધારશે. ૧૧૬

મહારો

જેમ શ્રેષ્ઠ મોતી તણું જાય ઊતરી નીર,
તેમ ગુર્જરી વાણીનું હાલ ગયું છે હીર. ૧૧૭

મનહર છંદ

હાથી તણું બચ્ચું હોય, પણ જો રાજાએ તને
ફતરું કહ્યું તો ખણી ફતરું તે ફતરું;
બરફનો એટ બની તરી આવે ઉદધિમાં,
રાજા કહે, ૩ તથુ, તો ૩ તથુ તે ૩ તથુ;
ઉત્તમ કન્યાને ગણી દાદી જો અનુત્તમમાં,
ઉત્તમ ન ચાલ જોકું, મૂતથુ તે મૂતથુ;
રાજા-અધિરાજ પ્રદાવંદ, સુણે, ખડેરાવ,
મોતી તણું નીર તે તો ઊતથુ તે ઊતથુ. ૧૧૮

વરેન્દ્રવલ્લ્લ છંદ

રસાળ ભ્યાંતી અતિશયે રસાળા, વ્યાપારી વ્યાપાર વિચિત્રરાળા,
રસાળ વાણી વિષયો રૂપાળા, પ્રખ્યાત તે ચાલ જૂમિ જૂપાળા. ૧૧૯

મનહર છંદ

જૂમિને સંભાળી રસવાળી કરવી રૂપાળી,
એ તો દાગી મુળનું અખંડ ખટ કર્મ છે;

કારીગર લોક સારી કારીગરી કરી લાવે,
કરી અંગીકાર સતકાર કરે પર્મ છે;
ગિજટ આણી સ્વદેશી વાણીમાં જરૂર જાણી
મોટા ગ્રંથ મૂંચાવવા મોટા જોમાં મર્મ છે;
કહે દક્ષપતઃ ખડેરાવજી ક્ષિતીય, મુણે,
એ તો અદર્શિય ધરાધીરાનો જ ધર્મ છે.

૧૭૦

દોદશ

ગુજ્જરીના માણે છે, માટે ધરી ઉમંગ
કાશ કરાવી આપીને કરો મુશોભિત અંગ.

૧૭૧

સ્વામીને આપો કહું ધરણી ઉપર ધામ;
પ્રીતે તેનું પાડવું "પુસ્તકધાના" નામ.

૧૭૨

હક તેનો આપો હવે દિલે કરી દરિયાક;
ઇન્સાફી જો અધિપતિ, કરો આપ ઇન્સાફ.

૧૭૩

એવામાં નજરે પડ્યો નૃપ-કંઠે મણિ જેહ,
વેળી નૃપ-મુખ સૂર્ય સમ જિયેયો કવિજન એહ :

૧૭૪

કુંડનિયો

કાનિ કુંડમણિ તણી આદ્રીને અનુસાર,
શોભે નૃપ-મુખ સૂર્ય સમ પ્રતાપવંત અપાર;
પ્રતાપવંત અપાર, ખૂબ ટાણું બન્યું ખામું,
આદ્રી ને આદિત્ય મળ્યે મહે ચોમાસું;
અમૃતદષ્ટિ દૃષ્ટિ યશે બાગે નહિ પ્રાપ્તિ,
માર્તંડ સમ મુખ મળી આદ્રી મણિકાંતિ.

૧૭૫

દોદશ

શ્રીમંતે એવું મુણી ધર્યો મૂઝ પર કાય;
કનિયે તે દેખી કહું મુણતાં સરવે સાય :

૧૭૬

- કર મૂઝ હિપર કાં ધરો, ક્ષિતિપતિ ખડેરાવ ?
કલેસ કવિના મન તણો ભાળી ધરો ભવ-ભાવ. ૧૭૭
- સુણી બોલ્યા થીમંત નૃપ શ્રીમુખથી સાક્ષાત :
તમે કહી તે તો ઘણી વિવેકની છે વાત. ૧૭૮
- બાણીને કરવા ભલા સૌ જનને હસિયાર;
તમે કળો તે સર્વથા સમજ્યો છું હું સાર. ૧૭૯
- પ્રથમ નિશાળો સ્થાપવી, છે મુજ ચિત્ત વિચાર;^૧
પછી સ્થપાશે પુર વિશે પ્રસન્નનો બંડાર. ૧૮૦
- કરી તમને તેડાવશું, સલાહ લેવા કાજ,
વિદ્યાખાતું સ્થાપશું નિશ્ચય દીધો આજ. ૧૮૧
- તે સુણીને કવિયે પછી દીધો આશીર્વાદ :
વચન આપતું પાળજો રાખીને હર પાદ. ૧૮૨

આશીર્વાચન

હરિમીત છંદ

- જય જયતિ જય હે જગત-જનની, ચાપ-શર-ધર ચંડિકા,
જય વૃષભ-ત્રાહિની, હનુમદ્દાહિની, અખિલ-જુન-અખંડિકા;
પદ-પદ કરી પરણ્યામ કહું, હે પાર્વતી જગપાવની,
ક્ષિતિ મધ્ય કીર્તિ અખંડ કર નવ ખંડ ખડેરાવની. ૧૮૩
- જે શુદ્ધિવંત અનંત વળી ભગવંત ભડ બૃપાળ છે,
અત્યંત દીપ્તિવંત વળી કુળવંત અધિક કૃપાળ છે;
વળી વિમળ વાણી વદનમાં, ને સદન-રિદ્ધિ સુદાવની,
ક્ષિતિ મધ્ય કીર્તિ અખંડ કર નવ ખંડ ખડેરાવની. ૧૮૪
- મનરંજ કરજે મિત્ર ઝેના, ચતુરને સંકારજે,
સંપૂર્ણ સુખ દર્ઢ કુખ દળી સંસાર-સાગર તારજે;

સો સમમ આપ સહાયતા, તુજ ચરણ નિર્ભય નાવની,
ક્ષિતિ મધ્ય કીર્તિ અખંડ કર નવ ખંડ ખંડેરાવની. ૧૮૫

હય હાથી સાથી હમેશ વધતા, બાથી પંચ દેજે બહા,
દસ દિશથી એના દેશની નર બખિલ ધર જાંગે બહા;
રચી આપ એના રાજમાં રચના સુરુચિર રચાવની,
ક્ષિતિ મધ્ય કીર્તિ અખંડ કર નવ ખંડ ખંડેરાવની. ૧૮૬

બહુ બેઠ બંદર, હેમમંદિર, સાજ સુંદર સોંપજે;
સુણી આજ અરજી તેની અરજી લેય માત્ર ન લોખંજે;
રમણીક રસાળા વળી વિસાળા દે તું એના દાવની,
ક્ષિતિ મધ્ય કીર્તિ અખંડ કર નવ ખંડ ખંડેરાવની. ૧૮૭

દોહરા

પછી રાખીને પાંચ દિન શુભ કીધું સન્માન;
નિદાપ કીધો શુભ વિધે; કવિ વિચયો સ્વસ્થાન. ૧૮૮

‘હુદુપ્રકાશ’-અધિપતિ વિષ્ણુ શાસ્ત્રી નામ,
તેઓ પણ હાજર હતા તે અવસર તે દામ. ૧૮૯

કરે વકીલ વિશેષ શ્રમ એ તો આડે આંક,
યણ જો દાદ મળે નહિ, વકીલનો શો વાંક? ૧૯૦

૮. બહુરૂપી ઈશ્વરની સ્તુતિ

દોહરા

ચાલિયુ કાગી વૈસ્વનું કરે ચક્રનું કામ;
બહુરૂપી બદનામીને રોજે

અક્ષર-૫-

મનદર ૭૬

સમરયામાં . સૌને ઉપદેશ જે દમેશ કે છે,
 ધર્મને અધર્મ તણે મર્મ જેથી ધરું છું;
 ઉત્તવળ આકાશમંગા જેવી છે જનોઈ જેની,
 એના જ આશીરવાદ ચકી હું જિમરું છું;
 પુસ્તકે અનેક તણાં પડે ફેરવેતો રહે,
 અક્ષર એમાંથી વાંચી વાંચી હું જિમરું છું;
 હળવો છે જેને ઘેર કુંડે અમિહોત તણા,
 એવા એક આભમનું બજન હું કરું છું.

૨

વેદવિદ્યા-આદિમાં વિવેકાણુ સુમતણુ છે,
 રક્ષણુ કરે છે સદાચારનું સુરીતથી;
 કરે ખટકર્મ, મનમાં જાણે છે જ્યાં મર્મ,
 પાળે છે પોતાનો ધર્મ પરિપૂર્ણ પ્રીતથી;
 કરે છે ત્રિકાળ સંધ્યા, તર્પણુ કરે છે, તથા
 અર્પણુ કરે છે જન-અણિ ચાહી ચિતથી;
 કહે દક્ષપતરામ : એવા વિગતે પ્રણામ
 કરે જોડી કરું, વગી ગાઈ શુભ ગીતથી.

૩

સન્નિધિ-૩૫

જેના તાત્યામાં અનેક જિહ્વાઓ જણાય એતાં,
 તે જિહ્વામાં વરાજધાની જનમરો ને પમામ જો;
 પવન વરુણુ ગેઘ પાતક જેવા પ્રતાપી
 સારા સરદારો જેના તાત્યામાં તમામ છે;

પડ-અનેક જોડાનાં પડ ફેરવેતો રહે છે તે. ૨. અનિષ્ટ-અનેક સુખ છે તે.

રાજધાની-સુખ ૪. નમરો-મદો ૫. ગામ-કપાલદો

કરે જોના કુશ્મ તે કાઈ દેરની ન-ચકે;
 દેરલાં બજાયે તેનાં ચાણાં દામોદામ છે;
 કરે જોડી કરગરી કહે દક્ષપતરામ :
 પરાક્રમી એવા રાગને મારા પ્રણામ છે.

૪

વાણિયા-૩૫

શિયાળ કિનારે માત્ર સંધરે વકરે કરી,
 એમાસે વિશેષ વસ્તુનું વેચાણુ કરે છે;
 માગનો નથી તે મૂલ આપે છે, ઉધારે માત્ર,
 વેપાર અપાર કરી વિશેષ વાવરે છે;
 દેશોદેશમાં છે દોશી અંધીની દુકાનો જેની,
 વિવિધ વસાણાની વખારો ઘણી બરે છે;
 ગ્રેમથી કરી પ્રણામ દિવ દક્ષપતરામ
 એવા એક વાણિયાનું દિને ખ્યાન થરે છે.

૫

કણ્ઠથી-૩૫

સર્વથી પ્રથમ જેણે સૃષ્ટિમાં અનાજ વાવ્યાં,
 જેના ખેતરનું અન્ન જીવિતથી દૂં જમું છું;
 ઉપજાવે રોક્ષડી ન સ્વાદિષ્ટ સાદર ખાંડ,
 મોજન કરીને દૂં સદૈવ મુખે બમું છું;
 કરે છે કપાસ પેદા, કાપડ બને છે જેનાં;
 મારો સજી શણમાર રંગબર રમું છું;
 કરે છે ખેતીનું કામ, કહે દક્ષપતરામ :
 એવા એક કણ્ઠથીને નિત્ય નિત્ય નમું છું.

૬

માળી-૩૫

ફિટ-રૂપી બાગને બનાવ્યો જેણે અદ્દુ આરો,
 નિપવિધ શદા વેલ વાતી દદ વાળી છે;

પૂરતી ઉપરથી જન ખેડારે એકડું કરે છે તે.

કેવા કેવા મેવા ઉપગમ્યા છે અમૃત જેવા,
 રંગ રંગ ફૂલ તણી રચના રૂપાળી છે;
 પાણીના પ્રવાહ તો ચલાવ્યા છે અયામ વાહ;
 આજસ તજીને સદા વાડીને સંભાળી છે;
 કહે દસપતરામ : કીધું છે સરસ કામ;
 એ તો મારો ઇષ્ટદેવ એક વનમાળા છે.

કુંભાર-૩૫

કડો, રે કુંભાર લોકો, તમે તે શા કસતી છો ?
 કસતી અમારા દેશમાં રડો કુંભાર છે;
 નાનાં મોટાં રાંધનાનાં કામનાં તે હામ ધડે,
 ચડે એક કણુથી અનંત ને સુમાર છે;
 ચૂસે મૂકવું ન પડે, ફેંકે ફેંકવું ન પડે,
 તાપ ને ધમણુ તો તે હામમાં તૈયાર છે;
 એ ઘડી અનેક કામ સરે, દસપતરામ,
 એવા એના હામમાં કોટી ચમતકાર છે.

હોદરો

ધાટ ધડી માટી તણા કરે સજીવન સાર,
 એ તો ઇશ્વર આપણો કહું. બસો કુંભાર.

દસપત-૩૫

મનદર ૭૬

મયાસ ધરીને સર્વ આગળ ઉઘસ કરે,
 તદગીર કરીને અધારુ ધીર ટાળે છે;
 ઝાલ જાણે કેવી રીતે તેમાં તે પૂરે છે તેજ,
 છુઝાર્જ ન જાય તેમ મયાસ તે જાળે છે;
 ઠાઈ સમે અનુભવ-આરતી દેખાડે, વગી
 ઠાઈ સમે નવરાવા નીરને ઉછાળે છે;

કહે દલપતરામ : એવો એક છે હજમ,
તે મદેવ સોને ધણા સ્નેહથી સંભાળે છે.

૧૦

બાજીગર-૩૫

આદર્શ રહીને કરે એકત્રો અનેક ખેલ,
જોનારા જનોની, જુઓ, નજર ચુકાવે છે;
ધૂળમાંથી ખાતુ કરે, પાણીમાંથી પ્રાણી કરે.
દેખાડી દેખાડી આપ-કળાથી હિડાવે છે;
વિવિધ પ્રકારે વસ્તુ નવી નવી . ઉપજાવે,
કાચ જાણે ક્યાં સંતાડે છે ને ક્યાંથી લાવે છે;
એવા બડા બાજીગર-પદે દલપતરામ
નમ્રતાથી નિત્ય નિત્ય મસ્તક નમાવે છે.

૧૧

૯. પ્રભાતનું વર્ણન

પરોદિયું

ઉપનિષદ ૧૮

ધંદા તથા ચાર ટકોર વાઝા, ઉત્તોગી લોકો જન સર્ગ જાણ્યા;
જાણે શ્રુતિ ચાર તથા કિયારે મુમુક્ષુ-અગ્નિપશ્વં ઉતારે. ૧
પૂર્વે હોયો શુક તથો સિતારો,^૧ તેજસ્વી તે શોભિત શ્રેષ્ઠ સારો;
શું સૂર્યનો તે સરદાર આવ્યો, સંધિ કરાવા શુભ વિદિ લાખ્યો? ૨
પરોદિયે શીતળ વાયુ વાપ, તેથી પડે ટાઢ અને ધુમ્મસ;
કુરાન્યમાં નેમ જનો ન જાંપે, ખીકે બધા લોકની કાપ કંપે. ૩
પરોદિયે જાણ તો પડે છે, બીનાં ચપેલાં તરુ તે વડે ઝંઙ;
જાણે નિરામુંદરી છાંડી ધીર રાઈ ધરાવે નિજ તેજુ નીર. ૪

દૂર સ્વરો કુકંટ તો કરે છે, સુવંત્ર જેના સ્વર સંચરે છે;
 જાણે રવિરાય પધારનારો, તેના છડીદાર તથા ઉચારો. ૫
 વાળે રૂડાં ચોધડિયાં નગારાં, જે લોકને નિત્ય જમાડનારાં;
 જાણે નવા રાજ્યની ફોજ આવે, તેની ગડી નોમતા આ બખાવે. ૬
 ઘંટી તથા ઘોષ ધણોક ચાલ, દાણા પડ્યા બે પડમાં દળાય;
 આકાશ પૃથ્વી પડ બે પ્રમાણે, જોકે પડ્યા તેમ દળાય જાણે. ૭
 મહી વસોવે મહિયારી નારી, નજ બીજું માંખણ લે ઉનારી;
 તે જેમ સુરો સુખી શાસ્ત્રમોધ, તને બીજું સંધરી સાર શોધ. ૮
 સીમા બણી શબ્દ કરે સિયાળ, દાને પડે ઘોષ ધણા કરાળ;
 જાણે નિશાની ચમતે જણાવે, નાસો હવે સુવંત્ર સૈન્ય આવે. ૯
 વિવારથી પાક જિડી કરે છે, જાણે રવિના જસ ઉચરે છે;
 પ્રમાતિયાં ગાય સુખકા પ્રીતે, જાણે રવિના ગુણ ગાય ગીતે. ૧૦

અશ્વમત્તા તારા તથા ચંદ્ર

તારા શશી પશ્ચિમમાં સિધાવે, તે દેખીને એમ વિચાર આવે :
 ધનાઢ્ય દેશો બહુ હાં વસે છે, જોવા બધા દેવ ધીમે ધસે છે. ૧૧
 જ્યાં મેય ને જ્યાં શશ^૨ બેલ^૩ સંગ, તે રાયને જોર રહે ન અંગ;
 શશાંકની એવી દશા બની છે, સ્વતંત્ર રાજ્યાસન બ્યથ^૪ ધવ્વે. ૧૨
 આ મેય ને આ વૃધને વિશેષી રજો દીસે મારગ સિંહ રાડી;
 સ્વદેશિયો સંપ ચહે ન ચિત્તે, તે રાયનું રાજ્ય રહે શી રીતે? ૧૩
 નિશાપતિ પશ્ચિમમાં નખ્યો છે, માથે હતો ત્યાં યજી તો બખ્યો છે;
 જાણે શશીની ચડતી કળા બે, હવેથી તેની પડતી સ્થિતિ થે. ૧૪
 સાતે ઋષિ હિતરમાં ગમે છે, જે સિંહની સાથ સદા જિમે છે;
 જાણે અનુષ્ઠાન મળ્યાની આશે જવા ઇછે છે નિશિનાય પાસે. ૧૫

૧. ચમત્ફોજ

૨. શશ=શશ્વ, ચંદ્રમાં જણાય છે તે. ૩. બેલ=વૃક્ષ અથવા રાશિ

અગત્ય તો દક્ષિણમાં દીસે છે, મિથુનની સાથે સદા વસે છે;
 વર્કેચતાં દાખું થઈ લડાઈ, જાણે કશિ સાથે પડી જુદાઈ. ૧૬

આ કર્ક-આકાર, જુઓ, કયો છે, આ સિંહ-આકાર તથા ધર્મો છે;
 અનેક આકાર જણાય એમ, સંગ્રામમાં બૂદ સ્વાય જેમ. ૧૭

ભૂમિ બણી પૂર્ણ સશી સિધાઓ, વિતર્ક એથી દ્વિ-હર આવ્યો :
 વૃદ્ધા આબું તરુણી નિશાને, નમાવિયું બૂ બણી મુખડાને. ૧૮

આદિત્ય-આમામ વિશેષ થાય, શશાંક જાંખો પડતો જણાય;
 બળિબદ્ધો આગમ બણી જેમ જાંખો પડે નિર્મળ ભૂપ તેમ. ૧૯

શશાંકનો છેક ધડયો પ્રકાશ, કેવો દીસે પશ્ચિમ દિશ પાસ;
 જાણે અજવા ધડી પૂર્ણ થાતે આકાશ ટાંગી ધડિયાળ આ તે. ૨૦

અંધેર ટાળી ન શક્યો શશાંક, પડ્યો શશીને શિર એ જ વાંક,
 તેનો રવિ દેવ તપાસ લીધો, જાણે શશીને પદ્મવટ કીધો. ૨૧

બાનુ થકી ચંદ્ર પ્રકાશ લે છે, નેથી જ તે શીતળતા ધરે છે;
 બિજાથી પામે અતિ રિદ્ધિ આપ. પડે ન તેનો જગમાં પ્રતાપ. ૨૨

જે તીવ્રતા તો તનમાં ન રાખે, બી-તુલ્ય તેતું મુખ લોક બાખે;
 રાખી શકે તે નહિ રાજ્ય દેશી, એમાં કંઈ, જોસ જુએ શું જોશી. ૨૩

જે રાજ્યમાં ચોરનું જોર ફાવે, તે રાજ્યમાં બીક વિશેષ આવે;
 જે રાજ્યમાં હોય ધણું અંધેર, તે રાજ્યનું રાજ્ય તપે શી પેર ? ૨૪

૩ ચંદ્ર, જે આ તુજ રાજ્ય થાતાં મનુષ્ય સૌ આજસમાં જણાતાં;
 રાજો તથા દેતી પ્રગ્ન જણાઈ, તે રાજ્ય તો કેમ ટકે જ, બાઈ ? ૨૫

સવાર થાતાં સશી અસ્ત પામ્યો, તે કાણુ જાણે જઈ ક્યાં વિરામ્યો;
 જાણે પડ્યો કાલવ દેમ-ચાળ, ખૂંચી ગયો અંદર એ જ દાળ. ૨૬

જાંખા પડી થાય અદર્શ તારા, આકાશમાં તે અતિ શોભનારા;
 ને જેમ રાજ તથા જય રાજ, નામી છૂટે સૈન્ય તણો સમાજ. ૨૭

ધર્મ ને દારૂ

હડપા વિના જે તજી રાજ્ય નાહો, દેખાવ દીધો અતિ છેક માહો;
જરૂર જાને જગ જાણિયો છે, કાત્રી નહિ તે, વિધુ વાણિયો છે. ૨૮
નીચી કરી મૂછ નમ્યો હરિ તે, દીધો તજી દેસ ગમેા ડરી તે;
ધરે ન કાત્રી જીજ નામ મંદ, વણિકને કાચક નામ "ચંદ." ૨૯
અરે તને શું કહું, સિંહરાસિ? તું સિંહ રોનો? મન જો તપાસી-
તીરે ગયો સંગ સજી અભંગ, ચોભે હવે તો જીજ નામ સંગ. ૩૦

દોહરો

સિંહ નામ કાત્રી હતા, હડતા અડર અભંગ;
સિંહ પુરુષ સ્વર્ગે ગયાં, હવે રજા સૌ સંગ. ૩૧.

પ્રભાત

હવખતિ છંદ

ધણે કરે છે નિધિ ધુધરાટ, માજી રહ્યો છે જડુ સર્વ ધાટ;
જાણે મધું પુતળું રાજપાટ, કોધે કરે મર્જન એ જ માટ. ૩૨
પંખી મધુરા સ્વર બીચરે છે, જુદી જુદી જાત અનેક જે છે;
જાણે ધણે આજ નવીન રાપ, આંધર્ તોનાં મુલુગાન માપ. ૩૩
જનો રત્નતિ ઈશ્વરની કરે છે, માહાત્મ્ય તેનું મનમાં ધરે છે;
જાણે રવિનું શુભ રાજ્ય જાણે, પ્રજા સમીપે મુખ એમ માણે. ૩૪
હિડપા જનો અંચળ અહ્ય દીસે, જાણે ન અજે, નહિ પાપ શીરો;
જાણે યતાં જે નૃપની હડાઈ લોડો તણી લક્ષ્મી મર્ધ જુટાઈ. ૩૫.
રહે કુભાષી પતિ સાચ રહી, પ્રભાતમાંથી હડતી ન જીરિ;
મુરાજ્ય યાતાં પજુ જડખોર મુખે ન બેસે દરીને નડોર. ૩૬
પતિવ્રતા કાળ પવિત્ર જાણી વડે પતિ આગળ પ્રેમવાણી;
મુરાજ્યનો જોગ રૂડો જડે છે, મુજબ સંપી મુખ બોગવે છે. ૩૭

- શહેરમાં માર્ગ જોઈ સિયાય, જોયી પુરીમાં ઝરદી ન થાય;
જાણે રવિદત્ત^૧ તણી સવારી પધારશે જાણી પુરી મુધારી; ૩૮
- રાતે રહેલાં જન ચોખીદાર, તેમાં કરે નાયક ફેરફાર;
જાણે જૂના રાય તણા સિપાઈ વિદાય છોધા, નવી ફોજ ધાઈ. ૩૯
- દેવાલયે ને વળી રાજદારે વાગ્ન તણા ઘોષ થયા અપારે;
જાણે ગ્રંજાણે મુશીને વડાઈ સામા જવાની કરી છે સગાઈ. ૪૦
- મૂકયાં ઉઘાડાં પુર રુઝાંદાર, પ્રવાસિયો પંથ પળે અપાર;
છૂટે જીવેને જહરામિવાસ, કરે હરે જેમ કરે વિલાસ. ૪૧
- પ્રવાસિયો જામ અનેક રસ્તે, પ્રવાહની પેર દીસે સમસ્તે;
જાણે રવિથી હિમ પીગળીને વહી નદીઓ જાલુ નીકળીને. ૪૨
- ઉતાવળો કાઈ વહે અગાડી, અગાડી જનાર રહે પછાડી;
પૃથ્વી શનિ આગળ ચાલી જાય, તે જોય તે વક થયો જણાય. ૪૩
- ઉતાવળો જે પથ પંથી ધાય, ચાકી રહે ને મનમાં મૂંઝાય;
ઉતાવળો ધાય હરેક કામે, તે જોય તેમાં નહિ સિદ્ધિ પામે. ૪૪

અરુણોદય

- પ્રાચી દિશામાં નમ રક્ત દીસે, એ દામ ગ્રામી ગોપજી અતિશે;
જાણે પ્રતાપી પરણે ભૂપાળ, આનંદનો આજ જીડે મુસાલ. ૪૫
- આકાશ-રાતાશ વળી નિહાળી વડે કવિ વાણી વિતરંવાળી :
આવે રવિસ્વારી વિરોધ ધાતી, એથી જીડી આ અતિ ધૂળ રાતી. ૪૬
- સાંધો ધરા ને નમનો જણાય, તૃષ્ણા તણો અંત તથા મણાય;
પાસે દીસે પાર નહિ પમાય, જોવા જનારો જન તે દગાય. ૪૭
- પડ્યું રવિનું પ્રતિબિંબ તેજ, અશાની જાણે રવિદેવ એ જ;
અવાસનો જેમ દમાક દેખી નમે અનન્યપણ તૃપ એ જ લેખી. ૪૮

આકાશ રાતો ઉદ્યાયણે છે, તથા હવામાં અતિશિંખ જે છે,
 જાણે રૂડી જાજમ છે જિજાવી, દરાબું સિંહાસન એકે લાવી ૪૯
 નથી જણાતા પમ કાય જેને, નામે કહે લોક અદુભ્ય એને;
 તે સૂર્ય કેરો શુભ સારથિ છે; પુરાણમાં એવી કથા કહી છે. ૫૦
 આકાશમાં એમ અતિ કરે છે, ગડગડો ગાંધવ તે દરે છે;
 વિદ્વાનને થાય રમૂજ જાણી, જૂના કવિએ કહી છે કહાણી. ૫૧

મુર્ચ્છા

આખો રૂડી ત્યાં રવિદેવ એમ, રૂડી ઉઠે કેસરીસિંહ જેમ;
 તે જિંબમાં જિંબ સમાઈ જાય, આદર્શ રંગતાં હમી એક થાય. ૫૨
 જ્યાં જિંબમાં સૂરજ આવી પેહો, તે જેમ સિંહાસન જૂપ ખેડો;
 હસે દિશામાં કિરણો ચમક્યાં, સંગ્રામમાં લસકર શું સિધાધ્યા? ૫૩
 રંગે દીસે છે રવિદેવ રાતો, જાણે થયો છે ધરી ક્રોધ તાતો;
 અંધેર આ લોકનું ટાળવાને, આખો પ્રતાપી તૃપ પાળવાને. ૫૪
 જતો ઉચારે જપકાર વાણી, કરે પ્રણામો હર પ્રેમ આધી;
 જણે ગુરુને પ્રભુ-પુત્ર જેમ, જણે રવિને નિજ દષ્ટ એમ. ૫૫
 મદ્દી-રૂપી મૃન્મયર કાઢિયુ છે; દિવેલ જાણે જળ આ ભયું છે;
 દોવાસળી લગ્ન ઝસરૂપી લાગી, જાણે રવિ દીપક જોત જાગી. ૫૬
 એ દુર્ગિને મુયંતું જિંબ કીકું, જાણે વીકું તે જાગતુ અંધીકું,
 કે તોપ-ગોળા ઉપરે ધણેરા પાટા જીવેલા કિનખાલ દેરા? ૫૭

૧. ૬૫'શુ

૨. મૃન્મય—માટીનું

૩. મેપ, ૩૫મ વગેરે બાર લક્ષ છે તે-રૂપી હીવામળી.

૪. દુર્ગિનથી જેતાં સૂરજનું અંદરનું જિંબ લાણી જમાય છે. તેને
 દરતાં રાજગતાં વાહણાં ફેરે છે તે કિનખાલ જેવાં દેખાય છે.

મહી થકી દ્વાદશ લક્ષ મોટા, તથાપિ હીસે રવિ છેક છોટા;
 એ જાણીને એમ વિચાર આવે : મોટાઈ મોટા કદી ના જણાવે. ૫૮
 છે મેલ બાનુ નવ પકોટી દૂર, તથાપિ તેનું પ્રભરાય નૂર;
 જેને પ્રભુ પૂછું પ્રતાપ આપે તે રાવનું રાજ્ય વિશેષ વ્યાપે. ૫૯
 પૃથ્વી થકી છે મધ્ય લાખ તોલ, તથાપિ હીસે લઘુ એક ગોળ;
 વિદેશી રાજા તણું જેમ માન સુગળથું જાણે, જડને ન બાન. ૬૦
 રવિથી આડું પડ છે હવાનું, અદર્શ થોડા કષ્ટમાં મવાનું;
 દેખાત દેખી દિલમાં ગમે છે, જાણે ભવાયો પડદે રમે છે. ૬૧
 પ્રકાશ વેગે અતિ દોડી આવે, સેનાપતિ જેમ ચમૂર ચલાવે;
 મિનિટમાં મેલ ધણા કપાય, જે લાખ ને છાશી હજાર જાય. ૬૨

દિશ્ચોદય

આગ્યો સના આઠ મિનિટમાં તો પ્રકાશ પૃથ્વીપડ માંદિ ધાતો;
 પીળો કડો રંગ દીધો ચડાવી, સુવર્ણથી જેમ મહી મદાવી ૬૩
 જો, છાપરે તો તડકો પડ્યો છે, સુવર્ણ રંગે ચિતમાં ચડ્યો છે;
 જાણે સુરાજ્યે બહુ દ્રવ્ય એવાં હીસે ધરોથેર સુવર્ણનેવાં. ૬૪
 હાંડી તણાં લોલક કિર્ણ-સંગે બાંન પડ્યાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગે;
 જાણે વિના ત્રિદિ કદી ન જાણ્યા એવા અદી મન્દ્ર અનેક તાપ્યા. ૬૫
 વિશેષી ચિત્રો બહુ-રંગવાળાં, જીભ કડે ચિત્ર બહુ રૂપાળાં;
 મમો જનો માર્મિક બેઠ લે છે, સાચી જન્યા તે સમજી સકે છે. ૬૬
 કિર્ણો પળાં-રંગિન કાચુ જેવે, ધરો જવાળાં બહુ રંગ તેવે;
 જાણે ધરોમાં રવિફલ આવી લીધ્યા ધરોમાં બહુ રંગ લાવી. ૬૭
 જે ઓસના મિંદુ અનેક પત્રે પળા હતા તે ન જન્યાવ અન્ન;
 પ્રખ્યાત છે બારકર હંસ પોતે, મોની ચણી બસ કરા ગયો તે. ૬૮

: કિણો પડે કોઈ છબી હિતારે, તે કિણુંના સન્મુખ યંત્ર ધારે;
 . એકાગ્ર ચિત્તે સુષુપ્તથી જેમ દરે રૂદેમાં શુરુગાન તેમ. ૬૯
 . સોના સમો ચૂર્ણની કાંતિ ઝીલે વનસ્પતિ જાત વિશેષ ખીલે;
 જે દેશમાં જેમ કમાઈ જામે, પ્રગ્લમનો સર્વ પ્રસન્ન લાગે. ૭૦
 પ્રતાપ જે બાલુ તણે પડે છે, વનસ્પતિને પણ પુષ્ટિ દે છે;
 બે'રાં લૂકાં ને વળી આંધળાને પાળે બધા જેમ જાતે ગધાને. ૭૧
 દેવાલયે શિખર હેમ કેરું, તેમાં રૂકું જિંજ દીસે ધણેરું;
 જાણે હીરો હેમ વિશે જડાયો, પ્રકાશ ચોકે સશીથી સવાયો. ૭૨
 ઉલોત ન્યાં ન્યાં પ્રસર્યો અતિશે, બૂંડી બહી વસ્તુ સમસ્ત દીસે;
 અબૂધમાં બેઠ દૂપો રખાય, શુદ્ધિ વધ્યે બેઠ ગદા જણાય. ૭૩
 : રાતે બધું ભાસતું એક રંગે, શુદ્ધ હીલું બાલુ-પ્રભા-પ્રસંગે;
 કુરૂાન્યમાં પંડિત ચૂર્ણ એક, મુરૂાન્યમાં જેમ પડે વિવેક. ૭૪
 રાતે ન જાતી જન દૂર કષ્ટિ, રવિ-પ્રભાથી બહુ સર્જ સૃષ્ટિ;
 કુરૂાન્યમાં જ્ઞાન તણે ઘટારો, મુરૂાન્યમાં જેમ દીસે વધારો. ૭૫
 ટાંકાં તથા જૂતળ-ભોંધરાંમાં રહ્યું વિશેષે તમને તે સમામાં;
 જાણે ચૂપાચૂપ છુપાઈ ચોર સંતાઈ પેશ બહુ બંદખોર. ૭૬
 પશો રવિથી પ્રતિકૂળ છયો, હરેક વસ્તુની પૂરે છુપાયો;
 બળિહરથી નિર્જળ વેર રાખે, પૂઠે બંકે, સન્મુખ તો ન બાખે. ૭૭
 ગરીબ ઓમંત તણે નિવાસ પશો રવિનો સરખો પ્રકાશ;
 તે જેમ રૂડો ઠંનસાપી રાખ સૌનો કરે છે સરખો જ ન્યાય. ૭૮
 જાળાથી કિણો ધરમાં પડે છે, અણુ ભેડે તે નૈનરે ચડે છે;
 શો માલ વાતાવરણે વસાવ્યો, તે બેઠનો શિક્ષક જેમ આવ્યો. ૭૯
 દીસે પ્રભાની નળી એક-તંત્ર, જાણે ધર્મો સૂક્ષ્મદર્શ-યંત્ર;
 પ્રકાશ કેવો પથરાય નીચો, જાણે બિલાવ્યો જરીનો અલીઓ. ૮૦

પ્રભા પ્રભાનાથની પૂર્ણ જોઈ દીવા તણે પાડ પૂછે ન' કાઈ;
 હજારનો દાયક જો મળે છે, લગારનો દાયક વીસરે છે. ૮૧

વાંકાં વળીને રવિ-કિર્ણ આવે, કદી નહિ માર્ગ સીધે સિધાવે;
 જે રાત્ર્યના દૂત રહે છેલા, તે જેમ દીસે ન સીધા, વળેલા. ૮૨

જળાશયે ભાસ્કર-જિંબ જોઈ કરે કવિ તર્ક વિતર્ક કાઈ :
 સૂખા મૂક્યા છે નૃપ મારતડે^૧ પોતા સમો વેશ ધરાવી પડે. ૮૩

સમુદ્રમાં સૂર્યનું ચિંબ દીસે, એ તો વળી દિવ્ય દીસે અતિશે;
 જાણે રૂડો ત્યાં રસિડે-ડ રાખ્યો, પ્રકાશરૂપી પણ કાંપર^૨ નાખ્યો. ૮૪

અંમા વિશે સૂર્યનું ચિંબ જોઈ, કહે વળી એમ કવીસ કાઈ :
 જાણે ખીન્ને ભારકર દેહ ધાયો, અંમાની જત્રા કરવા પધાયો. ૮૫

જે દેવજો આ નજરે ન યાતાં, યતાં રવિતેજ યકી જણાતાં;
 જાણે નકારા અમલે પડાખાં, સુરાન્ય આખે ફરીથી ચણાખાં. ૮૬

રવિ તણાં દિર્ણ નિહાળી કાડે ખુશી યતાં સારસડાં સમ્રોડે;
 વેદી^૩ વિશે જેમ વિલોકી જોત પ્રમેદ પામે વર લાડી સો'ત. ૮૭

કુમુદનીઓ કરમાઈ દીસે, વિકાસ પાખાં કમળો અતિશે;
 દેખી મુખે જેમ મલિન થાય, મિત્રો સુણી કીર્તિ^૪ ખુશી જણાય. ૮૮

ઉલ્કનાં^૫ નેત્ર અંધાં મીંચાઈ, બાળે નહિ બાનુ તણી ભલાઈ;
 તે જેમ રૂડા ગુણ સજ્જનોના, દેખે ન કાળા કદી ફુર્જનોના. ૮૯

રવિ કવિ જાણી જે જણાય, રિઆવનારાં ત્રણ તે જણાય;
 જે માંધી રાખે નિજ નેત્ર કાન, તેને રિઆવા નહિ શક્તિમાન. ૯૦

જન-નિકય

ખાત્રા હવા જમ્ય જનો ઉમંગે, આરોગ્ય પામે અતિ આપ-અંગે;
 વધે ન તેને નિજ અંમ વ્યાધિ, ખરેખરી ઔષધિ જેમ ખાધી. ૯૧

શિકારિયો જાવ શિકાર માટે; ઘોળી ધુએ છે જઈ વલ્લ ઘાટે;
સ્વતંત્રતા પૂર્ણ મળી પ્રાપ્તને; જેને ગમે તેમ કરે ક્રિયાને. ૯૨

શ્રીઓં નવાણે જઈ ધેર આવે, પાત્ર પ્રમાણે બરી નીર લાવે;
તે જેમ શાસ્ત્રો સુણવા જઈ ને આવે યથાશુદ્ધિ શુણે લઈને. ૯૩

અરીણિયા સર્વ ભાગ્યે જીવે છે, તેમાં જ મોડું સુખ તે ગણે છે;
ઉત્તારીમાં બોજનકાળ જેમ રમે જઈ ખાળક દૂર તેમ. ૯૪

વિચિત્ર વાળાં બહુ પેર વાગે, અરીણિયા ભાંધ તણ ન જાગે;
જાણે સૂતા છે ઘટકણું જેવા, તેને જમાડે કરી શબ્દ એવા. ૯૫

ચરા જનો રાત્રી ધરી કરે ઝં, ધનુઃકળાની કૃતિયો કરે છે;
જાણે રવિરાય કરે નિરીક્ષા, આપે ચરા સૌર્યકળા-પરીક્ષા. ૯૬

પોશાક સૌએ તન સ્વચ્છ ધારી રાત્રી તણા વેશ મૂક્યા ઉતારી;
જાણે નવા રાવનું રાજ્ય જામ્યું, સૌ વિષ સારો શિરપાવ પામ્યું. ૯૭

જુદા જુદા વેશ જુદી જ વાણી, જુદી ક્રિયા સૌ જનની જણાવી;
જાણે નિશાનો પડે છે ઉઘાડ્યે, આ વિશ્વમાં નાટક ખેલ માંડ્યો. ૯૮

નિશા પડ્યે લોક સૂતાનં ખૂટે, સંવાર થે ત્યાં શુભ કામ સૂટે;
કુરામ્યમાં આગસ કાળ-યોગ્ય, મુરામ્યમાં લોક સુતે ઉદ્યોગ. ૯૯

હા ખાગમાંથી કળ વીણી માળી તે જોડનાં સંકટ દૂર ટાળી;
પ્રજાથી રાગ કરે જેમ લે છે, પ્રજા તણું રક્ષણ તે કરે છે. ૧૦૦

નિસાળિયા જાવ, જુઓ, નિસાળે પોથી તથા પાટી લઈ વિશાળે;
જાણે જતેઈ ધરીને જોડેલા કાશી જવાને ગડવા ખેડેલા. ૧૦૧

આરોગ્યશાળા ઝિઘડી નિસાળો, દેરે જતો ભાવિક-સાથ ભાળ્યો;
તે જેમ ધર્મી ધરણીય આતાં દીમે સ્થપાતાં બહુ ધર્મખાતાં. ૧૦૨

વારીદું વાળાં ધર સ્વચ્છ કીધાં, તથા મળી પાસણું માંછ લીધાં;
જાણે મજા શૂપનું રાજ્ય માળી દીસે ધરોધેર કરી દિવાળી. ૧૦૩

ઉદ્યોગનાં સ્વ જનો સજે છે, જો, લેંધ ને આળસ તે તજે છે;
 ઉદ્યોગી દીસે જન દામ-દામે, તે રાન્ય તો પૂર્ણ પ્રતાપ પામે. ૧૦૪
 ઘોડા અને ગાડી ઘણી ફરે છે, શાભા નિહાળી નજરે ફરે છે;
 જાણે રૂડું રાન્ય થયું હવે છે, સુખે પ્રગ્ન વૈભવ ભોગવે છે. ૧૦૫

નદીને દેખાવ

નદી તણાં નીર ધીમે વહે છે, ગતિ વિશે મંભીરતા રહે છે;
 તે જેમ મોટાં જનને નિહાળી લગતી ચાલે સતી લાજવાળી. ૧૦૬
 નદી-કિનારે બગ જે રહે છે, ખ્યાની બનીને મળને ગ્રહે છે;
 જાણે મળી ધર્મ ધર્માની છૂટી, દાવ્યું ઠગોને દગી ખાપ ફૂટી. ૧૦૭
 નદી વિશે લોક અનેક જૈને બણી સ્તુતિ ના'ય નિમમ થૈને;
 જાણે સમાચાર સમુદ્રજીને કહાવવા કાંઈ કહે નદીને. ૧૦૮
 પેખી પ્રભાનાથ પ્રભાત-કાળે નાહી સ્થિયો ચંદ્ર કરે કપાળે;
 જાણે શશી બીત બયે થયો છે, નાસી સ્થિયોને સરણે ગયો છે. ૧૦૯
 પૂજા કરે કાંઈ નદીની કાંડે, લલાટમાં અક્ષત વિમ્બ ચોડે;
 જાણે શશીને તન પીડ આવી, માટે દયા લાવી દવા લમાવી; ૧૧૦
 કામિનિયોને શિર ફેરા કાળા ઢાંકી ધર્મ તોપ દીસે રૂપાળા;
 સૂણે નિશાનો દહ અંધકાર, જાણે છુપાવ્યો કરવા ઉમાર. ૧૧૧
 શૃંગાર શ્રીમંત સ્થિયો ધરે છે, જેમાં હીરા-કાંતિ અતિ કરે છે;
 જાણે હના જે શશી-સૈન્ય તારા, રણા સ્થિયોને શરણે બિચારા. ૧૧૨

ધર્મક્રિયા

કરે જનો સૌ નિજ ધર્મધ્યાન, કોઈ સુણે છે નિજ ચાતુર્યાન;
 જાણે દીધી છૂટ નૃપે દયાળે, નિર્ભયણે સૌ નિજ ધર્મ પાળે. ૧૧૩
 સંધ્યા તણાં ધાહણ શબ્દ બાળે, જાનુ જણી અક્ષત પુષ્પ નાળે;
 જાણે સુરાજ પર પ્રેમ આળે આશિષ આપી વિધિયે વધાવે. ૧૧૪

દિને કરે પાવક-કુંડ હોમ, ચડ્યો વધીને બહુ ધૂમ બોમ; ,
 રિઝાવવા ભૂપતિ બાનુ જેવો, બંધે રચ્યો આતસ ખેલ એવો. ૧૧૫
 પામી રડો બાસ્કરનો પ્રતાપ ધર્મી કરે ધર્મ, અધર્મી પાપ;
 મુકાઈ માટે પ્રભુ શુદ્ધિ દે છે, સ્વેચ્છા પ્રમાણે જન વાપરે છે. ૧૧૬

તરકા વિશે

પડ્યે દિને તો વધી જાય છંયો, ચડ્યે દિને તે ઘટતો જણાયો;
 વધે કુશુદ્ધિ પડતી દશામાં, ઘટે કુશુદ્ધિ ચડતી કુળામાં. ૧૧૭
 જે સૂર્યની સ્થિતિ તપાસવાને જોસી ભરે છે નિજ છાંયડાને;
 સામાની સક્તિ તણું માપ લેવા પોતાની માપે જન સુચ જેવા. ૧૧૮
 જે, હિમચી બાઈ વિશેષ જામ્યો તે પીગળીને જળરૂપ પામ્યો;
 કુસંગથી થાય રુદે કઠોર, તે પીગળે જેમ સુખોદ-જોર. ૧૧૯
 બાનુ-પ્રભા જેમ વિશેષ જામે પારો ઘણી ઉન્નતિ એમ પામે;
 સુરાજ્યની જેમ કળાં વધે છે, જિંએ દરબંજે સુજનો ચડે છે. ૧૨૦
 પ્રતાપ જ્યાં બાનુ તણો પડે છે, જે નીર છે શીતળ તે તપે છે;
 તે જેમ ઠાઈ જીસમી જણાય, શીંગો સ્વભાવે પશુ તમ થાય. ૧૨૧
 ચૂમે રવિ નીર નિજ પ્રતાપે, વર્ષા-સમે પુષ્કળ એ જ આપે;
 તે જેમ રાજા કર રાજ લે છે, પ્રસંગ આવ્યે ધન ચોગ્ય દે છે. ૧૨૨
 જે આગ-ચશ્મે રવિ-રશ્મિ જાય તો આગ તેથી પ્રકટી જણાય;
 ચેખી ઘણો સંજ્ઞનનો પ્રતાપ દેખી તપે છે દિલ જેમ આપ. ૧૨૩
 રવિ તણું તેજ પડે અલેખે, ચશ્મા વિના વૃદ્ધ જનો ન દેખે;
 તે જેમ લોકો નજરે નિહાળે, જપાળ તો મિત્ર વડે જ બાળે. ૧૨૪
 જે સૂર્ય આડો નિશિનાય થાય, કેવો રવિ તે તકમાં જણાય ?
 જાણે રૂપા-ત્રાંસથી સોની લાંબો, એવે કાળો કરીને ચડાવ્યો. ૧૨૫
 જે સૂર્ય-મધ્યે અદ્ધ શુક્ર આવે તો દુર્ગિને રીત જુદી જણાવે;
 નરણી ચાંદી તણી એક એ છે, તેમાં વળી આ જામરો જામે છે. ૧૨૬

દંકાય જ્યારે રવિ વાદળાંથી ત્યારે દીસે રીત જુદી જ, ત્યાંની;
 ખેડાડી શું રંગભૂમિ અડચો છે? પછીથી જાણે પડદો પડ્યો છે! ૧૨૭
 ફૂલ્યાં બહુ ફૂલ, બપોરિયાનાં રાતાં રૂડાં સૂર્ય તજી સમાનાં;
 પ્રવાળનાં પુષ્પ નવાં બનાવી કારીગરે કાઠ કળા બતાવી. ૧૨૮
 નાજાવડી નાણું ઘણું વટાવે, જ્યાં જોખયે ત્યાં ધન દષ્ટિ આવે.
 કુરાજ્યમાં ગ્રુમ અવેજ કીધો તેનો સુરાજ્યે વધુ લાંબ લીધો. ૧૨૯

સમાપ્તિ વિશે

‘દિનેશનું’ લાયક રાજ્ય લાગે, માટે પ્રભુ આગળ લોક માગે :
 અહો પ્રભુ, હર્ષ પૂરો પમાડો, રહો બધાનો અડતો દહાડો. ૧૩૦
 દા’ડો અડો આશિષ એમ દે છે; રાત્રી ચવાનું ન કદી કહે છે;
 સુરાજ્યે સૂવે જતો અહાય, કુરાજનું નામ લીધે કુખાય. ૧૩૧
 જે રાજમાં જ્ઞાન વિશેષ વાધ્યું, તે રાજમાં ઉત્તમ કાજ સાધ્યું;
 એ વિશ્વકર્મા, વરદાન દેજો; આવું રૂડું રાજ સદા રહેજો. ૧૩૨
 રાગ પ્રજા સર્વ સુખી રહેજો; લાખો તણો લાભ અલભ્ય લેજો;
 કરે પ્રભો વાંછિત પૂર્ણ કામ; આશિષ દે છે દક્ષપત્તરામ. ૧૩૩

૧૦. સાયંકાળનું વર્ણન

નમતો સુરજ

ઉપનતિ વત

સુષો હવે સન્મન, રૂડી રીતે પ્રદોષનું વર્ણન પૂર્ણ પ્રીતે;
 જોગે ચડે તે રવિ અસ્ત થાય, એવી સ્થિતિ આ જગતી જણાય. ૧
 જોંથી દશા દેખી છટ્ટી ન જાવું, નીચી દશા દેખી નહિ મૂંઝાવું;
 આ વિશ્વ છે ચિત્રવિચિત્ર એવું, રાખે પ્રભુ તેમ ખુશીથી રેવું. ૨

આદિત્ય અસ્તાચળ દિશ્યાસ્યો, પ્રતાપ તેનો પડતો નિહાળ્યો;
નરેશ પોતે તણ દેશ નાસે તો જેમ તેનું તુછ તેજ ભાસે. ૩

પાંચે ટકારા ધડિયાળ દે છે, બાણે જનોને સમસ્થા કહે છે :
સારું કમાવા ધરી સારી કાપા પંજે તપાસો, શુભ શું કમાયા. ૪
ઉલોગી તો સૂર્ય જવા ન ઇચ્છે; જે આજસુ તે બિલદું જ પ્રોછે;
સુરાજ જાતાં સુજનો ન રાજ, રાજ દીસે જેમ પ્રપંચી પાજ. ૫

પ્રભાકરે તીવ્રપણું તબ્યું છે; સમે ભહું શાંતપણું સજ્યું છે;
તે જેમ ન્યાં જેમન-જેર જાય, વદત્વમાં શાંતપણું સજાય. ૬

હરે હરે છે સુખ પામી પ્રાણી, મટયો રવિનો જહુ તાપ જાણી;
તે જેમ રાજ શુભ દષ્ટિ ધારે, સુખે કરે ઉલ્લસ સર્વ ત્યારે. ૭

ધીમે ધીમે જે વધનાર છમો, ઉતાવળો તે વધતો જણામો;
તે જેમ જેને શિર વ્યાજ છોડું, પછી વધીને ઝટ ચાપ મોડું. ૮

પાણી પીવાને ધણુ ઢોર ઝરાં નહી તળાવે વિચરે ધણેરાં;
ઉદાર શ્રીમંતણું સદા ધારી જથે જથે જેમ જતાં બિખારી. ૯

ન્યાં તે સમે પર્વત-શીશ પેણું, સોનેરી રંગે રવિ-તેજ દેણું;
જાણે વડાદેવજ-શીશવાળું: સોનાણું ઈંડું ચળકે રૂપાણું. ૧૦

સિપાઇયો વ્યૂહકળા કરે છે; મેદાનમાં સૌ મળીને દરે છે;
જાણે થવાને રવિના સદાઈ શઓ સજીને મળિયા સિપાઇ. ૧૧

શાણુ કરે શ્રાવક લોકવાણુ, દેખાય છે જે દિલના દ્યાણુ;
તે જેમ રાજ-શિર સત્રુ વાપ્યે સ્વાર્થી પ્રધાનો નિજ અર્થ સાધે. ૧૨

નિશાળિયા જન્ય નિશાળ છોડી; બણે બણાવે નહિ જીવ જોડી;
જવાથી ઉત્તેજન આપનારો વિદ્યા તણો જેમ નહિ વધારો. ૧૩

વનનો દેખાવ

માયો ચરી ગામ બણી વળે છે, જુદી પડેલી સમૂહે મળે છે;
ધણી નદીઓ મળી એકે રાહ જાણે યયો જાહનવીનો પ્રવાહ. ૧૪

ગોવાળ ગાયો ધણ ઘેરી લાવ્યો, બાળી ભલો સો જન ચિત્ત ભાવ્યો;
 બગીરથે જેમ ધરી ઉમંગ કૈલાસથી આણી પવિત્ર ગંગ. ૧૫

ગાયો તણા વેગથી ખૂન ખેઠ જિંચી ચડી બિડી જણાય જેઠ;
 ઉચારવા દુઃખ વિચાર લાવી જાણે ધરિત્રી સ્વરગે સિધાવી. ૧૬

ગોવાળિયા વાંસળિયો બજાવે, સુણી ભક્ષા સૌ જન ચિત્ત ભાવે;
 જાણે ચડયો છે ધન એમ જાણી વઢે મધુરે સ્વર મોર વાણી. ૧૭

જિંચે સ્વરે ગોપ દુહા ઉચારે, પરસ્પરે વાદ કરી પ્રચારે;
 તે જેમ મહત્તો લડતા અખાડે પ્રચારતા જે બહુ જૂમ પાડે. ૧૮

અજ્ઞ તણાં વૃંદ દાઠાં પછી જે, બધાં ઉચારે મુખ શબ્દ જે જે;
 જાણે થશે ભાવિક તે બંણે છે, અંતે જીવેની ગતિ કામ જે છે. ૧૯

ગોવાળિયે ડાંગ ખભે ધરી છે, એ ઉપમા તો કવિ કાંઈ પ્રીછે :
 જાણે કપિએ પૃથ જિંચું કીધું, કૂદી જવાને દિલ કાંઈ દીધું. ૨૦

ગાયો કરે છે પુરમાં પ્રવેશ, છૂટી પડી વેગ કરી વિશેષ;
 સહસ્ર ધારો ધર્મ જેમ ગંગ કરે જઈ સાગરનો પ્રસંગ. ૨૧

એકુ જતો ખેતરથી વળે છે, ત્યાં આખલા આમળ બિછળે છે;
 તે જેમ સૌનાં મુખ દુઃખ દાણે ઉન્મત્ત તો ચિત્ત કશું ન આણે. ૨૨

ખરા ચડાવી પગ ચાલનારા, ભક્ષા ધર્મ છે શિર ધાસ-ભારા;
 કેવા દીસે સંચરતાં સદ્ તે, જાણે ધર્મ પર્વત રામકૂતે. ૨૩

દંતાળી ખાંધે ધરી એકુ કાંઈ, કવિ કરે તર્કવિતર્ક જોઈ:
 ધરા-રૂપી સ્ત્રી તણી કાંચકી છે, જાણે કૃષીકારકને જડી છે. ૨૪

કાંઈ કને દાતરડું દીસે છે વાંકું વળેલું, વળી સ્યામ તે છે;
 જાણે ગરુડે સર્પ વ્યાળગાળ મહી જ રાખ્યું ગણી પુણ્ય કાળ. ૨૫

આધ્યત્મતો સૂચ

જુઓ જુઓ, આ રવિ દિવ્ય-કામ જુમિ બણી તે નમતો જણાય;
 જાણે ચડેલો અમરાપુરીમાં પતંગ દીસે પડતો મહીમાં. ૨૬

અરે જુઓ વિશ્વ અનુભવીને, પૂજે જતો સૌ ઊગતા રવિને;
 આવી પડે અસ્ત થવાનું ન્યારે, કોઈ ન છોટે લઈ કંકુ ત્યારે. ૨૭
 દિનેશ હૂબો, પ્રતિબિંબ દીસે, આશ્ચર્ય જોતાં જીવજો અતિશે:
 જાણે રિપુને છગવા વિચાર્યું, જાનુ-જૂપે કૃત્રિમ રૂપ ધાર્યું. ૨૮
 પછી થયું તે પ્રતિબિંબ અસ્ત, જાણે રવિ-સેન થયું સમસ્ત;
 તથાપિ તેનાં કિરણો પ્રકાશે, પ્રતાપીનો જેમ પ્રતાપ બાસે. ૨૯
 ઉદેચકને રવિ અસ્ત થાય, આયુષ આ વિશ્વ તણું હરાય;
 એ જેમ જૂપાળનું રાજ્ય બાળે પ્રજાજનોને નુકસાન લાગે. ૩૦
 આદિત્યને આજ જણાય રાતો, જોતાં દીસે ન્યાં રવિ અસ્ત થાતો;
 સંશ્રામભૂમિ રુધિરેથી રાતી, તે હોય શું રાજ્ય જતાં જણાતી? ૩૧
 અસ્તાચળે રંગ જણાય રાતો, એનું હશે કારણ બેક કાંતો,
 સાંધા નિશાવાસરનો કરાવા લાપે ધરેલી થીમડી તપાવા. ૩૨
 રવિ કને વૃશ્ચિક રાશિ આવી,^૧ તથાપિ તે મસ્તક લે દરાવી;
 જનોકિતને કાણુ જૂઠી દરાવે? અનેક દુઃખો દુખ મધ્ય આવે. ૩૩
 ઉદ્યોગિયે ઉદ્યમ છોડી દીધા, પ્રવાસિયોએ પણ વાસ કીધા;
 જે યંત્રનું ઇજન શાંત થાય તો જેમ ચક્રો રિધર થંબી જાય. ૩૪
 ન્યાયાધીશે ન્યાયસભા ઉઠાવી, કરે ન કોઈ શ્રિયાદ આવી;
 તે જેમ લોકો લડીને મરાય, કુરાજ્યમાં કોઈ કરે ન ન્યાય. ૩૫
 આવી જીડીને મળા પંખી ટાળે ઝાડે બિરાજી બહુ શબ્દ બોલે,
 જાણે મળા કોળ ઉપાય ધારે, વિચાર સૌ અંતરના ઉચારે. ૩૬
 સંધ્યા તણાં વંદન વિપ્ર બાળે, આકાશમાં અંજળિ નીર નાંખે;
 જાણે પિતા સદ્ગતિ સંચરે છે, દાધાંજળિયો પ્રિય પુત્ર દે છે. ૩૭
 પડે નિમાળે જન જે નિમાજી, કહી જતાવે રૂઢિ જેમ કાજ;
 રવિ હશે ક્યાં ઉર એમ બાસે, જીવ્યા નીચા ચે રક્ષણ તે તપાસે. ૩૮

સસુદ-કાઠો

સિંધુ ફરે છે બહુ ધુધવાટ, તરંગ આવી અયડાય ધાટ;
 બાણે જવાને રણશર ત્રાડે, પૃથ્વી વિશે હાથ પૂરા પછાડે. ૩૯
 ધણાં ફરે ત્યાં તટ ગાડી ઘોડાં, શોખી જનોનાં વિચરે સળેડાં;
 બાણે જવા મંડપ માર્ગે જાલ્યો, વિવાં વિશે સાજન-સાય ચાલ્યો. ૪૦
 સાહેબનાં બાજક જે કનિષ્ઠ તે તેડી દાસી વિચરે વરિષ્ઠ;
 તે જેમ કહવા કણુખીની નારી વરાવવા જાય શિશુ ટૂંકારી. ૪૧
 સાહેબ તે મદુમ સિંધુ-તીર, ફરે ધણાકો ઉમદા અમીર;
 બાણે ધણી ભૂમિ પવિત્ર એવી, સ્વર્ગેથી આગ્યાં બહુ દેવ દેવી. ૪૨

અંધારું

રવિ તણું તેજ છતે છુપાયું, અંધારું પૃથ્વીપડમાં છવાયું;
 તે જેમ જ્યારે શુભ રાજ્ય જાય, અંધેર જ્યાં ત્યાં નગરે જણાય. ૪૩
 રવિ રણો નાટક-ખેલ છાતો, હવે દીસે છે રશ્મી આવવાનો;
 આ અંધકાર પ્રસરી અડ્યો છે, શું રંગભૂમિ પડદો પડ્યો છે ? ૪૪
 કેવું દીસે છે ! વળી અંધકાર ચોફેર જોઈ ચિતમાં વિચાર :
 વહી જતાં રાજ્ય દિનેશવાણું ધણું ધરાએ પટકુળ કાણુ. ૪૫
 નાના વડા પર્વત જે જણાતા, હવે નથી તે નગરે જ ચાતા;
 તે જેમ જ્યારે પરરાજ્ય ફાવે, ઉદાર કોઈ નગરે ન આવે. ૪૬
 જોગી જનો પર્વતમાં વસે છે, તેઓ તણી તાપણિયો દીસે છે;
 બાણે નથી મેઘ તથાપિ આજે અકાસ મધ્યે વીજળી બિરાજે. ૪૭

ચાંદ્રવિહીરિત વત

સંધ્યાકાળ-સમે રમૂજ સરખો શું વર્ણવું વાણિયે ?
 ખાસો ખૂન ખગોળ ગોળ અરીસો જેવો, જુઓ, જાણિયે.
 રાતો રંગ સળંગ કાર ઉપરે, શું હીંગળો એ હશે ?
 છાયા છે વિક્ટોરિયા-વદનની કે ચંદ્ર વચ્ચે વસે ? ૪૮

હલપતિ રૂત

હિલોત ખલોત તણા જણાય, ધણાં સ્થગોમાં ચળકાટ યાય;
 તે જેમ ન્યાં કોઈ ન પૂછનાર ત્યાં નામધારી કવિ દાર-દાર. ૪૮
 શિયાળિયાં સીમ વિશે ફરે છે, હિયાર જીંએ સ્વર જીયરે છે;
 જાણે નવેા જે વૃષ આવનારેા, બેાડે સમીપે બહુ ચોપદારેા. ૫૦
 જો, ધંટ કરા ખટ ધોષ યાય, જાણે જનોને શીખવે હિપાય;
 કહે, જવા છો નહિ કાળે ફોક; કરો કરો રે ખટકર્મ લોક. ૫૧

દોહરા

પરમેશ્વરની પ્રાર્થના, દીન જનોને દાન,
 પસ્તાવેા કર પાપનો, ગુરુ જનથી લે યાન, ૫૨
 સદાયરણુ આચર સદા મનમાં સમજ મમ',
 પરમેશ્વર પર પ્રેમ કર, તે કદિયે ખટકર્મ. ૫૩

હલપતિ રૂત

અંધેર ન્યાં ત્યાં અતિશે છાયાં, તે આંખ અંતર્પટથી છાયાં;
 જનો જઈ સૌ ધર માંદિ બેઠા, કરાચુકે જેમ પુરાર્થ પેા. ૫૪
 જેમાં ધરેલાં ધનધાન્ય લાવી, તે પુરી કાઢી નજરે ન આવી;
 સંતાર્જને શું ધર મખ્ય પેા, દેવાળિયા તે જની જેમ બેઠા. ૫૫

દીવા-સમય

શ્વિયેા દીવાની દીવટયો કરે છે, દાણેજિયો બે વચમાં પરે છે;
 જાણે દીનાનાય ફરે વસે છે, પાણે ફુલે દાય સતી પસે છે. ૫૬
 ગુણીજનો દીપક રાગ આપ, દીવા ચપેવા દિલમાં જણાય;
 જાણે ધણા ધંટરવાગેનારે આખ્યા મૂનો^૨ માપુર સન્દ સનારે. ૫૭

૧. ધંટરવાગ એટલે લિલારીઝ વાનું

૨. મૂનો-લિલારીઝી હરણો

જનો ધરોધર દીવા ઉઝળે, અંધારું તેના ધરનું જ દાળે;
 રાત્રી જતાં જેમ પુરી-નિવાસી સૌ પોતપોતાનું રહે તપાસી. ૫૮
 હોંચે, જુઓ, આ શુભ કાચ-હાંડી, તેમાં દીસે દીપક-જ્વેત માંડી,
 જાણે વરયો મર્મ પૂરો પ્રતાપી, રહ્યું જનેતા-તન-તેજ વ્યાપી. ૫૯
 ન્યાં આપના ગોઠવિયા અતિથે, ત્યાં એકના દીપ અનેક દીસે;
 ત્રિલોકનો નાયક એક રામ હરી રહ્યો જેમ અનેક હામ. ૬૦

વસંતવિલસા ૧૮

આ કાચની અચળ દીપક-યુક્ત હાંડી
 છે ભાગ્યશાળી-જન-મંદિર-મધ્ય માંડી
 કે હોંચકે અધર કૌશલનાય-નારી
 તેજસ્વી મર્મ તનમાં સિર છન ધારી. ૬૧

ઉપભવિ ૧૮

સાંજે ધરોધર ધરાય ધૂપ, સુગંધ એથી જીપજે અનુપ;
 જાણે જતાં ન્યાયિક ધર્મી જૂપ સુવાસના તે રહી કીર્તિદેપ. ૬૨
 વાડા વિશે જો બકરાં પુરામાં, બાંધ્યા વિના બંધનમાં રખાયાં;
 ગરીબને જેમ યુના વિનાનું કુરાબ્યમાં કેદ વિશે જવાનું. ૬૩
 આકાશ-દીવો જન જે ધરે છે, જેવા જનો મારગમાં હરે છે;
 તારા નિહાળી હરખે ન લેશ, નવાઈથી લોક પ્રુથા વિશેષ. ૬૪
 અયો-મજે બંધન બાંધી દીધાં, દોહી વળા દૂધ વિશેષ લીધાં;
 જાણે રવિની બહુ કિંકરીને લૂંટી લીધી બંધનમાં ધરીને. ૬૫
 ત્રેતાળણી ગાય, જુઓ, ફુટે છે, દોણી બરી ઉજ્જવળ દૂધ લે છે;
 તે જેમ માંની જન મધમાંથી સારાંસ લે ચોગ્ય જણાય ત્યાંથી. ૬૬
 નદી તળાવે પણ નીર માટે જતા ન દીસે જન કોઈ ધાટે;
 જાણે ગિર્યો સંસય હરમાંથી, કુરાબ્યમાં કોઈ ઉદાર ક્યાંથી ? ૬૭

ધુએ નહિ, કાઈ કરે ન સ્નાન, ખેતી કરીને પકવે ન ધાન;
 ઉઘોમથી સૌ અળગા રહ્યા છે, શું દુઃખિયા લોક સહુ થયા છે ? ૧૮
 બેઠા તથા સૌ જન લેણદેણ; કાને કહે કાઈ સુણે ન વેણ;
 જોયું નહિ હોય કુરાળ્ય જોણે, તો જોઈ લેવો નિશિકાજ તેણે. ૧૯
 દેવાગ્રથે દીપકમાળ દીપે, યોભા બની દેવ-છબી-સમીપે;
 જાણે ખીજા દેહ નવા ધરાબ્યા, તારા ધણા દર્શન કાજ આવ્યા. ૨૦
 રાહુ શશીની કરનાર હાનિ, ડયાં દિલે સૌ સુર એમ માની :
 આવી મહીમાં સુરલોક શાળા કે આ રચી છે રહી દીપમાળા ? ૨૧

ધર્મક્રિયા

જ્યાં દેવનાં દેવળ, ધંટ વાળે, તથા નગારાં ધડિયાળ માળે;
 એતાવવા લોક સમે પ્રસંગી જાણે જગભ્યાં બહુ વાલ જંગી. ૨૨
 જનેા પ્રભુપ્રાર્થન જે કરે છે, જિંએ સ્વરે આરતી બિચરે છે;
 જાણે મહાસંકટકાળ જાણી વડે મુખે ધધિરભક્તિ-વાણી. ૨૩
 સૌ આપના શાસ્ત્ર કહ્યા પ્રમાણે કરે ક્રિયા કર્મની એજ ટાણે;
 જાણે જોકેલો જગવો સમાવો પ્રજા મચી છે પ્રજુને રિજાવા. ૨૪
 હોમે, જુઓ, આહુતિ અમિહોત્રી, ગણાય છે જે કયિ આહ-ગોત્રી;
 જાણે રવિનું ફરી રાજ્ય વાધે, એવા વિચારે અભિચાર સાધે. ૨૫
 જેની મળ્યા શેક સમાગ સાડુ અપાસરામાં કરીને એધાડું;
 જાણે હુદારા તણું જાણી જોર સંતાર્થ પેઠા કરી અધધાર. ૨૬
 ગંગા તણું પૂજન ભક્તિ થાય, ગુદાધ ને કૂલ ધણાં ધરાય;
 સેધો પૂરીને સિર કૂલ ધાલી જાણે સતી સાગર સામી ચાલી. ૨૭
 તલે પ્રવાહે શુભ દીપમાળા, દીવા દીસે છે અતિશે રૂપાળા,
 જાણે ધર્મ સજ્જ સમુદ્ધ-નારી હરે મણિ-માખૂક-ગાળ ધારી. ૨૮
 પ્રદોષ-પૂજ કરી પુણ્ય ધારે, પુણ્યાંજલિ-પાઠ દિને ઉચારે;
 જાણે પ્રજાની કરીને અપીલો લડે વહી દેરદમાં વહીલો. ૨૯

તારામંડળ

આકાશ જિગ્યા અમણિત તારા, થોડા ઘણા કોઈ પ્રકાશનારા;
 જૂપાળ મોટા તણું રાત્રી ભાગ્યે અનેક નાના નૃપ જેમ જાગે. ૮૦

જો દૂર દૃષ્ટિ કરીને નિહાળું, ગ્રહો વિશે બાનુપ્રકાશ બાળું;
 તે જેમ રાત્રી બધું ખોઈ નાંખે, થોડાં ઘણાં ગામ સ્વહસ્ત રાખે. ૮૧

જુઓ, વળા મંગળ રંગ રાતે જણાય અંગાર-સમાન જાતે;
 જાણે શશી સૈન્ય વિશે ખાચો છે, તેથી ઘણો ક્રોધ કરી તપ્પો છે. ૮૨.

શનિ ખિચારો અતિ મંદ ચાલે, ડરી ડરી મારગ દૂર જાલે;
 દુર્બિન્ધી તેની હમી જણાય, કિલ્લો રચી જેમ રહેલ રાય. ૮૩

તારા દીસે છે હાનિવંત દૂટા, સાડી વિશે શોભિત જેમ ખૂટા;
 શશી તણાં મંડળ ત્યાં ખિરાજે, સાડી વિશે શું બહીમાત હાજે? ૮૪

આ હિત્તરે છે દ્રુવ એક તારો, તે તો તજ રથાન નહિ જતારો;
 ખને નિશા વાસર યુદ્ધ ખાસો, જાણે રહી સ્થિર જુએ તમાસો. ૮૫

આકાશગંગા નભમાં જણાય, યયાર્ય તે વર્ણવી કેમ જાય ?
 બાગીરથી જૂનજમાં વહે છે, જાણે અહીંનું પ્રતિબિંબ એ છે. ૮૬

સરોવરોમાં પ્રતિબિંબ તારા જોતાં મુશોભિત જણાય સારા;
 મોતી ગણીને મુખ-મધ્ય લેવા જતા, જુઓ, હંસ કમાય કેવા ! ૮૭.

આકાશનો ભાસ જણે જણાયો, શોભી રહ્યો તે નભથી સવાયો;
 ખગોળ-વિદ્યારથિયે વિચાર્યો ખગોળનો શું નક્કશો હિતાયો? ૮૮

મનદર હંદ

તારા અશ્વિનીના ત્રૈલુ, ત્રૈલુ તારા બરણીના,
 કૃત્તિકાના છ છે, પાંચ રોહિણી વખાણિયે; .

ત્રૈલુ મૃગશિર તણા, આરદ્રાનો એક એવો,
 પુનર્વસુ ચાર, ત્રૈલુ પુષ્યના પ્રમાણિયે;

અર્ધપાના પાંચ પૂરા, માનિયે મધાના પાંચ,
 પરવાના જોડ, જોડ ઉતારના નાણિયે;
 પંજાના તો પાંચ, ચિત્રા સ્વાતી તણા એક એક,
 ચાર વિશાખા ને અનુરાધા છર આણિયે; ૮૯
 તારા તો જ્યેષ્ઠાના ત્રણ, મૂળના અચ્ચાર સાર,
 પૂરવા ઉતારાયાદા જન્મે પૂરા ચેખિયે;
 અભિજીત તારા ત્રણ, ત્રણ તારા અવધુના,
 ધનિષ્ઠાના ચાર, શતભિષાના સો દેખિયે;
 પૂરવા ઉતારા બાદપદના પદ્મજ જેવા,
 જન્મે મળી ચાર પાખા જેવા નાણી લેખિયે;
 દેવતી બત્રીસ; એવી રીતે અઢીવીસ જોઈ
 જતાં થોડી રાત રૂડા અંતરમાં રેખિયે. ૯૦
 તુરંગેનું તુંડ, ને ત્રિશૂલ છે, સમયો સારો,
 ગાંડી મૃગમસ્તક મંથિ તણે પ્રકાર છે;
 ગૃહાકાર બાણાકાર ચક્ર ને મંદિરાકાર,
 પદ્મજના પાપાસાર બે મળીને ચાર છે;
 પંજો મોતી ને પ્રદાળ તોરણ બળદ તેવો,
 કુંડળ ઠેસરીપૂછ મંચક આકાર છે;
 કરિદંત ત્રિશૂલ ત્રિપદ તથા દોઢકી છે;
 ચારણી ચોપાયા નંદ મૃદંગ મુબાર છે. ૯૧

કૃત્તિકા રોહિણી અને પુષ્ય અબ્દેષા ને ચિત્રા,
 શ્રવણાદિ ત્રણ રેવતી તે મધ્યચારી છે;
 અશ્વિની ભરણી મઘા ફાલ્ગુની એ સ્વાતી તથા
 વિશાખા એ ભાદ્રપદ ઉત્તરે ઉતારી છે;
 મૃગશિર આરદ્રા ને પુનર્વસુ હસ્ત અનુ-
 રાધા જ્યેષ્ઠા મૂળાષાઢા દક્ષિણમાં ધારી છે;
 નવ મધ્યચારી છે ને નવ છે ઉત્તરચારી,
 દક્ષિણચારી છે નવ; સોની શોભા સારી છે. ૬૨

અંદોહ્ય

ઉપભતિ વત

- જિએ શશી પૂરવ દિશ એવો, આકાર આદિત્ય જણાય જેવો;
 જાણે મહારાવનું રૂપ ધારી આવ્યો પ્રજ્ઞને ઠગવા રખારી. ૬૩
- પાતાળમાં પંનમરાય રાજે, તેણે સગલી રવિરાય-કાજે,
 વાણુની વેળા નજરે નિહાળી આ મોકલી એક સુવર્ણ-થાળી. ૬૪
- શશાંકનું મુંઢર બિંબ જોઈ કહે વિચારી કવિ એક કાઈ :
 પાતાળમાં શું નટવો નચાવ્યો, તેણે જ આ થાળ જિએ ઉડાવ્યો ! ૬૫
- શશાંકનું બિંબ જિંચું ચડે છે, દેખાવ કેવો નજરે પડે છે !
 જાણે નિરાધાર જલું નિહાળ્યું આકાશમાં એક બલૂન આપ્યું. ૬૬
- શશાંકનું તેજ બધે છવાયું, જાણે હવે રાત્રી નવું સ્થપાયું;
 તારા નિહાળે ન જણાય ઝીણા, જાણે દયાયા નૃપ જોરહીણા. ૬૭
- આકાશ સંપૂર્ણ સુધાંશુ શોભે, જેતાં જનોનાં બહુ ચિત્ત લોભે;
 જાણે નિશામુંદરી એક એ છે, તેજસ્વી તેનું મુખ સ્વચ્છ તે છે. ૬૮
- લગાર જે તીવ્રપણું ન રાખે, તો વિશ્વમાં તે નર કોણ ભાખે ?
 જો ચંદ્રમા તીવ્ર નથી લગારે તો પંડિતો સીમુખપુત્ર ધારે. ૬૯

મુધાંશુ ને કૃતિકા સમીપે,^૧ દેખાતી તેની બહી દીપ્તિ દીપે;
 જાણે હોરાતું મુખ મૂમમું છે, કાને નિશાસુંદરિયે ધધું છે. ૧૦૦
 મુધાંશુ જો આ વૃષાશિમાં છે, તેથી જની અદ્ભુત યુક્તિ ત્યાં છે;
 જાણે સરીરે શણમાર સાચ માહેશ્વરી આ વૃષમે ખિરાય. ૧૦૧
 રહી સમીપે વળી રોહિણી છે, ગાડા સરીખી દીસતી મણી છે;
 જાણે ભરી જોખમવાળી ગાડી ચંદ્રે ચક્રાવી કરીને અગાડી. ૧૦૨
 શીતાંશુની શીતળના છવાઈ જ્યાં જોઈયે ત્યાં જગમાં જણાઈ;
 જાણે પ્રગળા અબરાહ-કાળે જણાવિયું ચાંતપણું વૃષાળે. ૧૦૩
 તારા સશીથી અતિ છેક દૂર, તથાપિ દીસે સશીની હજાર;
 જાણે રવિને છતવા લાડીને આમું સશી સૈન્ય બધું ચડીને. ૧૦૪
 ક્યાં સૂર્ય ને ક્યાં સશી તે ગિચારો ! તથાપિ, જોજો જન, સૃષ્ટિ ધારો;
 મરીખનો કાળ બળિષ્ઠ આખો, મરીખને રાજપદે ચડાવે. ૧૦૫
 અરે સશી, તું તજ મર્વ એવા, ધણી દીકા છે સશી તું જ નેવા;
 ગુરુ કને ચાર સશી વિખ્યાત, યનિ કને તું સશી દેખ સાન. ૧૦૬
 બે લાખને આક્રમીસે હજારે મૈત્રે રહે ચંદ્ર મહીધી પારે;
 રવિ રહે છે નવકોટિ દૂર; પ્રતાપીને હોય બધું હજાર. ૧૦૭
 વળી વિદ્યુતી વમુધા ધણી છે, એકોનપંચાસ ગુણી મળી છે;
 સ્વામી થવાને સશી આસ લાવે, અભ-મુખે કેમ કલિંગ આવે ? ૧૦૮
 ઘોડી^૩ દીસે છે, રથ રોહિણી છે, બળિષ્ઠ જો આ બળદે^૪ તવી^૫ છે;
 તારા ધણા પેદગ રથ ધારી, જાણે નિશાનાથ સચ સવારી. ૧૦૯
 આકાશ કે મોટું તળાવ એ છે, તારા હશે કે જળમત તે છે;
 અને જુઓ, જે સશી આ ગિચો છે, તેજસ્વી તે કોણક કાચમો છે. ૧૧૦

૧. કૃતિકા સુદ ૧૫ મે

૨. દક્ષિણ-કાળિમંડુ

૩. ઘોડી-અર્ધિની

૪. બળદે-૧૫૫૨૨૨

સાચાંકમાં સામળ ડાઘ જોઈ. કહે વિચારી કપિરાજ કાઈ:
આદર્શ^૧ નેવો, સશી સ્વચ્છ એ છે, તેમાં જૂમિનું પ્રતિબિંબ તે છે. ૧૧૧
ખીજો કહે છે: નબપત્ર આ છે, તારા નહિ, અક્ષર તે લખ્યા છે;
મહેર ઈંદુ પ્રજ્વળી પવિત્ર, તેમાં મૃગાકાર વિચિત્ર ચિત્ર. ૧૧૨
ત્રીજો કહે: મંથિત સિંધુ બ્યારે, હતો સશી સામર મધ્ય ત્યારે, ^૧
જે ધાવ મંથાયજથી ચયેલા, આ ડાઘ તેના સશીમાં રહેલા. ૧૧૩
ચોથો કહે છે : ક્ષયરોગ એને, વધે ઘટે છે તનરોમ તેને;
તે ટાળવા કાજ ઉપાય કયા; આ કાઈ વેદે ઉર ડામ દીધા. ૧૧૪
મહો સશી તો ફરતા દીસે છે, તારા ખીજ તો સ્થિર ચે ઠસે છે;
આકાર એથી ફરતા ધરે છે, વિચિત્ર રહસીનણિકા ફરે છે. ૧૧૫
જે એક આદિત્યથી કામ થાતું, સશાંક તારાથી નથી કરાતું;
ફરે વહું કામ પ્રતાપી એક, ન થાય નિર્માત્મ જને અનેક. ૧૧૬

વેદાળીય કંઈ

સશી મંગળ કે ચુડ રાત્રિ કદી પુગાય બસે બડા બની,
પણ તે કદી પામશે નહિ તથ્ય-તુલ્યે રતિ-તુલના કહી. ૧૧૭
નગતા નબ કોડ તારકા પૃથિવી-પીડ-મકાસકારકા,
સશિયો રાત પૂર્ણમાસીના, ન દળે રાત્રિ કદી રવિ વિના. ૧૧૮

સાદ્વિચીકીડિત વત્ત

રે રે ચંદ્ર કદાપિ તું કમળને કાઢી પ્રકારે કરી
પ્રીતિવંત પૂરાં પ્રસન્ન કરવાની ધારણાને ધરી

૧. આદર્શ-દર્શન.

૨. લોહાની એક નળીમાં ઘણા રંગના કાચના કડકા ગોઠવેલા હોય
છે તે નળીને જમ ફેરવીને જોઈએ તેમ તેમ તરેલ તરેલ ચિત્ર દેખાય
સ તે.

જે તું નિત્ય વિશેષ તેજ અરપે યે સાંત એહીપણે,
જેને તોય અભાવ હોય ઉરમાં તે તો ગુણે ના અણે. ૧૧૯

સૃષ્ટિને દેખાવ

હપતિ ૧૮

ચક્રારને ચિત્ત ઉમંગ વાધ્યો, કુમુદિનીએ પણ સ્વાર્થ સાધ્યો;
નવો થતાં જેમ પતિ પ્રગળો પામે પૂરો હર્ષ નરા પ્રધાનો. ૧૨૦

શોભા ધટી કંઈ સમૂહ^૧ ફરી, કુમુદિની ચોભી રહી ધણેરી;
શ્રીમંતના જેમ ગરીબ થાય, ગરીબ શ્રીમંત બન્યા જણાય. ૧૨૧

ઝાડો તણું પત્ર દીસે ઉદાસી, બાણે રવિ-તેજ વિના નિરાસી;
શોખી નરો નાચણિયો નચાવે, ડાઈ રમૂજ રમતો રચાવે. ૧૨૨

ડાઈ પિયે મઘ બરાઈ બેળા, એવું સૂત્ર છે અવિવેક-વેળા;
ડાઈ કયા કીર્તન તો કરે છે, પ્રભુ તણું ધ્યાન રૂઢે ધરે છે. ૧૨૩

વેળા હવેળા મુખ દુઃખકાળે ધર્મી જનો ધર્મ કરી ન ટાળે;
પડ્યું રૂઢેમાં પ્રતિજિંઝ જેવું, સમે ક્યું વર્ણન શુદ્ધ તેવું. ૧૨૪

દયાળુ વિશ્વેશ્વર વિશ્વપાળ, સુરાજ રાખો અહીં સર્વ કાળ;
મુખી રહો સૌ જન દામ કામે; આશિય દીધી દલપતરામે. ૧૨૫

૧૧. ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન.

તાટક-૧૮

કવિતા કરવા મન કોડ કરું; ધરણીધરનું હર ખ્યાન ધરું;
કરણાકર કોટિ કૃપા, કરશે, બરપૂર મનોર્થ બધા બરશે.

૧

રોદ્ર રસ-પાત્ર અવેશ

રોદરો

વિશ્વ-રંમજૂમિ વિશે લાખો નાટક-વેશ;
કંડો, અરે આ કોણ છે તાપે તથો વિશેષ.

૨

મનહર મંદ

કોધમય કાયા ધરી અરે આ આવે છે કોણ,
જેનાં અંમર્થગોમાંથી જીવજતી કાળ છે ?
ભૂત જેવો ભયંકર ક્રિંકર છે ચંકરનો,
કિંવા ભયંકરી લંકા ભૂમિનો ભૂપાળ છે ?
પયોધિના પાણીને ઉછાળતો પમની ઢેચે,
વેશે જોતાં વપુ જેનું મહા વિકરાળ છે;
સરોવર સરિતાના સલિલને શોષી લે છે,
કોધી માગે કંસ છે કે કિંવા ગ્રીષ્મ કાળ છે ?

૩

વસંતવિલકા વૃત

કેવો, જુઓ, કંઈ આ અતિ ગ્રીષ્મ કાળ,
ન્યાં ત્યાં પડે જમતમાં અતિ તાપ કાળ;
આંખા દરાખ દળના રસ પીંજળાવા,
જાણે ધરા કરી ધરી ચઘડી તપાવા.

૪

૧. સંસ્કૃતમાં વેસાળ ને જેઠ ગ્રીષ્મ ઋતુના કલા છે પણ તે પુન
મિથા મદિના બણવા. એટલે જેઠ સુદ ૧૫ મે ગ્રીષ્મનો અંત આવે.
અથવા તા. ૧૦ મી એપ્રિલથી ૬ મી જૂન સુધી.

અંગીઠી કાંધી ધરણી રવિકિર્ણુ ઝાળ,
 પાણીની ફૂંડી સમ સાગર આ નિહાળ;
 વાયુ દિશા રૂપી રૂડી ધમલે ધમે છે,
 સોની પ્રભુ અખિલનો અછનો રમે છે.
 પૃથ્વી બની જન્મત પાવક કુંડ નેવી,
 પાસે સમુદ્ર પ્રણીતા જળ પૂર્ણ એવી;
 આદિત્ય-રીત જનમાન સમાન આણી,
 હોમીય દ્રવ્ય સચરાચર સર્વ પ્રાણી.

પ્રાણી-વિનાશન કરે રવિ દેવ આમ,
 જલે પુરાણી જન રુદ્ર તણું જ કામ;
 તે વાતનો મરમ જોતિષજાણુ જલે.
 બાનુ બન્યો વૃષભ-વાહન આમ દાણે.

જો, રોહિણી સમીપ આ રવિ દેવ આવ્યો,
 તેણે ચક્રાવી રવિને અતિશે તપાવ્યો;
 જલે પ્રભાકર ધણી રીસથી બર્ષો છે;
 ક્રોધી સશાંક તણી સુંદરિયે ક્ષો છે.

શાકુંલવિકીરિત જત

તાના તાપ થકી તમામ તરુથી પક્ષી ત્રિચારાં પડે;
 દૃઢો વાંદરનાં વિશેષ વીખરી ન્યાં ત્યાં પછી ને અડે;

૧. યજ્ઞના કુંડ પાસે હત્તરમાં એક જળપાત્ર મૂકે છે તે પ્રણીતાપાત્ર.

૨. સૂર્ય વૃષભ રાશિએ આવે છે અને રુદ્ર પણ વૃષભવાહન છે અને તે કાંધી છે. પંચાંગમાં વૃષભરાશિ બેસતી હોય તેમાંથી રર દિવસ અવ-
 નાંસના બાદ કરવા પડે છે એમને ખરી મઠરાયકાંતિ રર માં દિસેનરે
 બેસે છે અને સૂર્યમંદલ પર્વતાં પણ એ જ રીતે રર દિવસ બાદ કરવા
 પડે છે. હરેક ઋતુ વિશે એમ અલગ.

અંબુ ઉષ્ણુ નદી તળાવ તટમાં, મગ્ધો તપ્યાં તરેડે,
મારે બીપમ^૧ ગ્રીષ્મકાળ દેહિયે, નાના પ્રકારે નહે.

વસંતવિભા ૨૮

છાંચે ગ્રીષ્મ પવન શીતળ તે રહે છે,
નહો વિશેષ અવની પર તે તપે છે;
તે જેમ શૂપ નહિ નિર્મળને તપાવે,
જેરે કરી સખાને વધતો દમાવે.

૧૦

પૃથ્વી પરે પમ ધરે પમ તો દમાય,
જોડા વિના ન જનથી પમહું બરાય;
રાખી કામાધર કામા અતિશે રહે છે,
તે જેમ કોઈ સમયે બફાયા તપે છે.

૧૧

જો પૃથ્વીને અતિ પ્રહાર કરે કદાપિ,
રાખે કામા અધિક ને ન તપે તથાપિ;
તે પૃથ્વીનું સ્વરૂપ ખૂબ તપ્યું જણાયું;
જો, વિશ્વ આજ અતિ રોદ્ર રસે છવાયું.

૧૨

જે સૂર્ય સર્વ સુખદાયકમાં ખાધો છે,
તે વિશ્વ-શીશ હમણું અતિશે તપ્યો છે;
કોપીપણું મરજના મનમાં ન માયું;
જો, વિશ્વ આજ અતિ રોદ્ર રસે છવાયું.

૧૩

જે વાયુ સર્વ રથળ શીતળતા કરે છે,
પ્રાણી તણા તન તણા તપને હરે છે;
સંતપ્ત છેક અતિ એજ જણાય વાયુ;
જો, વિશ્વ આજ અતિ રોદ્ર રસે છવાયું.

૧૪

સંતપ્ત પ્રાણી નદીના જળ મધ્ય જાય,
તેને સલિલ તન શાંત કરે સદાય;

એ નીર આજ નિજ અંમ તપ્પુ ગંધાધુ;
 ને, વિશ્વ આજ અતિ રોદ રસે જવાધુ.

૧૫.

ને છાપરાં સરસ દામક ઠંડી છાયા,
 જેની મનુષ્ય સડુને મન મખ્ય માયા,
 તે છાપડું પશુ અતિ તપડું જથાધુ;
 ને, વિશ્વ આજ અતિ રોદ રસે જવાધુ.

૧૬

પોતા તણે નીરખિયો જઈને પસંમ,
 જેને અપામ વિશ્વાસથી આપ અંમ;
 શું કાનિયે અધિક તે પશુ ને તથો છે ?
 ન્યાં ન્યાં વિલોકું રસ રોદ ગમે બધો છે.

૧૭

ને પર્વતો અચળ થે સપથું સડેતા,
 ઠાઈ પ્રકાર થઈ ક્રોધ કદી ન લેતા,
 તેઓનું આજ અતિશે તન છે તપાધુ;
 ને, વિશ્વ આજ અતિ રોદ રસે જવાધુ.

૧૮

હૃદ્યા પશુ સરસ પર્વતના રૂપસાચ,
 એની જથાચ રમના વગી આસપાસ;
 કેવા દીસે અધિક ખાખર તે રૂપાંગા
 જણે જીડી અધિક પર્વત કોપજવાંગા.

૧૯

ને જોગિરામ તપી જાય કદી ન પોને,
 સાંધે સદૈવ અપમાન પમાય તો તે,
 તેઓ તણું રુધિર તે પશુ જીજ્ઞાધુ;
 ને, વિશ્વ આજ અતિ રોદ રસે જવાધુ.

૨૦

પંચામિ તાપ વગી જોમિ-જનો તથે બે,
 ને નામ વિષયતિનું ધનમાં જ્યે છે;

- લેવા નરેશ તણું દ્રવ્ય જ તે વિશેષ,
મોટા ઝમોર^૧ રચી જેમ કરે પ્રવેશ. ૨૧
- કોધી બની ઉદધિ તો બહુ જૂમ પાડે,
પોંધાટ સાથ તટ હાથ, જુઓ, પછાડે;
કોધીપણું ઉદધિનું અતિ ઓળખાયું;
જો, વિશ્વ આજ અતિ રોદ્ર રસે છવાયું. ૨૨
- પરતો સમુદ્ર પરનો નિધિજે જ લોખો,
જાણે મનુષ્યસિરે રાવણુ રામ કોખો;
રાખી દિલે હિમત કોઈથી ના જવાયું;
જો, વિશ્વ આજ અતિ રોદ્ર રસે છવાયું. ૨૩
- જે સિંધુ નાવ નિજ ઉપર તારનારો,
તે કોધી યે અધિક આજ થયો અકારો;
વિશ્વાસ આજ નિધિનો નહિ નાવ આણે,
કોધી કદાપિ નિજનું પરનું ન જાણે. ૨૪
- જો આ તરંગ નિધિ ઉપર ઊછળે છે,
રેશ્માઈ નીર વધતું રણુમાં વળે છે;
રેશ્માઈર અંગ નિધિનું અતિશે થયું છે,
પ્રસ્વેદ^૨ નીર વહીને અજાયું મયું છે. ૨૫
- જે લોક સૂર્યતડકે પણ પંથ જાય,
તાપે તપી વદન રક્ત થયાં જણાય;
કોધી નિહાળી રવિ કોધિત સૌ થયા શું ?
કોધે તપી વદન રક્ત બની ગયા શું ? ૨૬

૧. જાટ લોકો કુંવ જડકાને રાજ ઉપર ત્રાસું કરવા સારુ બળી
અરતા હતા. જાહડીઓ દુલ્હી વખતે કડે છે કે હાથ ઝમોરિયા.

૨. રેશ્માઈ-રુવાટાં ઘેસાં થયાં

૩. પ્રસ્વેદ-પરસેવો

એ નીર આજ નિજ 'અંમ તપ્તુ' ગંધાયું;
 ને, વિશ્વ આજ અતિ રોદ રસે 'જવાયું'.

ને છાપરાં સરસ દાયક ઠંડી ઢાવા,
 નેની મનુષ્ય સડને મન મુખ માવા,
 તે છાપડું પશુ અતિ તપતું જણાયું;
 ને, વિશ્વ આજ અતિ રોદ રસે જવાયું.

પોતા તથો નીરખિયો જઈને પદમ,
 નેને અપામ વિશ્વવાસથી આપ અંમ;
 શું કાનિયે અધિક તે પશુ ને તથો છે
 ન્યાં ન્યાં વિલોકે રસ રોદ જાણે બધો છે.

ને પવંતો અચળ થે સંધયું મહેતા,
 ઢાઈ પ્રકાર થકી કોધ કદી ન લેતા,
 તેઓતું આજ અતિશે તન છે તપાયું;
 ને, વિશ્વ આજ અતિ રોદ રસે જવાયું.

હુઆ મણા સરસ પવંતના રૂપસાય,
 એની જાણ રચના વગી આસપાસ;
 હવા દીસે અધિક ખાખર તે રૂપાગા
 જાણે ગીતી અધિક પવંત કોધજરાગા.

જો આ તળાવ નદી નીર નદિ સમાવું,
તે આજ હેઠ ઘડીને ઘુછ છે જણાવું;
તે જેમ કાંઈ સમયે અતિ રિદિ આવે,
કાંઈ સમે અપણ યે સપળા સિધાવે.

૩૩

હીસે તળાવ નદીમાં જળ તો ઘટેલું,
ખારા વિશેષ રણમાં જળ છે વધેલું;
કાંઈ સમે ધન ન હોય સુપાત્ર ઘેર,
હીસે કુપાત્ર જન-ઘેર વિશેષ લેંર.

૩૪

સૂકાં તળાવ જગ મધ્ય જણાય કેવાં!
ખોખાં પડેલ નિધિને નટ નાવ જેવાં,
કે રાજમણ નૃપની નીરખો હિવેલી,
કે નાથહીન જગમાં જીવતી રહેલી.

૩૫

ધર્મી જનો વન વિશે પરખો કરે છે,
પુણ્યાર્થ દ્રવ્ય ખરચી જળ મોકલે છે,
જાણે ખરીદ કરીને પરલોક માટે
તે મોકલી બધી વહોરત સ્વર્ગ વાટે.

૩૬

ઠાડે ફૂલેથી બળદો જળકોથ તાણે,
આબ્યાવું કોથ બરી દોલત ખનિથી જાણે;
તે જેમ જૂપ છતવા પરદેશ જતાં
આબ્યો જણાય ફરી નોખતનાદ ચાતાં.

૩૭

ફૂલે મળે ન જળ તો જન જાય ખીજે,
ખીજે મળે ન જળ તો જન જાય ત્રીજે;
ભિક્ષાર્થી જેમ પ્રતિ મંદિર સંચરે છે,
માધુમરી મહાશ્વ જોગણિયો કરે છે.

૩૮

પ્રવેદ શિર પરથી મુખ બિતરે છે,
રેલા યથા કર વડે વળી તે લુએ છે;
તે જેમ કોધ ચડતાં દગે આંસુ આવે,
પ્રવેદ અંબ વળી કોધ વિશે જણાવે.

૨૭

કોઈ જનો સરસ સમૃત તો પિયે છે,
કોઈ જનો બંરદ કે મુલકદ લે છે;
કોઈ સિલામર છથી જળ સાથ લીધી,
જાણે કરોધ સમવા જડીશુદી પીધી.

૨૮

કોઈ કરે જળ વિશે જળકેલિ જેને
મિત્રો તણી સરસ મંડળી સાથ લેને;
સંસાર માંહિ અકળાઈ હિપાય સોધી
મંજાપ્રવેશન કરે જન જેમ કોધી.

૨૯

પાણી તપે નદી તણું અદકું બિનાળે,
ફૂવાનું નીર અતિ શીતળ એ જ કાળે;
તે જેમ દંપતી પરસ્પર વેણુ સાંજે,
જે એક જાય તપી તો બીજું શાંતિ રાખે.

૩૦

પૃથ્વી સકી જળ, જુઓ, રવિકિર્ણુ સોમે,
વર્ષા-સમે વળી ધરાતળ એ જ પોષે;
રાંજ પ્રજા સકી કદી કર શ્રેષ્ઠ લે છે,
તે જેમ ચોખ્ખ સમયે જન કાળ દે છે.

૩૧

જેએ જાંબીન જળને નમ બાનુરાય,
વાવે, ફૂવાતણું, જુઓ, જળ બિંડું જાય;
તે જેમ દેશ રૂપ કંજુસ યાવ બ્યારે,
તેની પ્રજા સકળ કંજુસ યાવ ત્યારે.

૩૨

જો આ તળાવ નદી નીર નદિ સમાવું,
તે આજ છેક ધટીને તુછ છે જણાવું;
તે જેમ કોઈ સમયે અતિ રિદ્ધિ આવે,
કોઈ સમયે અપળ ચે સધળા સિધાવે.

૩૩

દીસે તળાવ નદીમાં જળ તો ધટેલું,
ખારા વિશેષ રણમાં જળ છે વધેલું;
કોઈ સમયે ધન ન હોય સુપાત ઘેર,
દીસે કુપાત જન-ઘેર વિશેષ લે'ર.

૩૪

મૂકાં તળાવ જમ મખ્ય જણાય કેવાં!
ખોખાં પડેલ નિધિને નટ નાવ જેવાં,
કે રાજભટ્ટ નૃપની નીરખો કિતેલી,
કે નાથલીન જમમાં જીવતી રહેલી.

૩૫

ધર્માં જનો વન વિશે પરખો કરે છે,
પુણ્યાર્થ દ્રવ્ય ખરચી જળ મોકલે છે,
જાણે ખરીદ કરીને પરલોક માટે
તે મોકલી ભલી વહોરત સ્વર્ગ વડે.

૩૬

જાડે કૂવેથી બળદો જળકોશ તાણે,
આબ્યાનું કોશ ભરી ઢાલ ખનિથી જાણે;
તે જેમ જૂપ છતવા પરદેશ જતાં
આબો જણાય ફરી નોખતનાદ થતાં.

૩૭

કૂવે મળે ન જળ તો જન જાપ બીજે,
બીજે મળે ન જળ તો જન જાપ ત્રીજે;
ભિક્ષાર્થી જેમ પ્રતિ મંદિર સંચરે છે,
માધુમરી મહણ-જેમણિયો કરે છે.

૩૮

અમાનક રસ

દાહરો

ક્રોધ ભોધને ક્રોધનો ભય. કીપને છે ક્રાત;

હવે અમાનક રસ વિશે વર્ણવીને કહું વાત.

૩૬

વપભતિ વત

ધીમી પડીને નદિયો વહે છે, ધીમે ધીમે જે નિધિમાં રહે છે;

ક્રોધી પતિને નીરખી બિચારી ધીમી પડે છે અવભીત નારી. ૪૦

સમુદ્રનું પાન કર્યું સમસ્તે, તે તો થયો આજ અમસ્ત્ય અસ્ત^૧;

સમુદ્રને કાંઈ રહી ન બીક, મારે હિઠાગા મદ્યથી અધિક. ૪૧

પાણી વિના ખૂબ પિડાય પ્રાણી; મરે બિચારા, ન વદાય વાણી;

પક્ષી મરી ઝાડ થકી પડે છે; માગી અતિશે ભય કીપને છે. ૪૨

વસંતવિભાસ વત

ગોરા જનોથી અતિ તાપ નહિ ખમાય,

સંરચાનવાસ તથા પર્વતવાસી થાય;

જલ્દે કુભાડી રિપુએ બળવો હિઠાબો,

ઐકાંતવાસ તન-રક્ષણથી તકાબો.

૪૩

મનહર છંદ

અવનર જનરસ સીમલે સિધાવે, અને

હિતરના સાહેબોએ આણુ સ્થાન ધાર્યું છે;

મુંબાઈનો અવનર જન્ય મહાબળેશ્વર,

શિવને યરણે જ્યાં ચિત્તમાં વિચાર્યું છે;

મુંબાઈના મુઠ્ઠરોએ ખંડાણે માથેરાન જન્ય.

ધરમાર હિપરથી અંતર હિતાર્યું છે;

૧. આઠરે તા. ૨૬મી મેએ અસ્ત અને તા. ૨૫મી એપ્રિલે ૧૯૫૪

તજ અભિમાન ધનવાન વાનપ્રસ્થ^૧ થયા,
હરહર શ્રીધમથી આ જન્મત હાર્યું છે.

૪૪

વસંતતિલકા વત

કાં તો સરોવર વિશે વળી કાં નિધિમાં,
જ્યાં બંજલા સરસ કંડકની સિતિમાં,^૨
ત્યાંના નિવાસી જન કેંક, જુઓ, થયા છે,
જાણે ડરી વરુણને શરણે ગયા છે.

૪૫

નૌકા વિશે સુજન કોઈક સંચરે છે,
સિંધુ તથા, સરસ સેવ સુખે કરે છે;
જાણે વિશેષ ભૂમિમાં ભય પામી લીધો,
ભૂમિ તજી શીતળ સાગરવાસ કરીધો.

૪૬

તટી કરી વીરણની ધરી દ્વાર માત્રે,
છાટે જળે જળ લઈ શતછિદ્ર પાત્રે;
જાણે નિવારણ થવા ભય સર્વ ભારી,
શંભુશિરે જન કરે અભિષેક વારિ.

૪૭

પીવા વળી બરફને જળ મધ્ય ધોળે,
ચૂવા તથા શીતળ ચંદન એમ ચોળે;
જાણે રવિકિરણ-બાણ થકી ડરે છે,
માટે જનો વિવિધ બખર તે ધરે છે.

૪૮

કોઈ ધરે વીરણના જળ છાંટી પંખા,
કોઈ ધરે કુસુમના^૩ નહિ પુષ્પ સંખ્યા;
જાણે ઉતાપરૂપી અસ્ત્ર થકી ડરે છે,
તે આઢી હાલ કરમાં લઈને ધરે છે.

૪૯

૧. વાનપ્રસ્થ-વનવાસી

૨. સિતિ-પ્રશ્ન

૩. કુસુમ-ફૂલ

જિંએ સદકતા મોટા પંખા વિશે

મનહર છંદ.

સીતા મારે સંજરામં રામના રિપુથી કયો,
જટાયુની જ્યાં અવધ આવી રહી આયુની;^૧
પાંખો તોડી પાંખોએ આકાશમાં ઉડાડી દીધી
તે કરે છે પ્રકૃતિ સુધારવા પરાયુની;^૨
ભાગ્યશાળી ભોગીના ભવનમાં ભરાઈ, ભાઈ,
તાપ ટાળે, વારે વારે કરે દૃષ્ટિ વાયુની;
એ જ દીસે છે આ ઠામ, કહે દલપતરામ,
પંખવો નથી, આ પાંખ, જુઓ રે, જટાયુની. ૫૦

દોહરો.

ધૂપછત્રી ને પંખવો, ખામ, કુવારા, હોન્દ
ખાટ, અમાથી, ખંભો, ચક્રે જિનાળે રોજ. ૫૧.

વસંતવિલસા વ્રત

ઉત્પત્તિ આજ અતિ માકણી જાણ્ય,
જેનાથી દેંક જન તો અતિશે મૂંઝાય;
ભાનુ સદાંક મલ જે નભમાં વસ્યા છે,
જાણે જમીન પર માકણથી કયો છે. ૫૨

જે નીર મધ્ય રણુઓડણ બેટ બેડા,
જો, જેન દેવ જઈ પર્વત માંકિ પેડા;
સંજુ વસ્યા કંઈક તો જઈ ભોંપરામાં;
ધારેલી ધારતી અતિ માકણી ધરામાં. ૫૩

૧. આયુ-આયુષ

૨. પરાયુ-પારમાર્થ આયુષ

જે હોડવા લધુ ધણા વનમાં જિગેલા,
તે તો મુકાર્ધ પડતા, વળી ધાસ વેલા
મળે વિશેષ ભય અંતર જિપન્સાથી
પ્રાણાંત પામી પડ્યા નગળી દશાથી.

૫૪

દુષ્કો તલો વિવિધ આશ્રય પ્રાણી લે છે,
છાયા વિશે વિચરીને પશુઓ વસે છે;
તે જેમ કોઈ અતિરો ભયભીત થીને
વાસો વસે અભય આશ્રય એક લેને.

૫૫

અકોકના ઉર નીચે સિર રાખનારાં
ધેટાં ધણાંક મહુ તાપ સહે જિયારાં;
તે જેમ મૂર્ખ જન હાંડી ઉપાય ત્રાસે,
સંતાપ સૌની ગતિ ઉપર ઉર બાસે.

૫૬

જેવા મદોન્મત મહા વળી સિંહ જેવા,
તાપે તપી અજ બરાબર થાય એવા;
ઉન્મત હોય જન કોઈ જુવાન જેમ,
ચિંતા પડવાથી તન નિર્જળ થાય તેમ.

૫૭

આદાશીશીથી અતિશે અકળાય વાધ,
દાદિ પડ્યો પરમ ભયાં પ્રતપે નિદાહ^૨;
પામ્યો મતિ અમળની વનરાજ એવી,
બીજા વનેચર તણી મતિ શી કહેવી?

૫૮

ફેક દિનેશ નિજ કિરણ તીવ બાણ,
પ્રાણી અનેક વનમાં મત થાય પ્રાણ;

૧. જેમ મૂખ લોકો કહીને વખતે ઉપાય ન ચોધતાં સોનું ધરો તે આપણું ધરો એમ ધારીને ભણી રહે છે તેમજ ઉચ્ચ કાળમાં ઘેટાં એક બીજાના ઘેટાં હેઠે માર્યા સંતાડીને આંખો મીચીને તાપ સહે છે.

૨. તડકો

દીસે પડેલ મૃગ ખાઈ ધણે પ્રહાર,
જાણે જીવાન રવિરાય કરે શિકાર.

૫૬

દૂરથી દેખી વનમાં મૃગઝાઝવાને
પાણી ગણી ઝડપથી વિચરે પીવાને;
તે જોમ ઠાઈ કરી કંજુસ ફેરી આશ
સેવે ધનાઢય ગણીને, વળતી નિરાશ.

૬૦

સંતાઈ જાય મૃગ ઠાઈકે તો યુક્ષમાં,
પેસે છુપાઈ વળી સિંહજી આ સમામાં;
જાણે શિકારી જળરા રવિરાય-ત્રાસે
પેહા છુપાઈ, નભ જૂયર જીવ જાસે.

૬૧

વટોળિયા વન વિશે અતિશી ચડે છે,
ચઢી સમાન ફરતા નજરે પડે છે;
જાણે પ્રસન્ન કરવા રવિને વિચારી
નાચે નવીન ફૂદડી ફરી રાસધારી.

૬૨

ખેડુ જોતા ખચીત ખેતરમાં ફરે છે,
ખોદી મહી નરમ ખેતરની ફરે છે;
જાણે પિતામહ તણું ધન ખોદી લેવા
મંડયા ઉપાય કરવા ચિત ચાહી એવા.

૬૩

ઉપશ્રવિ શ્લોક

પરસ્પરે વાંસ ધણા ધસાય, ઝગિ ઝરે ને વન નાચ સાય;
કુદુંખમાં જોમ કુસંપ જામે, પરસ્પરે તે લડી નાચ પામે.

૬૪

નાંવા ન પામે મરુદેશવાસી, પીવા ન પામે જળ ત્યાં પ્રવાસી;
તે વાતનું વર્ણન જો લખાય, તો વાંચનારા બચબીત યાવ.

૬૫

વસંતવિલસા જત

જો, બામ આદિ થકી શીતળ વાયુ આવે,
રસ્તે જતા જન દિવે અતિ દુર્ધર્ષ સાવે;
સાગે નવાઈ સરખો શીતલ વાયુ કેવો,
જાણે મળ્યો સરસ તે પરદેશી મેવો. ૭૭

ઉપભવિ જત

જે બાગમાં કાષ્ઠિક લોક બેસે, ઝાડી વિશે જેમ છુપાઈ પેસે;
જાણે થયો રવિ વાલ જેવો, છુપાવ પામી જન ત્રાસ તેવો. ૭૮
આંખા વડો પીંપર લીંબડાને, પુષ્ટિ કરે વૃક્ષ વડા વડાને;
કરે વડાને સહચારી તાળ, સ્વરાગ્ય લોભે પ્રતિપક્ષી રાજ. ૭૯
ચંબેલી ચંપા વળી જાંઘળી જાંઘળી, ગુલાબ સેવંતી રહી કુસાઈ;
જો મોગરો આ ફૂલ-ભાર બૂંધ્યો, જાણે જીતી ગ્રીષ્મ કાળ ફૂંધ્યો. ૮૦
જીવાની ગ્રીષ્મે; ગુણુ શુદ્ધ જેના, જનો વખાણે જય યોગ્ય તેના;
દસે દિશાએ જન સર્વ દેખે, અસાડમાં અંકુર તો અસેખે. ૮૧
ચાંપાં પપૈયાં ફળ દાસસાં છે, શેતૂર સારાં જનમાં થયાં છે;
શ્રીમંતને દે બહુ સ્વાદ એવા જાણે વિચારે સહચારી સેવા. ૮૨
કેરાં તથા, જો, તડબૂચ ટેટી ગ્રીષ્મે ધરી છે વળી બેટ મોટી,
તથાપિ-ઝાઝો પરિનાપ દાખે; રાજા હસાવે વળી દાખ રાખે. ૮૩

વસંતવિલસા જત

દીસે સમાન પશુ રાયણુ ને લીંબોળા;
બેના સમાન ગુણુ કેમ શકાય તોળા ?
બે નારિયો સ્વરૂપમાં સરખા જણાય,
જીદા જીદા જનતમાં ગુણુ તો ગણાય. ૮૪
છત્રી ધરી જન, જીઓ, સિર દાંકી ચાલે,
આંખો ઉઘાડી અતિશે કરીને ન ભાળે;

જાણે જરૂર દુનિયાં, વહુ જેઠા આવ્યો,
તેણે લગ્નની પટ ઘૂંધટ શું તણાવ્યો ?

૮૫

કોઠરો

જરૂર છત્રો જેઠાં ઓઢવાનો છે ચાલ;
લાજ કાઢવી જેઠની ખરો હવે એ ખ્યાલ.

૮૬

વસંતતિલકા-વૃત્ત

જેના સમીપ નિજ જોર કશું ન ચાલે,
તેના જુલુમ સહીને મન લોક માણે;
જો રોહિણી અધિક તોપ કરે અતોલે
તો વૃષ્ટિ ખૂબ પડશે, જન એમ બોલે.

૮૭

લાંછું વિશેષ વધતું દિનમાન દીસે,
હિમોગહીન અકળામણુ દે અતિરો;
ચાંતિ તણા હરખના દિન હોય દુઃખ,
લાખા જણાય દિવસો જગ મધ્ય મૂકા.

૮૮

આદિત્ય આજ નભમાં મૂગ પાસ આવ્યો,
વાયુ વિશેષ બળથી જગમાં ચલાવ્યો;
જાણે ચિંકાર કરના રવિ રાપ ધાવો,
કોઢવાથી શ્વાસ ચડતાં તનમાં ન આવો.

૮૯

વાયો હવે અધિક આ મૂગશિર-વાયુ,
જો આજ જોર અતિ પશિમનું જણાયું;
જાણે સમુદ તરી આરગ્ય ફોજ આવી,
જો પીંપળા વડ વિશેષ દીધા પડતી.

૯૦

આંખા થકી ફળ ધણાંક પડ્યાં ખરીને
વાયુ તણા અતિ પ્રદાર થકી કરીને;
જાણે વિદેશી વૃષનું જલ્દ સૈન્ય આવ્યું,
પાકયા વિનાનું પણ ખેતર તે છુટાવ્યું.

૯૧

આંખે સુશય પરિષકવ યયો રસાળો,
કોડે કરે સ્વજન સૌ મળા કેરીમાળો;
શું કશપટક ફળ ઈંદ્રપુરીથી આવ્યાં,
તે ભાગ્યશાળી જનને બધી ભાત બાવ્યાં ? ૬૨

ઘીડી વિશેષ રજ સાગતી વાણુ ચોટ,
જોઈ કહે જન, યયો અતિ ક્ષુણ કોટ;
જાણે વિદેશી નૃપતિ નીરખી હડીલો,
રક્ષાર્થ શ્રેષ્ઠ રચિયો મજબૂત કિસ્સો. ૬૩

કોઈ રથજો ધર તણાં નળિયાં ઉડાવ્યાં,
સિંધુનદરથ વળી નાવ બણાં ભમાવ્યાં;
જાણે વિદેશી નૃપ સાથ ચઢ સડાર્ધ,
દેશી જનો ઉપર એ અદ્ધી ચડાર્ધ. ૬૪

નાવો તણા વળી, જુઓ, સદ તોડી નાંખ્યા;
કોઈકના નવ રથો કૃપયંબ આવ્યા;
આનુ તથો, પવન ને નિધિ ભિછળે છે,
જાણે તણે નૃપતિ સંપ કરી મળે છે. ૬૫

એથી વિશેષ જનમાં ગભરાટ ઊઠ્યો,
જાણે જરૂર હૃદયે અતિ દૈવ્ય રહ્યો;
નિઃશ્વાસ નાખી નમી ઈશ્વર-પાય લાગે,
શાંતિ સ્વદેશ કરવા પરસાદ માગે. ૬૬

જો, આનુ ઉત્તર બણી ખટ માસ આવ્યો,
તેણે ભલો ભરતખંડ ધણો તપાવ્યો;
પાછો વળ્યો તરત આજે ચકી વિચારી,
ઝાંઝો ખમે ન પરિતાપ પ્રજા ગિચારી. ૬૭

ન્યારે રવિ અધિક પશ્ચિમમાં હશે, છે,
સિંધુ સમીપ ફરવા જન નીકળે છે;
જાણે બધા દિવસમાં રવિએ તપાવ્યા,
તે સિંધુ પાસ કરવા ફરિયાદ આપ્યા.

૯૮

ધીમે ધીમે સૂરજ પશ્ચિમ આવમે છે,
જિનાં તથાપિ ઠિરજો! જગમાં જમે છે;
એથી ઉતાપ જીવને રવિ દેવ પાખી,
જાણે મયો નૃપતિ તે નિજ ન્યાણું રાખી.

૯૯

પક્ષી, જીઓ, ઉદ્ધિ ઉપર આ જમે છે,
જોતાં સમીપ ફરતાં - જનને જમે છે;
જાણે સમુદ્ર તણી રીસ સમ્યાનું ધારી,
ઓવારણું ખમ કરે ચિતમાં વિચારી.

૧૦૦

બોગી જતો સયન પુષ્પ તણું જિજાવે,
તે ખેરખા કુસુમહાર તથા ધરાવે;
મૂંઢે સતી મુમન^૧ કાષ્ઠક ચોટલામાં,
બેસે પ્રિયા પ્રિય^૨ મળી સશીની પ્રભામાં.

૧૦૧

ન્યેપ્પા સમીપ સશી પૂર્ણ રૂડો સુદાવે,
તે દેખતાં કવિ તણે હર તકે આવે;
ચૂડો નવીન રજની વહુએ મગાવ્યો,
જાણે નિશાપતિ જઈ મનદંતર લાવ્યો.

૧૦૨

૧. મુમન-૨૬

૨. ન્યેપ્પા નક્ષત્રનો આકાર દર્શાવતો આકાર છે. જેની પૂનમે મોખમ ઝડપ પૂરી થાય છે અને તે ઝડપમાં વડના ઝાડે સારો આશ્રય આપેલો મારે તે દહાડે વડસાવિત્રીનું પૂજન કરે છે. તે પૂનમનું નામ વડસાવરી મહેવાલ છે.

મેના મુઠા મધુર ચન્દ કરે પ્રભાતે,
મધ્યાહ્ન પિક, વળી સુલ્લુલ ચન્દ રાતે;
સાંજે ગમે ચકલિયો સ્વર, શુદ્ધ એમ,
શેભે વિશેષ સમયોચિત ચન્દ જેમ.

૧૦૩

દોહરા

રહે જન સરખા, દિન સદા, ચતુર, વિચારો ચંત;
દિન આખ્યા વરસાદના, આખ્યો ગ્રીષ્મ-અંત;
ધીરા જન, ધીરજ પુરો, ઉરમાં સમજી આમ;
રાજ રાજ નિત રહે દિકમાં, દલપતરામ.

૧૦૪

૧૦૫

૧૨. વર્ષા નંદુનું વર્ણન

મનહર છંદ

શુણો સભાસદો, વિમરૂપી રંજભૂમિ વિશે
સાહસિક એક ધરવીર વડો આવશે;
જગતના ઉપકાર માટે નિજ જીવનને
કરી કુર્યાન દાન શોય દેખડાવશે;
પ્રસરશે પૃથ્વીમાં તે પામીને પ્રવાસ શોય,
ગામ ગામ હામ હામ જમાવ જમાવશે;
યુદ્ધશોય ધરી યુદ્ધ કરશે તે મહી ચોદા;
હિમતથી ગ્રીષ્મને હરાવી હડાવશે.

૧

ઉદયજ્ઞ વૃત્ત

ચેળી પિડાતાં મહી મધ્ય પ્રાણી, તે ગ્રીષ્મનો જુલમ એમ જાણી
રૂંઠ્યો ધણો અંતર મેઘરાય, તે રાજ લેવા ચિતમાં ચહાય.

૨

ચિત્તે જતો સૌ ધનને ચઢાવે, તે પૂછવા જોતિયો-ધેર જાય;
જોશી દિલાસા બહુ જૂઠું છે, વિશ્વાસ બોળા જન તો ધરે છે. ૨

વપન્નતિ રત

છે ગ્રીષ્મનો શુષ્ક પ્રધાન નામ, ઠરી રહ્યો જૂતળ હામ હામ;
તેણે કયો હાથ-હરેક કિશો, લડ્યા વિના તે ન હડે હડીતો. ૪

શુભંગી ર

સૂકું ગ્રીષ્મના મંત્રીનું નામ જાણું, દીસે હામ હામે સૂકોનું જ થાણું;
જુઓ, સીમમાં નીમમાં હામ હામ સૂકાને જતોને દીસે છે તમામ. ૫
મિરિ-છિખરે વ્યાધિયું ખૂબ સૂકું; સૂકે કોઈએ હામ ખાલી ન મૂક્યું;
નહી કે તળાવો જુઓ ખેતરોમાં, જુઓ, ચોક વસ્તી તણા કે ધરોમાં. ૬
જુઓ, રિયર ન્યાત્વા સૂકાનો જમાવ; હરે ભક્ષ પ્રાણી તણો એ જ ભાવ.
જુઓ; ધાસ પાણી જમીં મધ્ય ખૂટ્યાં,
ચડી ગ્રીષ્મની સ્વારિયે જેમ લૂંટ્યાં. ૭

પંચાત અથવા વિધિ

વસંતતિથક્કા રત

એવે સમે પવન શીતળ કાંઈ આવ્યો,
વિદિ તણી જરૂર એ જ વધાર્ક લાવ્યો.
હાતા નહિ તદપિ શીતળતા જમાવે,
તે લોકના મન વિશે ભલી રીત ભાવે.

વપન્નતિ રત

વાયુ, જુઓ, નૈઋત્યનો વહે છે, વર્ષાદનો આગમ તે કહે છે;
હર્ષે બયો જેમ વિદેશી આવ્યે વધામણી કાંઈ ભલી જ લાવે.
વાયો શીંગો નૈઋત્યમાંથી વાયુ, જોતાં બહુ કારણ તો જણાયું;
સંધિ કરાવા રિપુ ગ્રીષ્મ સાથે શું મોક્ષ્યો, સાંધિક મેળનાયે !, ૧

ત્યાં સામ ને દામ ઉપાય કીધા, બલે પ્રકારે વળી ભેદ દીધા;
 ચાણાં ઉદાગ્યાં નહિ શુષ્ક ઢેરાં, વાનાં વિવેકે કરતાં ધણેરાં. ૧૧
 નહીં થયું, દંડ ઉપાય પામે તે આપણું તો નહિ માન રાખે,
 માથા ફરેલો કહિયે ન માને, કાષ્ઠ તણી વાત ધરે ન કાને. ૧૨

દોહરા

સામ દામ કે ભેદથી સમાર્પણ ને ચાપ,
 ધરાધણી કે ધરધણી કરે ન કલેસ ઉપાય. ૧૩

શુભંજી

હલે ગ્રીષ્મ રાજ : સુણો શુષ્ક વીર, વડો ફોજમાં એક તું છે અમીર;
 પૂછું તુજને આજ હું એ જ માટે, હવે આપણે ચાલવું કેમ વારે? ૧૪
 મળું શત્રુથી કે મચાવું લડાઈ? જીતી ચતુરને, પામરી છે વઢાઈ.
 હલે શુષ્ક મંત્રી સુણી વેણ એવું : વિના જુદ કીધે નથી રાજ દેવું. ૧૫
 ફૂતો મેધના ખિંદુ-રૂપે જણાશે, જુઓ, તેહને આપણા દૂત ખાશે.
 અળ જાતિ છે સિંહનો જન્મ ચારો, ફૂતો મેધના તેમ ચારો અમારો. ૧૬
 ધખેલી તવીમાં પડે ખિંદુ જન્મ, યશે મેધની ફોજનો નાશ તેમ.
 દીસે મેધને શિર છે રામ રૂપો; લડી જીતવા આપણી સાથ જાણો. ૧૭
 નથી નંજીતો ગ્રીષ્મનું જોર કેવું, નથી બાળના ખેલ છે રાજ લેવું.
 જુઓ, સ્વર્ગમાં સૂર્ય જૂપાળ જો છે, ખરો આપણો માનીતો મિત્ર તે છે.
 રવિ મેધનાં ખિંદુને ચૂસી જાશે, રહે બાકી તે આપણા દૂત ખાશે.
 હઠાપિ વળી જો રહી જાય બાકી, બધાને મહીને કરે સિંધુ ફાકી. ૧૮
 જુઓ, આપણા મિત્ર છે સિંધુ જોવા, ફૂદે છે મહા જોરથી આજ દેવા!
 ડરીને હઠપાથી અકીર્તિ પમાય; જુઓ, આપણો ક્ષત્રીનો ધર્મ જાય. ૨૦
 રણે મોત ને ચાપ તો સ્વર્ગ નેયે, સદાકાળનું સ્વર્ગમાં મુખ લેયે.
 ડરીને હડી જુદથી જો જીવે છે, જીવે તેણે લોકો મુઝા તે હલે. ૨૧

જુઓ, વિશ્વમાં સૌ યરાને વખાણે, જનેતા તથા તાતને ધન્ય જાણે.
લડે એકલો ને યરા લાખ સામે, પડે દેહ તો તે ન જાણે નકામે. ૨૨

પતિસંગ જૈને સતી દેહ જાણે, યરા તેમ સંગ્રામમાં દેહ ગાણે.
લડાઈ લડવાનો હૃદે હર્ષ રાખે, બચે જીત થે દીન બાપા ન બાણે. ૨૩

દોહરો

ગ્રીષ્મ બરાયો મર્યાદી મુણી મંત્રોની વાત,
ચડાઈ મેધે આદરી સંગ્રામે સાક્ષાત્. ૨૪

વર્ષાદ આવવાનાં ચિત્તન

શાલિની જલ

છાંડાં લેને કીડિયો નીકળી છે, ટોળે ટોળે એકઠી થે મળી છે.
જાણે એ તો લોકને ધૈર્ય દે છે : વૃષ્ટિ યારો એમ તે સૂચવે છે. ૨૫

પક્ષી મંડ્યાં મૂંઝવા ધાસમાળા; લોકો જાણે વૃષ્ટિના એ જ આગા-
હાચિંકાને રંગ રાતો ચઢ્યો છે, કંકુપત્રી વૃષ્ટિને લાવિયો છે. ૨૬

કાઈ ઠામે દેડકાં જૂમ પાડે; લોકોને શું ધૈર્ય એ તો પમાડે ?
મીઠા કેરા પાનમાં ચાપ ખાણી; લોકો લીધું વૃષ્ટિ યાવાનું જાણી. ૨૭

વસંતવિભાવ જલ

પાંખે કરી ચક્રિયો, રંગ અંગ નાંખે;
જાણે નિમજ્જન કરે નિજ અંગ આખે.
એવે મિત્રે મનુષ્યને મન ધૈર્ય દે છે :
વૃષ્ટિ યવાનું શુભ કારણ સૂચવે છે. ૨૮

જળધું યધું મિલન બારકર-કકરોચિ,
છે કકે જાત જગમાં જળના નિવાસી.
જેવો સુસંગ કરશે, શુભ તેનું કામ;
એવું વિમારી જન લે મનમાં વિરામ. ૨૯

- કવિનિર્મલ -

જો આ વર્ષો આજ જણાય રાતો, વર્ષોદ આખ્યાની નિશાની આ તો.
 ઇંદ્રે કયો આચ્છન્ન હોય રડો, આકાશમાં જોમ ગુલાબ ઊઘો. ૩૦
 આકાશમાં મુંદર મચ્છ તાણ્યો, જોતાં હવે મેઘ સમીપ જાણ્યો.
 શું ગ્રીષ્મતા સાચું ધનુષ્ય તાણ્યું? નસાડવાને હિરે વૈર આણ્યું? ૩૧
 જોઈ જાણ્યો વનમાં ટિટોડી ઇંડા મૂકે તો નહિ વૃષ્ટિ થોડી.
 શું અટકે સૂધી યત્રાનું પાણી, ઇંડાં મૂક્યાં હોય ભવિષ્ય જાણી? ૩૨
 જો, વીજળી આ ઝગકે ઇશાની, તે સન વર્ષોદ તણી નિશાની.
 જાણે ધર્મ ધર્મર ઠેરી દૃષ્ટિ, તેથી થશે વિશ્વ વિશે સુદૃષ્ટિ. ૩૩
 જો, ચંદ્રને આ જળનું ફુંડાણું આકાશમાં આજ દીસે રૂપાણું;
 આડી રૂડી સૂર્યમુખી ધરી છે; ચડાઈ શું મેઘનૃપે કરી છે? ૩૪
 ચેપારી વિદેશ થકી વળે છે; કુટુંબને આવી સુખે મળે છે.
 જાણે સુણી બે લડનાર રાજ, સંભાગ લીધી ધર ઠેરી આજ. ૩૫

વસંતતિલકા વૃત્ત

આકાશ રવચ્છ નથી, કાંઈક સ્થામતા છે,
 તારા શશાંક પણ સ્વચ્છપણું તજ્યા છે;
 જાણે વડા નરપતિ તણી વ્યાપી છાયા,
 જાંખા પડી અવર જૂપતિયો દમાયા. ૩૬

જો ધંટનાદ બહુ દૂર મુધી મુણાય,
 જાંડાણથી નીકળતો સ્વર સુદમ શાય;
 જાણે ક્યું અસન તાંબુડનું ગવૈયે,
 તેથી ઝીંચે સાર જિહ્વો, મન ધારી દૈયે. ૩૭

સંચારતા જન, જુઓ વર્ષો છાપરાંને;
 મંથા નવીન ધરને ઝડ દાંકવાને;
 જાણે વડો નરપતિ પુરમાં પધારે,
 શોભાવવા પર વિશેષ ધરો સધારે

મેઘરાયની ચડાઈ

શુભ'ગી

જુઓ, સિખરો વાદળાંનાં જિરાળે; લિપા જાણિયે પર્વતો હોય આળે-
 મહા દુઃખ પોકારવા કરી આશે ગયા પર્વતો જાણિયે ઈંદ્ર પાસે. ૩૯
 જુઓ, વાદળાં આમચી તેમ દોડે, મજે ઢાઢ તો એક ખીજની જોડે;
 દીસે જાણિયે ફોજનાં જૂથ જાથ, રહ્યો મીઝની ઉપર મેઘરાય. ૪૦
 વળી વાદળાંની છટા કેવી જાળે, રડા ઈંદ્રનાં જોત્રે હાથી જિરાળે;
 નમેલાં દીસે જૂથિની પાસ કેવાં, સુરોભિત તે હાથીની સૂંઢ જેવાં. ૪૧
 જતીઓ જુઓ એક હામે કરે છે; કયા કીર્તનો લોક સૌ સાંભળે છે;
 હરે મીઝના કષ્ટને એમ જાણે, પ્રજાનો પૂરો પાડ પ્રેમે વખાણે. ૪૨
 કરે આજમાં વીજળી ચમકારા, જળુકે ધણી જાણિયે રત્નધારા;
 ચપા આજમાં કાટકાના કડાકા, દીસે જાણિયે તોપના તે ધડાકા. ૪૩
 લીડી ગર્જના મેઘની ત્યાં નિશંકા, દીધા જાણિયે નોખતે ધાવ ડંકા;
 ખનિતો વળી અર્થ એવો કરે છે, મહા મેઘરાય મુખે લિચરે છે. ૪૪
 જઈ મીઝ સાથે કરું યુદ્ધ મોહું, નહિ તો ન રાજ ધરું નામ ખોહું;
 લડી મીઝના કાળને હું હઠાવું, ચડેલા મદે સિંધુને હાથ લાવું. ૪૫
 બધા દેશમાં ફોજ ફેલાવી મૂકું, ચક્રું ચાલીને હાથ એને ન ચૂકું.
 કરીને પ્રતિજ્ઞા ચડી મેઘ આવ્યો, અસંખ્યાત સાથે સશ્ત્ર સૈન્ય લાવ્યો. ૪૬
 સુણી મેઘવાણી ચપા સજ્જ સર્વે, લડે ફોજ જે રાખીને ખૂન ગવે;
 પજાં મેઘનાં જિહ્વા ત્યાં ખૂન વૂટી, લીધા તેહના પ્રાણ તો સઘ લૂટી. ૪૭
 લડે ખૂન વર્ષોદ ને મીઝ કાળ, બધા યરવીરો દીસે જે જૂપાળ;
 મધ મેઘની ફોજ ઝાઝી મરાઈ; યરા શુભ વીરો ગયા ખૂન ખાઈ. ૪૮
 દરો-રૂપ ચેતે પજા કેં સિપાઈ, તથાપિ ગયા મીઝના દૂત ખાઈ;
 જુઓ, નરના ચાલિયા ખૂન રેલા, દીસે જાણિયે લોહીના તે અનેલા. ૪૯

ચક્ષો ક્રોધ વર્ષાદને ચિત્ત એથી, કરી ગર્જના ખૂબ તે કાળ તેથી;
 અસંખ્યાત ત્યાં સૈન્ય થૈ સજ્જ આબુ, ભૂમિ ઉપરે યુદ્ધ ભારે મચાવ્યું. ૫૦
 જુઓ, મોર કેવા ટડકા કરે છે; દીસે ચોપદારો નકી બચે છે.
 યર્ધ નીરનાં બુંદની વૃષ્ટિ એવી, દીસે યુદ્ધમાં બાણની વૃષ્ટિ જેવી. ૫૧
 જુઓ, દાકુરો સખ્દ કેવા કરે છે; દીસે આરબી બેરબો બચે છે.
 મહી ઉપરે નીર-રેલા ચલાવ્યા, દીસે બાણિયે મેઘના દૂત આવ્યા. ૫૨

હોદરો

ગમત કરીને ગાય છે ગુણિજન રાગ મહાર;
 બાણે સિંધુ રાગ તે ગાય યુદ્ધ મોઝાર.

૫૩

ઉપભતિ વ્રત

ખેડુ જનો વાવણિયો કરે છે; વિશેષ આશા ઉરમાં ધરે છે;
 જે સ્વર્ગમધ્યે સુખને મહે છે, તે જેમ અત્યાદિક દાન દે છે. ૫૪

બુજંગી

તળાવો તથા કૈંક ખાઓ બરી છે,
 દીસે બાણિયે છાવણી તે કરી છે;

જુઓ, નીરનાં પૂર આવ્યાં નદીમાં,
 દીસે બાણિયે સૈન્ય આવ્યું મહીમાં.

૫૫

મળી અર્ધ આઝાં નદી મોટી થાય,
 ગિરિ બેદીને આડને ખેંચી બાય;

મળી જેમ આઝા જનો સંપ જોડે
 મહા-જોરવાળા તણું જોરે તોડે.

૫૬

કહું આ નદીઓ તણું પૂર કેવું,
 જાણાએ જુવાની તણું જોરે જેવું;

તરે જાડને તોડતી ફેવી હીડે;
છકચે મંત્રી પાડોસીને જેમ પાડે.

૫૭

દોહરો

છાઈ ધરા નીલે વણે; ધન છાવો આકાશ;
મુખકારી સફે લોકને સુંદર આવણ માસ.

૫૮

સુનંતો

જુઓ, માનવીઓ કરે ખૂન મેળા;
બધા લોક ભાગેળમાં થાય મેળા;
મળા મિત્ર સાથે જતો ખૂન ચાલ્યા,
સજી સૈન્યને યુદ્ધમાં જેમ ચાલ્યા.

૫૯

જુઓ, દીસની ગાડિયો દોડતી છે,
ધણા ધૂધરાના સ્વરે ગાજતી છે;
ધણી જુક્તિવાળો બનેલો જયો છે;
રૂડા બણિયે ઇંદ્ર દેરા રથો છે.

૬૦

જુઓ, સિંહ સંક્રાંતિએ બાનુ આવ્યો,
ધણું સાથ વૃષ્ટિ તણું સૈન્ય લાબ્યો.
ડરે રેલથી સર્વ મૃદિ ગિચારી,
દોડી સૂર્ય દેવે સજી સિંહસ્વારી.

૬૧

મડપો ને સમે ખૂન વર્ષાઈ ખાસો,
મળો તેથી ચોટા વિશે તો તમાસો;
અહીંથી તહીં દોડતા લોક ખાસે,
ચના યુદ્ધમાં કાયરો જેમ નાસે.

૬૨

કંઈકે સિરે ખેસ તો લાંડી દીધો,
ડરી બણિયે નારીને વેસ લીધો !
કંઈકે સિરે છત્રિયો ઝોટી સારી.
જુઓ, મેઘરાયે ક્યાં છત્રધારી.

૬૩

દોહરો

નદી તળાવો નીરથી ભરાઈને ઊભરાય;

રણસંગ્રામ પ્રવાહ-સમ ભેતાં છપી જણાય.

૬૪

શુન્ગી

સૂકાં ધાસ ને ધૂળ ખેંચાઈ ચાલી, લીધા જાણિયે મીઠમના ફૂલ ઝાલી;

મિરિતે શિરેથી શિકા આખડે છે, દીસે જાણિયે મસ્તકો તે પડે છે.

તણાયાં સૂકાં ઠાઠ ત્યાં મોખ જેવાં, દીસે હાથ ને પાવ કે અંધ એવાં;

વડાં ઝાડ ત્યાં ઠાઠ ખેંચાઈ જાય, દીસે ફાંજના જેમ હાથી તણાય. ૬૬

દોહરો

જૂત મેલ વૈતાળ ત્યાં આવ્યા મૂળી અથાક;

દે બળિદાન, ધૂણે જૂવા, વાળે ડમરુ ડાક.

૬૭

અનહર છંદ

વાદળાંના જોડેજોડા જતા આવતા ન જાય,

મોઢી જટાવાળાં તે જૂવાનાં ડોકાં ડોસે છે;

ઠંડા દિન જાણીને ઉઘાણી આ ન જાણીય તું,

ખીર વડાં બાદળાનો તે ઉતાર તોસે છે;

અમકીય નહિ; નથી વીજળીનો અમકાર,

મહિવને મારવાને ખટક તે બોલે છે;

માજતો નથી મગન ઘન, હલપતરામ,

બોંબે બોંબે બોંબે બોંબે ડાકણું તે બોલે છે.

૬૮

શુન્ગી

બધો દેશ પાણીથી ભીંજવી દીધો,

દીસે મીઠમના હાથથી દેશ લીધો;

રક્ષા છોડ લીધા બધે ઠામ જામી;

નથી જાણિયે તે પ્રભ સુખ પામી.

૬૯

બધું વિચ્છે તો નીરથા ઘોઘ દીધું,
 દીસે જાણિયે સૂતકી સાદ કોધું;
 પછાં મીઠ્ઠામાં પ્રાણીનાં હાડ ચામ,
 ગયાં સર્વ ઘોવાઈને સિંધુ—દામ.

૭૦

ધજાં ધાસ ને છોડ દીધા ઉખાડી;
 ધરી જાણિયે ભૂમિયે લીલી સાડી;
 લીલા રંગના આ ચયા પર્વતો છે,
 લીલી કાંચળી જેમ કાંઠ્યાં રતનો છે.

૭૧

જુઓ, આ દીસે કેવું મોહું તળાવ;
 બન્યો જાણિયે ભૂમિનાભિ બનાવ.
 રૂડી કેવી ખાડી ખીલી નીકળી છે;
 રૂડી જાણિયે અંગ રામાવળી છે.

૭૨

બહુ જાતિનાં બિપળ્યાં ખૂબ પ્રાણી,
 દીસે પ્રાણિયોથી જ ભૂમિ બરાણી;
 થયો જાણિયે ભૂમિમાં ભૂપ આરો,
 થયો તે થકી વસ્તી કેરો વધારો.

૭૩

દોહરો

બિપળ્યાં ખાડાં અળસિમાં, ખીળાં જંતુ આગ;
 નિર્જળ પણ સુખી થાય છે જેમ થયે શુભ રાજ.

૭૪

જુનની

ભૂમિમાં દીસે ઇંદ્રગોપો અપાર, તટયા જેમ સુંઝ તણા હોય દાર;
 થઈ આજ કતો પ્રવાણોની વૃષ્ટિ: સજ્જ હાર શોભી રહી સર્વ સૃષ્ટિ. ૭૫
 જુઓ, નિર્જળાં સ્થાનમાં નીર જામ્યાં, જનો પામરો જાણિયે દ્રવ્ય પામ્યાં.
 તળાવે બહુ દેડકાં જૂમ પાડે, બલી ભેંસનાં જેમ પાડાં બરાડે. ૭૬

ગયાં સારસો તો બિડી સિંધુ-તીર, નિહાળી તંજાવો તણું ડાળું નીર;
 કુશુદ્ધિ તણા જેમ દેખે તરંગ, તજો સન્નનો સઘ તેનો પ્રસંગ. ૭૫
 જુઓ, પ્રદી કલ્પોદ્ય દેવાં કરે છે, અહીંથી તહીં ગડતાં તે કરે છે;
 દીસે જેમ આકાશના કાસદો છે, સમાચાર દેવા મુરસ્તો મલો છે. ૭૮
 જપૈયા તથા કેકિલા શબ્દ બોલે; સુણીને તપસ્વી તણું દિવ ડાલે;
 કહું ઉપમા, શબ્દ કેવા ગણાવ, મધુરે સ્વરે નાયકા જેમ ગાય. ૭૯
 કળા પૂરીને શામિતા મોર કેવા, દીસે દેવને શિર મુકુટ જેવા;
 ઘણા બિજળા આખો જોઈ લીધા, દીસે જેમ સખુ વડે સાદ કીધા. ૮૦
 જુઓ, આ ખજો આ જઈ પાસ^૧ બેઠા, નહિ બિતરે જાડથી આપ હેઠા;
 દીસે 'નિશ્ચયે આજન્મુ દ્રવ્યવાન, પિયે ખાય બેસી રહે એક સ્થાન. ૮૧
 જડી^૨ લાવી ચારો ધરે મુખ આંગે, વળી ચાંચથી મારવા કાંઈ લાગે;
 રણુ^૩ નારીનું ખાઈને દુઃખ બોલે; અરે બાળ આ મુખને, એમ બોલે. ૮૨
 વીંટાયા તરુ ઉપરે ખૂબ વેસા, દીસે બખ્તરો ટોપ જાણે ધરેસા.
 લીલાંધાસ ગાયો મૂગો તે ચરે છે, મુરાજ્યે પ્રજા જેમ મુખે કરે છે. ૮૩
 મુરાજ્યે પ્રજા-વંશ-વિસ્તાર જેવા, બિચ્યા ખેતરે અન્નના હોડ એવા.
 દીસે શ્વેત ડોડા, જુઓ, કેવડાના, બધા હોય તે જેમ બાસા ચરાના. ૮૪
 બિચ્યા અગ્ર માંજરીના ટોપ કેવા; રચ્યા હોય રૂપા તણા ટોપ જેવા.
 હશે વેંતિયા માણસોનો મુકામ, રચ્યા હોય તંજૂ તણું જેમ ધામ. ૮૫

ઉપનતિ રત્ન

કહું બધાં સૂરજ-કૂદ દેવાં, જેવાં દીસે વર્તુળ દાઢ જેવાં;
 'જો, રંગ પીળે જગમાં જણાયાં, જાણે રૂડા વીરરસે રસાયાં. ૮૬

૧. બખ્તો જ્યાં જાડ ઉપર બેસે છે તે નીચે બિતરતો નથી અને
 બખ્તી તેને ખોરાક લાવીને ખવડાવે છે અને ચાંચો મારતો બચે છે.
 નરસિંહ મહેતાના પદમાં છે કે "જો રતે બખ્તો પારસ ચરે."

૨. બખ્તી

દોહરા

- ફૂલ્યાં ફૂલ અનેકધા; કહું શોભા તે કાળ;
આરી અનેક અપ્સરા વરવા લે ફૂલમાળ. ૮૭
- ગુલામ તે બટમોઝરો, પારિગત, ધંતર,
વળી ફૂલો વનકેસરો; પુષ્પ દીસે બરપૂર. ૮૮
- અર્ગસિતથો, જાસૂદ, વળી કદંબ ફૂલ્યાં ફૂલ;
બહુલ ચંબેલી તણાં, આપે પુષ્પ અમૂલ્ય. ૮૯

બુજાઓ

- જુઓ, હારણિયા તણાં ફૂલ સારાં, પીળી પાઘડી ઓઢણી રંગનારાં;
ધરો જેમ સંભ્રામનો રંગ અંગે, દીસે અપ્સરાઓ અતિશે ઉમંગે. ૯૦
- લીલા આમલીએ થયા કાતરા છે, દીસે દેવીનાં કાંકણો જેમ આ છે;
જુઓ, છોડ કેવા દીસે પુષ્પ કેરા, દીસે પૃથ્વીએ પુષ્પના હાર પે'યા. ૯૧
- કહું, શોભિતા ફેળનાથંબ કેવા, જુઓ, જાણિયે શોભિતા જાંઘજેવા;
વળી એક ઊંચું જુઓઝાડ લાંબું, ફળો લાગ્યાં જોડને ખૂબ જાંબુ. ૯૨
- દીસે જાણી બંદૂકની ગોળિયો છે, મહા મેધની ફેળથી આવિયો છે;
મહા જોરથી ખૂબ મારો ચલાવ્યો, ઝટુ મીઠમે તે ચક્રી શું હલાવ્યો? ૯૩

ઉપભાસિ વૃત્ત

- રવિ સશી વાદળિયે છવાય, ખુલા વળી તે ધડીમાં જાણાય;
સંભ્રામ-મધ્યે ચરવીર જેમ અદરશ સે દર્શિત થાય તેમ. ૯૪
- અંધારિયું તે વળી વૃદ્ધિ થાય, મિહામણી રાત ધડી જાણાય;
તે જેમ સંભ્રામ-સમે અતિશે સંભ્રામ જૂમિ બળીત દીસે. ૯૫

દોહરો

- તમરાં ભોંતે રાતમાં, જેમ તુપર-જણકાર;
જાણે રણજૂમિ વિશે જૂત તણાં બજુકાર. ૯૬

ઉદયવન વ્રત

જો, આગિયાના અળકાટ થાય, ઘૂમે મહીમાં નભમાં ધણીય;
જ્યારે છૂપ્યા સૂર્યે શર્યાક જેવા તેજસ્વી, સાં જીવ જણાય તેવા. ૯૭

દોહરા

આવી આવણી મુણિમા^૧; વીત્યો વર્ષાકાલ;
નામ ફેરવી ધારશે હવે શરદઋતુ હાલ. ૯૮

જેમ જીવાની જનતણી જતાં વૃદ્ધ કે'વાય,
તે રીને, દલપત કહે, જીવું નામ જણાય. ૯૯

થાય શરદમાં દર્દ-ભય મરદ મેરીને શીશ;
રક્ષા-બંધન લઈ ધરે ગુરુજનની આશિય. ૧૦૦

૧૩. શરદ ઋતુનું વર્ણન

દોહરા

આવણુ વદથી શરદ ઋતુ, કાં કન્યા સંકાંત,
જે ઋતુમાં જોતાં પડે સાગર સરિતા સાંત. ૧

ઉપબ્રવિ વ્રત

યયો અગરલોદય પૂર્વે ભાગે, જોણે પીધો'તો નિધિ સુર આગે;
જાણે નિધિને ડર દિલ જાગ્યો, તેથી હવે સાંત થવા જ લાગ્યો. ૨

આલિની વ્રત

જગન સુરજ 'કન્યા રાશિમાં વાસ કરીધો,
નિજ પતિ તરુણીએ હસ્તમાં જેમ લીધો;

૧. અયયા સિંદ સંકાંતિ પૂરી થતાં વર્ષાઋતુ પૂર્ણ થાય એમ પેણ

રવિયો ધન તણું તો ચાપ તોફાન ચોડું,
જન-મદ જિતરે છે જેમ યાતાં સંગેડું.

પવન પશુ હતો જે પ્રોહ તોફાનકારી,
ધરણી મગન ધીમી છે મતિ આજ ધારી;
સમગ્ર જન વિચારી જુક્તિથી જાણી લેશે,
અતિશય મદ નિત્યે ડાઘની ના રહેશે.

વરુણ દિય તણને પૂરનો વાયુ આવે,
કદી કદી જલદૃષ્ટિ પૂર્વમાંથી જ લાવે;
અનુપ-મન તરંગો જેમ જુદા જણાય,
કદી કદી ફરી જાતાં વેગ જુદે જ જાય.

મનહર ૭૬

મીન સંકરાંત પછી પવન પશ્ચિમ તણો,
કન્યા સંકરાંતથી ઈશાન તણો આવશે.
કડો, એવા પવનનો બહસો ફરશે કાણુ ?
નક્કી એક રીત નિત્ય નહિ તે નિભાવશે.
જે જનના મગજમાં પવન બરાતો હોય,
એવાનો બહસો કાણુ અંતરમાં લાવશે ?
કદે દસપત, તેની પ્રીતની પ્રતીત નહિ;
મન તણો મમં કદે પછી તે પસ્તાવશે.

મણિની ૧૧.

જલધિ પશુ, જુઓ, આ શાંતતા સારી પામ્યો,
મદ અધિક ચડેલો જોકો તે વિરામ્યો;
સ્વપ્ન-મણિત-વિદ્યા જેમ અવિષ્ટ યત્ન,
જાણતર જાણી જાણું મંબીરાઈ જણાય.

જગપથ-અતિકારી નાવ ચાલ્યાં વિદેશે,
 મુટપ-અમલ ચાતાં ન્યાય ચાલે વિશેષે;
 નહિ જલદી કુખાવે, એમ વિશ્વાસ આવે,
 મુજનપણું નિહાળી જેમ શંકા ન લાવે.

ઉપનતિ વ્રત

હવે જુઓ, આ વળી હાથિપાએ શું ફેરવી સુંદ્ર પ્રભતતાએ ?
 વૃષ્ટિ વિશેષે કરવા મચેલો, તેણે કયો શું અતિ 'ધુલ્લ' છેલ્લો ?

માલિની વ્રત

કદીક નખ ચડે છે વાદળાં શ્વેત રંગે,
 શરદ જલદ હાઈ વૃક્ષતા જેમ અંગે;
 કદી જલદ વૃષ્ટિ સર્વડાંની કરે છે,
 મિત ધન પછુ દાતા દાનુ તો જેમ દે છે.

નખ પર વિસસે છે વાદળાં શ્વેત કેવાં,
 દિમગિરિ-શિખરો તે શોભતાં હોય જેવાં;
 કદી કદી રવિ તેમાં ગ્રામ ચેને જણાય,
 મિત ધન અતિ દાતા જેમ દેતાં લગ્નય.

રોહરો

શરદ તણે સૂરજ સને અંગે વેશ અપાર;
 કાઈ સમે શોભે સલિલ, આપે બની ઉદાર.

મનહર છંદ

કાઈ સમે કાળાં વાદળાં સમાન વસ્ત્ર ધરે,
 કાઈ સમે શ્વેત વસ્ત્ર વાદળાં સાને છે;

૧. સપ્ટેમ્બર બેસતાં જે ૧૩ દહાડામાં વરસાદ થાય તે. પછી ચિત્રાનો તાપ પડે, તે પછી છેલ્લો વરસાદ સ્વામિનો ઓક્ટોબરના પહેલા અઠવાડિયા સુધીમાં થાય છે.

કોઈ સમે રાતાં ધરે કમુજાના રંગ જેવાં,
 કોઈ સમે પીળાં પલ્લુ છતે જોતાં જાજે છે;
 કોઈ સમે લોકે મુખ, કોઈ સમે ખૂલે મુખ,
 કોઈ સમે ચૂપ રહે, કોઈ સમે ગાજે છે;
 સાંતપણું તીવ્રપણું સજે આ તે શરદને।
 રવિ રામ ॥ ૬ ॥ બહુરૂપી આ જિરાજે છે ॥ ૧૩

માલિની વત

શરદ ઝકતુ સમામાં સ્વચ્છ આકાશ દીસે,
 દરપણુ શુભ માંજ્યું જેમ આપે અતિશે;
 ચળક ચળક યાતું ચંદ્રનું બિંબ આરુ,
 અમળ કમળ આપે નીરમાં જેમ સારું. ॥ ૧૪

ચળક ચળક યાતું ચંદ્રનું બિંબ રેવું;
 સરસ વદન રોમે રાત્રિ રાણીનું જેવું,
 વળી ગમન વિશે આ સ્વચ્છ તારા મણા છે,
 રજનિ તરુણીના શું હાર હીરા તણા છે ॥ ૧૫

શશિ-સનમુખ ભાજે ચાહી ચાહી મહારી,
 જનમયી જ બાંધી પ્રેમની જેમ દારી;
 પ્રભુ-પદ પર પ્રેમી એ રીને પ્રેમ આવે,
 અવર સકળ મિથ્યા જીવમાં એમ જાણે. ॥ ૧૬

કુમુદિની રજનીમાં ચંદ્ર દેખી ખોલે છે,
 દિવસપતિ નિહાળી કુંખ પામી સજે છે;
 મરખ મનુષ્ય દોંગીને સદા રનેલી જાણે,
 પરમ પુનિતને તો દેખીને કુંખ આવે. ॥ ૧૭

કુમુદ કમળ સાથે જન્મીને જીછે છે,
 પણ શશી-રવિ સાથે રનેલ જુદા કરે છે;

જનમ જનની એકે તોય જુદા સ્વભાવ,
વિષુધ જન વિલોહા ધ્રુવરી એ જનાવ.

૧૮

અધિક વિમળ એપે આજ આકાશમંગા,
નમ મકરરાશિ^૧ મધ્ય ભાગે પ્રસંગા;
લધુ લધુ પાદ તારા ડેરી તે છે પ્રભાવ,
વિમલિ સરવ જોતાં દુર્ભિને તે જજ્વાલ.

૧૯

જૂનામિની વિશે

જુનની છંદ

લીલાં ગીર ગોખાં ધર્માં આપ અંગે,
જુઓ, જણિયે જે બરણાં ઉમંગે;
રસીસી રમ્યો વેશ રડો રખાળો;
ભલી ભૂમિકા ભામિની-રૂપ ભાળો.

૨૦

છવાઇ રણા અન્મના છોડ છાળે,
રડો રીત રામાવળી રોમ રાંભે;
નિધિ નીરનો નાભિ જેવો નિદાળો;
ભલી ભૂમિકા ભામિની-રૂપ ભાળો.

૨૧

ભલો હામ હામે દીસે બેજ કેવો,
વળ્યો જણિયે પંડ મોહી પ્રસેવો;
નદી-નીર-રેલા તરેણે છે ઉછાળો;
ભલી ભૂમિકા ભામિની-રૂપ ભાળો.

૨૨

દૂધાં દૂધનાં ઝીડનાં ક્યારડા છે,
ધર્મા જણિયે હોંશથી હારડા છે;

૧. પૂર્વાધ અગ્રજ ને ઉત્તરાધ અગ્રજની દૃઢમાં, તે જાનેને જુદા
પાડનારી આકાશમંગા છે. તે મકર રાશિમાં ધર્મને ત્રિયુગ ને કંઈ રાશિની
અંતે નીકળે છે.

મણિ મ્હેત માળા સમાંતે મરાળો;

બહી ભૂમિકા બામિની-રૂપ બાળો.

૨૩

રૂડા મોરના શેર સા હું વખાણું?

સતી નાણિયે ગાય છે શુદ્ધ ગાય;

દુબ્બો કંચ દેખી દિલેયા હિકાળો;

બહી ભૂમિકા બામિની-રૂપ બાળો.

૨૪

મિરિશિખરે વાદળાંની પટા છે,

છૂટેલા બધા ચોટલાની છટા છે;

લઘુ પર્વતો તે ધરે કુચ ઢાળો;

બહી ભૂમિકા બામિની-રૂપ બાળો.

૨૫

ધનુ દેવળો હિપરે ખેલે ખેલે,

છખીલી છૂટા હેડલા નેમ મેલે;

જુઓ, તેમનો કુંભ ત્યાં જુક્તિવાળો;

બહી ભૂમિકા બામિની-રૂપ બાળો.

૨૬

ચર્મ ધૂળ ધોનાઈને, સ્વચ્છ સારી,

હરી રનાન જાણે બની શુદ્ધ નારી;

ઝગે છીપ જાણે દરે ચક્ષુ-ચાળો;

બહી ભૂમિકા બામિની-રૂપ બાળો.

૨૭

ચક્ર પાસ પાંખી જોડે આસપાસે,

બસે ગંધ લેવા બમ્બા બુંગ બાસે;

વિશેષે દાસે વેશ પેટે રસાળો;

બહી ભૂમિકા બામિની-રૂપ બાળો.

૨૮

રતિ અસ્ત દાણે મળી જુક્તિ મોટી,

ધરી નાણિયે કાનમાં બે અકોટી;

ધમો સાડલો રંગ રાતે પનાળો;

બહી ભૂમિકા બામિની-રૂપ બાળો.

૨૯

પતિ મેઘ આકાશ મોપાસ આગ્યો,
મણિ મોતી તે ડેટલાંએક લાગ્યો;
સતીના થયો દેહ દેખી સુખાળો;
બહી ભૂમિકા ભાગિની-રૂપ ભાળો.

૩૦

પતિ મેઘરાગ તણો પામી પ્યાર,
સંગવ્યા પતિદેવ શૃંગાર સાર;
પૂરો હર્ષ પામી પ્રિયા પૃથ્વી નામે
દીડી દેવી જેવી જ દક્ષપતરામે.

૩૧

દોહરો

અંધારું અર્ધાંગના, અરધે અંગ ઉત્તેશ;
જાણે પર્વત લાવિયો અર્ધ નારીનો વેશ.

૩૨

ભાગિની વત્ત

નદી-જળ મળી છાંડી વેગ ધીમે જથ્થાપ,
મનુષ્ય-ગત-જીવંતની શાંત તે કીંમત ચાપ;
તટ સમીપ તરુઓ નિર્ભયે છે નિકાળો,
સુખન સમીપવાસી તે સુખી જેમ ભાળો.

૩૩

સરિત સર સુશોભે નિર્મળાં નીરવાળાં,
કમળ સરસ-રંગી ત્યાં દીસે છે રૂપાળાં;
નિરમળ મન-મધ્યે ધર્મનો ભાવ જેમ,
પ્રકટ સરસ શોભે સ્વચ્છતાયુક્ત તેમ.

૩૪

અમર બહુ બેમે છે કુંજનો ગંધ લેવા,
ગુણ પ્રહણ કરે છે આહોકો સુગ જોવા;
અમર રવ કરે છે પામો આનંદ અંગે,
કવિજન શુભ કીર્તિ જેમ બોલે પ્રસંગે.

૩૫

પવન તણી લહેરે પદ્મનાં વૃંદ હાલે,
કરતી સુરસ ફેલી અપ્સરા જેમ ચાલે;

સરિત-સર-તરંગો! ચાલતા મંદ મંદ,
 રિચરમન જન ચાલે નેમ છૂટે સ્વછંદ. ૩૬
 સર સરિત ચડી, જો, વાણિયા બીડી જાય,
 બહુ રવ કરનારાં દેડકાં નાં જણાય;
 નિરમળ મનવાળા જૂપને જેમ છોડી,
 કપડી જન ખસે છે સ્વારથી સ્નેહ તોડી. ૩૭
 જલદ જાણુથી જુદો! વેશ ધાર્યો નદીએ,
 શિશુ-વય-ચણુમારો ફેરવ્યા જેમ સ્ત્રીએ;
 હરિત તુણુ હતાં ત્યાં શેરડા થે અપા છે,
 ધરણી સરીર સાડી ધારી જુદી શું આ છે! ૩૮
 અવની ઉપર રૂડા સાફ રસ્તા પડ્યો છે,
 કવિજન-મનમાં તે દેખી કેવા ચડ્યા છે;
 હતી તન પર સાડી જે લીધા રંગ બીની,
 બદલી નવીન ધારી આજ પદાપટ્ટીની. ૩૯
 સરિત-સર-તટે છે હંસ ને ચક્રવાક,
 મધુર સ્વર ઉચારી હર્ષ પામે અચાક;
 વિમળ જળ વિશેષી આવીયા પક્ષી એવા
 મુજન અમલ સારે જેમ આવે રહેવા. ૪૦

હલપતિ વ્રત

પ્રસન્ન થે પોપણી ચંદ્ર પેખી,
 પ્રસન્નતાનો શુભ કાળ લેખી:
 આપે જનોને ફળ તે પદ્ધતિમાં,
 શિશુ દોસે તેથી ખુશી થયેલાં. ૪૧
 તુલા-સમીપે રવિ આજ આવ્યો,
 બધી વિધિ શું હનસાદ લાવ્યો?

તોળી ક્યોં છે દિન રાત્રિ તુલ્ય,
બાસે ન તેમાં પણ માત્ર ભૂલ્ય.

૪૨

માલિની રત્ન

પ્રતિ વનવન દોસે અન્નનો પાક સારો,
પલટણુ સમ ઊભી છોડની સીધી હારો;
સરસ સરસ ખેત્રો જરનાં જે જણાય,
હય સહિત ન દોસે સ્વાર જે માંહી જાય.

૪૩

સુકણુ કણસલામાં રૂઢી રીતે રચાણા,
શ્વસ નવસ દોસે જાણિયે ગોતીદાણા;
વળી અધિક વિશોક્યાં ખેતરો બાજરીનાં,
ફળિત ફળ દોસે છે તે કૃપા ઈશ્વરીનાં.

૪૪

મગ મઠ અડદોની શિંગ ચોળાની સારી,
પૃથક પૃથક રંગે ખીજ તે મધ્ય પારી;
પૃથક પૃથક ગુણે ઈશ્વરે ઉપજાવ્યા,
જન-મન નવ જણે વરણ શીના બનાવ્યા.

૪૫

કૃષિક-પુરુષ-નારી, ક્ષેત્રમાં ગીત ગાય;
અધિક કણ યથેક્ષાં અન્ન તે ત્યાં જણાય;
જગતપતિ પ્રભુએ અન-બંડાર આપ્યો,
અધિક હરખ એથી વિશ્વમાં જેમ વ્યાપ્યો.

૪૬

તિતિર ચકલી સૂડા આવતાં અન્ન ખાવા,
કૃષિક પથર નાંખે ગોદણે તે ઉડાવા;
ધરરર ગરજતી જેમ જદ્દક ગોળી,
નીરખી વિહંગ નાસે ચતુર્ની જેમ ટોળી.

૪૭

કૃષિ જન ચડી માળે જોરથી જૂમ પાડે,
વિચરિત વિહંગોની ટોળીને તે ઉડાડે;

સકળ વન રહું છે તે સ્વરે ખૂબ ગાઝ,
નીરખી જન પ્રવાસી ચાલતાં ચાપ રાઝ.

૪૮

મનહર છંદ

એક ભોળો બાભો મોટા એતરમાં માગે ચડી,
હરણને હાકે અને પક્ષીને હડાકે છે;
જંગલી જનાવરોને બંદુ જિવરાવવાને,
થિર રહી પોતે એક થાળા હૈ બજાવે છે;
એવે સમે હિંટ આવી એતરમાં ખાત્રા લાગ્યો,
ભોળા બાભો થાળા ડોડી તેને જિવરાવે છે;
ત્યારે બોલ્યો હિંટ : મારે માથે તો ત્રંજાણુ ગાળે,
હાલો થાળા ડોકે તે લેખામાં કોણુ લાવે છે ? ૪૬

માલિની રત્ન

ખરડ કરી ખડીનો ડીકરાના ધડાને
લકુડી ઉપર રાખે માનવીના સમાને;
નીરખી હરણ નાસે માનવી એમ બાણી,
અખળ જન નકામું તો કહે કોણુ વાણી ? ૫૦
તડુ પર ખમ-ટુંડો શબ્દ સારા કરે છે,
જગતપતિ તણી શું કીર્તિ તે જીયરે છે ?
જમણુ જમી બુવંતી જનમાં જેમ ગાય,
કણુ ચરી ખમ-ટોળી એમ ગાતી જગાય. ૫૧

હલિયત રત્ન

મિત્રા તણો તાપ અમાપ આબો, શું કુદ પ્રીત્તે કરીથી મયાબો ?
તેથી તખ્તા ખેડત તો અધમ તે કેંક નાશ તણ બાગ લામ. પર

૧ માણસના આહારના ચાડિયા પણ પશુપક્ષીનો ખેડતનું રક્ષણ
કરે છે તે વિજંજ માણસ નકામું કેમ કહેવાય ?

તપસ્વિયો જે તપ સાધનારા, પંચાગ્નિનું તાપન તાપનારા,
ચિત્રા તથા તાપથી તાપ પામી જઈ રહ્યા તે તરુ હેઠે જામી. ૫૩

માલિની રત્ન

પ્રમુદ્ધત નિયમો છે તે ધણા ઉપયોગી,
મરમ મન વિચારે ભોગી કે કાઈ જોગી;
તપ વિષુ નવ પાકે અન્ન ક્ષેત્રો વિશે તો,
તપ વિષુ ગુણુ કોઈ જેમ દીઠો ન લેતો. ૫૪

નવીન નવીન અન્ને પૂર્વજોતે પૂજે છે,
જન-મન મુદ્ધ પામી આદ્ય-કૃત્યો સુજે છે;
નિજ બળથી ક્રમાઈ પામીને ખાનપાતે,
સપૂત જનમહાતા પિત્રનો પાડ માને ૫૫

દંદળા ફળ વિશેષે આ ઋતુમાં મળે છે,
અશન સરસ સાગે ખાંડ લી જો ભજે છે;
કુળ ધન વળી વિદ્યા તે ત્રણે યુક્ત થાય,
જન જગત વિશે તે જેમ રહો જણાય. ૫૬

ઉપભતિ રત્ન

ભીંડો મચ્યા છે બહુ બાદવાના, છદેસ જેવા ધનવંત નાના;
નહિ જૂમિમાં મજબૂત મૂળ, પછી વધી કેમ યશે પ્રયૂત? ૫૭

કુંડળિયો

ભીંડો બાદરવા તણો વડને ફડે : મુણ, વીર,
સમાકે નહિ હું સર્વા; તું જા સરવર-તીર;
તું જા સરવર-તીર; મુણી વડ જિયયો વાણી :
વીત્યે વર્ષો-કાળ જઈયા હું બીજે જાણી;
દાખે દરપતરામ : વીત્યો અવસર વર્ષોનો,
અયો સુકાઈ સમૂળ ભીંડો તે બાદરવાનો. ૫૮

માત્રિની વત્ત

નવલ ધવલ રંગે કાચ્ય^૧ પુષ્પો દીસે છે,
ચમર ધરણી-શિરે વારુ શુ વિલસે છે ?
સરિત-તટ બકોની પંક્તિ દેખાય કેવી;
ધવલ નવલ રંગે હાથીના દાંત જેવી.

૫૯

ફૂલ શુભ પચરંગી થાય ગુલ્યાસ ડેરાં,
નિશિ-મુખ સમ એ તે શોભી બેઠે ઘણેરાં;
બિન બિન પ્રતિષ્ઠાયા રંગનાં ફૂલ ફૂલે,
જમતપતિની માયા દેખીને દિલ ભૂલે.

૬૦

બહુ બહુ વળી રાતાં ફૂલ બરોડિયાનાં,
જળધિ-સુત-પ્રવાળા ગુલ્ય દીસે મળનાં;
વિભુધ કવિ વખાણે આદનો રંગ જેવો,
અતિ અચરજકારી ઈશ્વરી જેલ એવો.

૬૧

ઉદ્ગમના વત્ત

લીધા, શુઓ, ધંતૂર પુષ્પધારી, જાણે રૂપાની શરણાઈ સારી.
ઝેરી ફળો કંટક-યુક્ત દેખો, જાણે લભાવી મનખૂત મેખો.

૬૨

કોહરા

સમજે તે અજ્ઞાતણે કાઢે વાંક ન કોય;
કેરીને કાઢા નહિ, ધંતૂર-ફળને હોય.

૬૩

ખેતર પાક્યે ખેડુને જેમ કમાણી થાય,
વધે કમાણી નેદને શરદે તેમ સતાય.

૬૪

વપનતિ વત્ત

કંડે સમે જો જન પંચ જાય, નીરોગી કાયા જનની જણાય;
એવું વિચારી તન સાફ થાવા, ગમી કરાવ્યા નવરાત્રિ ગાવા.

૬૫

અખંડ દીવો ધરમાં રખાય; વાવે જવારા વળા હોમ થાય;
તો ત્યાં જુઓ, સ્વચ્છ દવા થવાની; બહા કહે પૂજન તે ભવાની. ૬૬

માતિની રત્ન

રસમર નવરાત્રિ મર્ષિયો ગાય બાળા;
મધુર મધુર શબ્દો ઊચરે તે રસાળા;
મધુર સ્વરથી ગાંતી એ રૂઢી દેવિયો છે,
સુરભવન યદ્રી શું સંચરી દેવિયો છે ? ૬૭
દિન શુભ દસરાનો ભૂમિ-મધ્યે બને છે,
સમઢી-પૂજન સારુ રાય સ્વારી સજે છે;
પરમુલક લડીને છતવા ફાજ ભય,
અધિક સરસ શોભા એવી એની જણાય. ૬૮

શાંતાપત્નુતિ અલંકાર

ઉદ્ભવિજય છંદ

જો સખી, આ અપગા અમકે; અપગા નહિ, શસ્ત્ર તણી અમકારી;
વાદળ-વૃંદ ધર્યા ધરણી પર; ના સખી, છે મજ, જો નિરધારી;
સોર કરે, સુણ, દાદુર મોર; નહિ સખી, સોર કરે નરનારી;
જો પરજન્ય અગ્રો, દક્ષપત; નહિ પરજન્ય, નરેશની સ્વારી. ૬૯

માતિની રત્ન

શરદ-પૂનમ-સાંજે ચંદની ખૂબ ખીલી;
પતિ સહ વન જોવા ભય રામા રસીલી;
સજનનં હળીમળીને આજ એસે અમાલી,
હિરુમણુ સમ શોભે સ્વચ્છતા સુપ્રકાશી. ૭૦

શરદ-પૂનમ રાત્રી નામ માલિક્યધારી,
સકળ જન કહે છે : સીપ લે મોતી ધારી;
સુવચન ઉપદેશી નિત્ય જે સાંભળે છે,
ગીત વચન તેન જેમ ચિતે કરે ૭૧

શશિ-સમીપ નિહાળેા અશ્વિની છે અનુપ,
 ચપળ ચર્ચ ચમ્પો શું ઘોડિયે રાત્રિભૂપ ?
 હરણુ તણી નિશાની ચંદ્રમાં ચિત્ર નેવી,
 શશિ-નરપ ચિદારી પામિયો પ્રાપ્તિ એવી.

૭૮

દોહરો

શરદ-પૂનમ સોહામણી, શરદ ઋતુનો અંત;
 પીઆ દૂધ અશન કરે પ્રીતે કાંતા કંથ.

૭૯

૧૪: હેમંત ઋતુનું વર્ણન

દોહરો

શરદ તણી શરદી ગર્ભ, હવે થયો હેમંત;
 પરોડિયે દંડક પડે; ઘટે સુક્ષ્મ ઝવગ્નન.
 ક્યરા ને કાદવ મટે; દીસે દવન્છ આકાશ;
 હિમાળુ વાલુ વહે; આપે ચંદ્ર ઉભરા.

૧

૨

દિવાળી

માસિની

અધિક હરખ આપે આગ આવી દિવાળી;
 જન ધર શણગારે; વરતી દીપે રૂપાળી;
 ગધુર રવર સુરાગ્ન મંડળીમાં ખગલે;
 જગપતિ-ગુણ ગાઈ ભાવ રૂડા ભગલે.

૩

ઉપનવિ ૧૧

ઓઆ નરો સૌ શણગાર સાથ કરેહરે, અંતર થાય રાગ;
 જાએ પ્રભુની બદ્ધ પ્રીત જામી; ગ્રન્થ નવો શું સિરપાત પામી ?
 રામા રૂડા આંગણુ ચોક પૂરે, ખડી ગુલાલે દગડી સીંદરે;
 - લક્ષ્મી નહિ શું ધરમાં સમાઈ, આવી દીસે આંગણુ ઉભરામં ?

૪

કદોઈ પાડે રૂળ ચાસણીનાં, બધી બધી ભાત જુદી ધણીનાં;
જોતાં દીસે ઘાટ ઘણા રૂપાળા, જાણે કરે ઈશ્વર-કૃત્ય-ચાળા ૬

માલિની વ્રત

નગર સરસ નિર્મ્યાં જેમ ઝોપે નવીન,
સરવ ઉપરિ ઝોપે આજનો એક દિન;
ધર ધર પ્રતિ દીસે દીપતી દીપમાળા,
અવનિ કરતી હોયે વ્યોમના જેમ ચાળા. ૭

રૂપભતિ વ્રત

જુઓ, બની આતશકોર ખાજી, જોઈ રુદેમાં જન થાપ રાજી.
જોતાં દીસે પા ધડી ખેલ ખાસો, એવો જ છે આ જગનો તમાસો. ૮
હોદીથી દાઢ સળગી જોડે છે, જાણે જિગ્યું કાંચન ઝાડ એ છે;
શાખા દીસે, પત્ર ફૂલો ખરે છે, જોવા થકી માત્ર ખુશી કરે છે. ૯
તે ફૂલ ને જે ફૂલ આગ ડેરાં, છે એક નામે. શુભ તો જુદેરા;
એવી જ રીતે જગમાં પ્રમાણે, જનો જનોમાં પણ ફેર જાણે. ૧૦
આકાશમાં કોંચી ચઢે હવાઈ, તારા ખરે તે નીરખો નવાઈ;
જાણે બહુ બાણ તહાં ચડાવ્યું, તારા નજીથી જઈ પાડી લાવ્યું. ૧૧
પ્રમા જુઓ પૂર્ણ અપોરિયાની, ભામે બધી તે પશુ છે દલાની;
જો એવી રીતે જ અપેર થાત તો સૂર્યની પૂછત હોણ વાત ? ૧૨
ફદાકિયા તો બહુ દાગ છૂટે, જાણે કહેલા પર ધાણી ફૂટે;
અનેક આકાર બીજા ક્યાં છે, ખગ્ગરી ને ચાદર ફાળા છે. ૧૩
વહી પૂજી સાકર પાન વેંચે; નામાં નવાં ખૂબ ખુશીથી ખેંચે.
દેવાલયોમાં અનકૂટ થાય, જનો વિશે હર્ષ ધણે જણાય. ૧૪

કાર્તિક માસ

રૂપભતિ

અરો જુઓ, આ વહિવાન એક લાગ્યો દીસે અન્ન ભરી અનેક;
છએ ઋતુનું પવ હોય ધાવ્યો એવો, જુઓ, કાર્તિક માસ આવ્યો. ૨૬

મહે રથા સો મળી જાર બાર્ઝ, કાર્તિ દીગે કાર્તિકની સવાઈ;
સુપુત્ર-વિશ્વેશ્વરનો દરાવ્યો એવો, જુઓ, કાર્તિક માસ આવ્યો. ૩૦

સેના સજે જૂપતિ હામ હામ, આમાંતરે જૈ કરવા મુકામ;
સેનાપતિનું પદ હોય લાવ્યો એવો, જુઓ, કાર્તિક માસ આવ્યો. ૩૧

તંજૂ વિશે રાજજનો વસાયા, જાણે નહિ તે પુરમાં સમાયા;
૬ વસ્તીનો સાગર ઊભરાયો, જમાવ તેનો વનમાં જમાયો? ૩૨

વેપારી લોડો વિચરી વિદેશે વેપારથી લાભ વિશેષ લેશે;
અભાત થાતાં બહુ પંખી જેમ આહાર લેવા લાડો જાય તેમ. ૩૩

જાતિ તથા સ્થાન વિદેશ જાય, વર્ષાઋતુમાં રિથર જે જણાય;
સંસારી લોડો વળી સર્વ જોગી પ્રવાસમાં ચાલ ધણી ઉદ્યોગી. ૩૪

જાત્રા-નિમિત્તે જન-જૂથ જાય, મેળા ધણી તીર્થ થશે ભરાય;
હળીમળી હેત વધારવાને જાણે મળ્યા છે જન તીર્થ-ખાને. ૩૫

કહું ભણો આ દિન કાર્તિકીનો, ખરેખરો તે પણ છે ખુશીનો;
વિજેગિયા મિત્ર વિદેશવાસી તીર્થે મળે છે થઈને પ્રવાસી. ૩૬

વિશ્રામના માસ વીતી ગયા છે, ઉદ્યોગના માસ હવે થયા છે;
શિશુપણના દિન જેમ જાય, ઉદ્યોગને ચોખ્ખું જુવાન થાય ૩૭

પરોઢિયે ટાઢ વિશેષ પાડે, હેમાંત મૂળા જનને જમાડે;
જાણે કહે છે: જન સર્વ જોગો, અભાત થાતાં પ્રજુભકિત માગો. ૩૮

પૂર્વે જાગે છે મુખ શુદ્ધ તારો, અભાતનું ચિહ્ન જણાવનારો;
વધામણિયા જન જેમ આવ્યા, વધામણી સરજ ફેરી લાવ્યા. ૩૯

તોફરો

આવે ત્રિંદુ આસનાં, ચગકે મોતી સમાન,
મુખે ઊંચે મુકાવ છે, નેઈ ગાની લે માન.

ધન જોયન ને જીવતર જોવા માત્ર જણાય;
ઓસ ખરાખર ઉપમા ગાની કવિયો ગાય. ૪૧

અનાજ લણતાં ખેડુઓ ગીતો ગાતા જાય;
લણી ખજામાં લાવતાં હેડામાં હરખાય. ૪૨

ઉપનતિ રૂપ

ખેડુ જતો ખેતરથી ઉઠાવી ભરે ખજામાં સહુ અન્ન લાવી;
જાણે બહુ બંદર નાવ આબ્યાં, ખોરાકનો માત્ર અથાગ લાંબ્યાં. ૪૩
હૂંડાં દણોનાં ખજાદો પીલે છે, તેને મુખે શીકસી બાંધી લે છે;
જાણે ક્રિયા જનમંતી સ્વીકારી, તેથી મુખે મૂમતી હોય ધારી. ૪૪
ખેડુ જતો, જો, કણુ જીપણે છે, છોડાં અને અન્ન જુદાં પડે છે;
સંભ્રામનો સંચર જેમ ગાય, ચરાર રહે કાયર દૂર જાય. ૪૫

બૂપાળનો ભાગ પ્રધાન માગે, ત્યાં લેણદારો વળી આવી લાગે;
ખેડુ ખિચારા બની જાય કેવા, જેવા હતા મીઠમ કાળ તેવા. ૪૬
એવી રીતે કાર્તિક તો સિધાબ્યો, હવે જુઓ, આ મૃગશીર્ષ આબ્યો;
જો, ધામ મૂર્ચે ધનુ રાશિ ધાકું. જાણે ધનું ગાય શિકાર સારુ. ૪૭
રાત્રી વધી લાંબી બણી જણાય; જો, છેક ટૂંકું દિનમાન ગાય;
કોઈ સમે જેમ ઘટે મુધર્મ, વળી વધી જાય અધર્મ-ઠર્મ. ૪૮

વાડી વિશે ગાય હજારી ગોટા, માણે ફૂલોતું સુખ લોક મોટા;
ધરે ગળે માળ રચી વિશાળ, જાણે ધરી છે હર રેલ-માળ. ૪૯
સીતાકળીનાં ફળ ખૂબ પાક્યાં. લેતાં વીણીને જન જૂથ ચાક્યાં;
જાણે શિયાળો પરદેશી આબ્યો, મનુષ્ય માટે ફળ મિષ્ટ લાબ્યો. ૫૦

દોહરો

નર હેમંતે એ રીતે, કાષ્ઠો ખેલ અતુષ;
ધરણે સ્વામ. શિશિર તણો બદલીને નિઝ રૂપ.

૧૫. શિશિર ઋતુનું વર્ણન

વસંતવિલક્ષ ૧૮

આવ્યો રવિ મકર^૧ રાશિ-સમીપ આજ,
જલ્દો, થયું શિશિર નામ ઋતુનું રાજ;
ઢાઢે વિશેષ સડુનાં તનને ધુમળ્યાં,
જલ્દો શરીરધરને શિશિરે ડરાવ્યાં.

૧

ઝોઢે જનો શરીર ઉપર તો દુશાસ,
લીલી પોળા ધવળ કે વળી રંગ લાલ;
જલ્દો શિશિર ભૂપથી ભલ પામી ભારી,
ધાયો સુવેશ પુરુષે પણ અર્ધ-નારી.

૨

અંગીકીર-તાપ નિજ આગળ આ ધયો છે,
જલ્દો પ્રજા રીઝવવા તપ આશ્યો છે.
શીતકાર શબ્દ સડુને મુખ નીકળે છે,
જલ્દો સુમંત્ર પ્રજાનો મુખથી જાય છે.

૩

ઝીણાં તણ શરીરમાં ડગલી ધરે છે,
જલ્દો ધયો જરૂર બખતર અંગ એ છે.
ફાટે ગરીબ જનના પગ દોડ લાલ,
જલ્દો થયા જખમી તે લડી શીત સાથ.

૪

ખાતિ અનેક વિધિના કરી પાક ખાય,
ઝાઝું વધારી બળને તન પુષ્ટ થાય;
જલ્દો શિશિર ઋતુને જીતવા વિચારે,
માટે ઉપાય કરીને બળને વધારે.

૫

૧. ખરી મકરસંક્રાંતિ ત. ૨૨ માં ડિસેમ્બરે બેસે છે. પણ તેની ૧૨ દિવસ પહેલાં ઋતુનો ફેરફાર એવામાં આવે છે. (દાત ૧૪ દિવસ પહેલાં. સ'૦)

જીની પિયે અધિક ચાહ, ઊનું ગમે છે,
 અંધોળ ઉખ્યું જળ, અન્ન ઊનું જમે છે;
 ઠંડે સમસ્ત જગ ઉપર દુઃખ નાખ્યું,
 શું તેથી વૈર અતિ ઠંડક સાથ રાખ્યું? ૬
 રાતે પડે અવનિમાં અતિ હિમ આજે,
 ખેત્રે વિશે વણ તણા બહુ છોડ દાઝે;
 લોકો તણા તન તણી પણ ટાઢ ટાળે,
 તે જાણી એમ તણને પણ હિમ ખાળે. ૭

ઢોહરો

જો અટકાવે જીવન તો જીવનમી દેશે ત્રાસ;
 કપાસ ટાળે ટાઢને, ખાળે ટાઢ કપાસ. ૮

વસંતતિલકા વ્રત

ધો'માં પડે હિમ ધણે નુકસાનકારી,
 વંતાકડી પ્રથમથી પ્રજાળે ખીચારી;
 ખોરાક એમ જન જાતિ તણે જમાડયો,
 જ્યાંત્યાં હિમે જગતમાં જગડો જમાડયો. ૯
 પ્રાણી અનેક બહુ ટાઢથી દુઃખ પામે;
 પૃથ્વી વિશે કહીં કહીં વળી બહુ જામે;
 કોયો જણાય જગ ઉપર શીતકાળ,
 પીડે વિશેષ જળને ગણી વિશ્વપાળ. ૧૦
 જ્યાંત્યાં જણાય પસારું જળ શીત કેડું,
 નીરે રથજો જમનમાં પણ તે ધણેડું;
 અત્યંત જોર શીતનું ટળી જાય કપારે,
 મૂંઝાઈ એમ મનમાં જન સૌ વિચારે. ૧૧
 બોકાની વાળી વળી ગાતડી ભીડી લેને

શું ગીત સાચું જાણું કરી જુદાં આવ્યા,
માડાં ભરી સરસ સંપત લૂંટી લાયા ? ૧૨

ઝાડો તણાં જીરણ પત્ર ખરી પડે છે,
ઠાણ પ્રમાણ નીરખી નજરે ચડે છે;
જાણે શીને તરુવરો બધું લૂંટી લીધાં,
વજ્રો રહિત તરુઓ કરી કોષ કીર્તિ. ૧૩

શિયાળિયાં વન વિશે બધું જૂઠું પાડે,
રાત્રિ વિશે, વળી, જુઓ, જિગતે દહાડે;
જાણે પડો પ્રાણ ત્યાં દિમ કરી ધાડ,
દેણે વિશેષ વન મધ્ય પડાવી રાડ. ૧૪

ઝાડે શ્રીમંત જન તો સુખની રમણ,
પોડે મિછાવી જિનની હિમદા તળાઈ;

પોઢ્યા હતા ધન સમે જગદોષ જોય,
પોઢ્યા દીસે શિશિરમાં નર લોક તેમ. ૧૫

સાદરો

તેમ, તાપ, તાંબુલ તથા તરુણી, ડગલી, તળાઈ,
તેજનો, તાતાં જમણું શીત-રતે સુખદાઈ. ૧૬

૪

વપન્નતિ રૂપ

રડાં, જુઓ, આ ચેણીબોર રાતાં તે ઝાડને શીય નથી સમાનાં;
રેવી દીસે જમણ-બોરડીઓ, ઝોડી જીભી ચૂંદડી બીમડીઓ. ૧૭

૫

સાદૃશ્યકીર્તિ ૨

શીતે છે પરિપૂર્ણ તે શિશિર તો માઘી તિથિ પૂનમે,
આવે છે દિવસો વસંતઋતુના, એમાં નદિ જિનમે;
એનો હવે અમારો અતિ ધણો માને ધણા માનવ;
માઘી પંચમીને દિને જન કરે તેથી વસંતોત્સવ. ૧૮

આખા શિયાળા વિશે

દોહરો

શિયાળિયો સરદાર છે, જલદ તણું રિપુ નેહ,
દીકો તારીખ દયમિયે અકટોતરયો એહ.

૧૬

બુનંતી છંદ

સખી એક ખીજ સખીને કહે છે :
અરે આવિયો શીતનો કાળ એ છે;
અનંતા જીવેને મરાવ્યો હયાળો;
સખી, સગજ યે આજ આવ્યો શિયાળો.

૨૦

શીળા વાયુના સૈન્યને સાથ લાવ્યો;
હણી બાણ વર્ષાદને તો હઠાવ્યો;
અરે નાસતો નીરઘાતા નિહાળો;
સખી, સગજ યે આજ આવ્યો શિયાળો.

૨૧

દીસે જેમ વસે છુટાઈ ગયાથી,
થયું એમ આકાશ અખો^૧ જવાથી;
ગયું ઇંદ્રનું ચાપ એ તો સૈંભાળો;
સખી, સગજ યે આજ આવ્યો શિયાળો.

૨૨

તળાવો નદીઓ તણું પૂર દેડે,
ખજના તણું દ્રવ્ય તે કેમ ખૂટે;
હઠાવે કિનારા બધાને હઠાળો;
સખી, સગજ યે આજ આવ્યો શિયાળો.

૨૪

લીલી સાડિયો જે ધરાએ ધરેલો,
દીસે સર્વ તે કાપી ચૂરા કરેલો;
મટયો રાજવી-વેશ રૂડો રૂપાળો;
સખી, સગજ યે આજ આવ્યો શિયાળો.

૨૪

સફ દામથી નીર મુકવી દે છે,
રિપુ નેમ લોહી ઘણું ચૂસી લે છે;
શિલાઓ ઉઘાડી દીસે હાડખાળો;
સખી, સગજ ચૈ આજ આવ્યો શિયાળો. ૨૫

કંઈ છવનંતુ ગુફા મધ્ય પેસે,
ડરી શત્રુથી નેમ સંતાર્થ ભેસે;
કરે લોકના મુખનો રંગ કાળો;
સખી, સગજ ચૈ આજ આવ્યો શિયાળો. ૨૬

કંઈ તો તપસ્વી યર્ધ તાપ તાપે;
કંઈ લોહ અગ્નિ વિશે હોમ આપે;
કરે ધડનો ચાલીને જોમ ચાળો;
સખી, સગજ ચૈ આજ આવ્યો શિયાળો. ૨૭

ધર્મો બખતરો તુલ્યનાં વચ્ચે જાડાં,
થશે શત્રુના શબને જાણી આડાં;
છબે તોય હોઠે કરીને ઉછાળો;
સખી, સગજ ચૈ આજ આવ્યો શિયાળો. ૨૮

યર્ધ શેલડી તો વડી સુ-રસાળા,
રિપુ ભૂપના બાળિયે નેમ બાલા;
મુખે ભોગ્ય શ્રીમંતને તો રસાળો;
સખી, સગજ ચૈ આજ આવ્યો શિયાળો. ૨૯

વધી રાત્રિકા ને ધયો દિન છોટા,
ખૂરા રાજમાં નેમ અન્ધાવ મોટા;
વધે કેંકનાં કાળજમાં કેંટાળો;
સખી, સગજ ચૈ આજ આવ્યો શિયાળો. ૩૦

વિના પાનવાળાં ક્ષયોં જાડવાને,
રિપુ ભૂપતિ નેમ લૂટે પ્રજાને;

દીસે પ્રાણિયોનો જથ્થો દુઃખવાળો,
સખી, સનળ થી આજ આવ્યો શિયાળો.

૩૧

દોહરો

કેંક કહે : ક્યારે ટળે, શિયાળિયો સરદાર ?
આવે વળી વસંત તો વરતે જેજેકાર.

૩૨

૧૬. વસંત ઋતુનું વર્ણન

ઉપનતિ રૂપ

ફૂલો, જીઓ, આ ઋતુરાજ આવ્યો, મુકામ તેણે વનમાં જમાવ્યો;
તરુવરોએ શણગાર કીધો, જાણે વસંતે ચિરપાવ કીધો. ૧

જૂનાં જૂનાં પત્ર ગયાં ખરીને, શોભે તરુ પત્ર નવાં ધરીને;
જાણે નવાં વસ્ત્ર ધર્મી ઉઝળી, સમીપમાં લગ્નસરા નિહાળી. ૨

આંખે, જીઓ, મોર અપાર આવ્યો, જાણે ખળતો ભરી મો'ર લાવ્યો;
જો કાકિલા ગાન રૂકું કરે છે, વસંતના શું જરા ઉચ્ચરે છે ? ૩

એણે મીઠું કાકિલ એક નમારે, વાદે ખીજ એથી મીઠું ઉચારે;
વિવાહ જાણે કવિયો કરે છે, વખાણુ લેવા સ્પર્ધા ધરે છે. ૪

ચોપાનિયાં પુરતક, જો, પ્રકાશે, બહુ જ તેથી નૃપરાજ્ય બાસે;
તથા તરુ સોભિત પુષ્પ-બારે, તો કેમ, આંખા, નહિ પુષ્પ તારે ? ૫

શુશોભિતો ચા હરિને અનાપે, પ્રજા તને ઉત્તમ પુષ્પ આપે;
સ્તુતિ કરી માઝ્ય પ્રજા-સમીપે, સુપુષ્પથી સુંદર દેહ દીપે. ૬

વિધાતાને ઠપકો

અરે ન કીધાં ફૂલ કેમ આંખે, ક્યાં વળી કંટક ચા ચુલાખે ?
સુસોયનાને ચિર અંધ સ્વામી, અરે વિધાતા તુજ કૃત્ય ખામી.

વનનો દેખાવ

સાદૃશ્યવિકીરિત વૃત્ત

આંખા, આંખલી, લીંમડા, વડ વડા, ઝૂંડે ઝૂંઘ્યાં ઝાડ છે,
છત્રોની છગિ છાત્ર હોય છતમાં, તેવા બિંચા તાડ છે;
ગાયો વૃંદ હરે હરે, તૃણ ચરે, ગોરાળિયા માય છે;
જોતાં આ વનને જરૂર ઉરમાં આનંદ સંધાય છે. ૮

ઉપભતિ વૃત્ત

વાયે નવાં પક્ષવ ઝાડ ડોલે, તે જેમ નાચે નટ તેની તોલે. ✓
વસંત-દેખાવ દિલે રિંઝાવે, આશ્ચર્ય પામી શિર શું ધુણાવે ? ૯
ટોચે નવાં પક્ષવ લૂમખાં છે, દીસે વળી મુંદર ડોલતાં છે;
કહે રૂડાં આમર તે કવીશ, જાણે હરે છે વનરાય-શીશ. ૧૦

દોહરા

પસારનાં પક્ષવ નવાં શોભે તથા તમાશ;
વસંતમાં વમની છમી વિતોડી ઊપજે વાંસ. ૧૧
શેઝડી પણ પાકે સરસ; લળીંગ લૂમખાં ચાવ;
સાગ તથા સામેરની સોભા કહી ન જાય. ૧૨

ઉપભતિ વૃત્ત

અનેક જાતિ તડુ-ફૂસ ફૂંધ્યાં, તે ફૂંસ-ભારે નમી ખૂપ ઝૂંધ્યાં;
જાણે નવી દોહત તે કમાઈ, અન્ધોન્ધ એટાઈ કરે કુલાઈ. ૧૩
અનેક જાતિ બદુ ફૂંસ ફૂંધ્યાં, જાઝાં સુગંધિમય ખૂપ ઝૂંધ્યાં;
પામી સમૃદ્ધિ સુખ તે અતુલ્યે, કહો, ખુશીથી નહિ કાજ ફૂંજે. ૧૪
કેનાં, જુઓ, આ ફૂંસ કષ્ટિંકાનાં રાનાં તથા શ્વેત દીસે ગળનાં;
પ્રીતિ તણા રંગથી હોય રાનાં, સુખીર્વંથી શ્વેત દશે જળાતાં. ૧૫
કદુ બધાં અંધક પુષ્પ કેવાં, જોતાં દીસે કાચિનપુષ્પ જેવાં;
મારીગરીના કરનાર ધન્ય, કાઈથી એવું ન કરાય અન્ય. ૧૬

પ્રજાગતા ગુચ્છ સુખંધિમાન. વસંતમાં તે વિકસે નિદાન;
જે અન્ય ટાણે ઊપજે અનેક, વસંતની વાત જ ન્યારી છેક. ૧૭

દોહરા

પારિજાત ને કેવડો, જૂર્ણ ને વળી જાય,
બકુલ, મોગર, યળ-કમળ, કુસુમ કડાનાં થાય. ૧૮

કેસડાં ને કરમઠી, બપોરિયો મુચકંદ,
અનેક એવાં પુષ્પનાં ઊપજે જુદે જુદે. ૧૯

ઉપન્યસિ જત

ન હીય કે કાફલ, ટાઢ, તાપ, ન ધૂળ ઊડે, નહિ અમ્ર વ્યાપ;
વસંત-વેળા સુખકારી જેવી, એકે ઋતુની ન ગણાય એવી.

ધનાક્ષરો

નવાણુનાં નીર પ્રતિદિન ન્યૂન થતાં જાય,
પરદેશી રાજ્યે જેમ દ્રવ્ય પરદેશ જાય;
પણ તાપ ટાઢ હીય કાફલનાં દષ્ટ નહિ,
સ્વતંત્રપણાથી સર્વ સંચરે ને સુખી થાય. ૨૦

અન્ય ઋતુઓ તમામ સાથે તોળી જોતાં સુખ
વસંતઋતુનું સુખ જરૂર ધણું જણાય;
જેમ અન્ય રાજ્ય સાથે મેળવીને જોતાં સુખ
અંગરેજી રાજ્યનું જરૂર અધિક જણાય. ૨૧

દોહરા

જળરૂપી જર તો ધટે, ફૂલ અધિક ફેલાય.
વૈભવ તે આ વખતનો વિશ્વ વિશે વખણાય. ૨૨

ઉપન્યસિ જત

નવાણુમાં નિર્મળ નીર દીસે; આકાશમાં નિર્મળતા અતિશે.
સર્વપ્રકારે સુખદાયી આમ, માટે કહે છે 'ઋતુરાજ' નામ. ૨૩

વાયુ-વિશાખી શુભ વાયુ વાય, તેની વળા રીત નવી જણાય;
 ✓ નહિ હિમાળુ, નહિ તે ઉનાળુ; દુભાસિયાનો ભલી સુકિત બાળુ. ૨૪
 હેતે કરે છે જન હોરી-ગાન, વાળાં જગ્નવે વળાં તોડી તાન.
 આનંદના શું ઉદગાર થાય, ડોકાં હલાવી જન એમ ગાય. ૨૫
 ભક્તો પ્રભુના શુભ ગાય પ્રીતે, ખડોર તો ગાય નહારી રીતે;
 સારા નહારા જનની જુદાઈ વસંત-ટાણે સમગાય, ભાર્ગ. ૨૬
 અસંત ને સંત વસંત-ટાણે: ઉમંગ તો અંગ અમંગ આણે;
 તે જેમ પાંડિત્ય કવિત્વ પામી ખીલે ભક્ષા લોક તથા હરામી. ૨૭

ઉદ્ગમિન્ય વત

મિત્ર ધણાં અપવિત્ર રમે, અપવિત્ર જ મિત્ર તથા કરી મેળા;
 ધાણી જમે, રંગ પાણી મમે, વદી વાણી બીભત્સ ભમે થઈ ભેળા;
 કેંક તણાં તને કાદવ-અર્ચિત, રાખ વડે ધર્મ જેમ રખેભ્યા,
 એમ અસંત કરે, પણ સંત ભજે ભગવંત વસંતની વેળા. ૨૮

ઉપભતિ વત

વસંતી વસો તન ધારી બાળા સજે, જુઓ, વેશ રૂડા રૂપાળા;
 ટાણું ભણું લગ્ન તણું વિચાર્યું, જાણે સુખાનેતર અંગ ધણું. ૨૯
 ભળાવી રૂડાં રૂડાં ખંજરીઓ, હોરી કરે માવન સાધજીઓ;
 આનંદનો શું ઊભરો ન માય, જુઓ, મુખેથી ઊભરાઈ જાય. ૩૦
 વાજે વળા આજ મૃદંગ તાળ, હોરી તથા રાગ મુણે રસાળ;
 ભૂડાં ભક્ષાં આગળ ઊચરે છે, મૃદંગને તો મુખ એમ બે છે. ૩૧

આપાયા છંદ

નરક પતિત નર નરક પતિત નર નરખે જ્યાં સ્વર પૂરો,
 કુણ કુણ કુણ કુણ એમ કહે છે સતાર ને તંજૂરો,
 વેસ્થા વળતી રૂંદ લાંબો કરી મુંદર સ્વર આપાપે,
 આ આ આ કહી ઓતાઓને એ જ જતાવી આપે. ૩૬

ચંદ્રાવળા ૬૬

ફૂલો માથ સરસ-જ્યાં ફાગળ, ફૂલો માજે ફાગ;
પણ ડાંપણ આપણમાં આવે રસિક સુણીને રાગ;
રસિક સુણીને રાગ રૂપાળો, ફામળ થાય સ્વભાવ કૃપાળો;
એ જ અરથ માજે ધર આંગણું, ફૂલો માસ સરસ જ્યાં ફાગળ. ૩૭

બોળા દુનિયાં હોળી-ટાણે ઝોળામાં ધરી ધૂળ
ટોળા મળી તોફાન કરે છે, મૂખીઠિનું એ મૂળ;
મૂખીઠિનું એ મૂળ જ ખોડું, ખાનદાન થઈ ઉચરે ખોડું;
ધાવણ થઈ ઘેર ડોળા આવે, બોળી દુનિયાં હોળી-ટાણે. ૩૮

મમરમરત થઈ વગર વિચારી બોલીશ હજીકા બોલ,
મણીશે ગુણી નર નારી નહારો, તારો ઘટશે તોલ;
તારો ઘટશે તોલ તતક્ષણ, વળી તું નહિ રેવાય વિચક્ષણ;
લાજ તજી નહિ કરીશ સવારી મમરમરત થઈ વગર વિચારી. ૩૯

કોકિલ કાક તણા વસી કુળમાં કથન કથે નહિ ફર;
હંસ વસી બક-વંશ વિશે નહિ જળચર બખે જર;
જળચર બખે જર ન જાણી; પંડિત તે દર્શાંત પ્રમાણી—
નિર્લજ વચન લે મુખ મૂળમાં કોકિલ કાક તણા વસી કુળમાં. ૪૦

૧૭ રણમલસરનું વર્ણન^૧

દ્વરથી દેખાવ

શુભંગી છંદ,

જુઓ, દ્વરથી યુક્તિ ડેવી જણાય, ગિરિરાજની નુલ્ય સોબા ગણાય;
 ધણાં જાડનાં જૂંડ જીંચાં વરેલ, દીસે જેમ માહેધરીનો મરેલ. ૧
 વિશેષે જુઓ, આ વડોની પટા છે, તથા તાડની છત્ર જેવી છટા છે;
 કહું, ડેળની કાંતિ કેવી કરી છે, ધમ્મજો રૂડી આંગણે શું ધરી છે? ૨
 નમે ને જીંચી યામ આકાશ માંહી, કરી હાય-ચાગા કહે જેમ કાંહી;
 કહે સાનમાં સરને મમં એવાઃ અરો પ્રાણી આવેા અહાં દાન લેવા. ૩
 ખીજ જાડનાં પાંદડાં કેમ જૂમે, રૂડાં જારણે તોરણે જેમ લૂમે;
 શુભંગી શીંગા વાયુ સન્મુખ આવે, તહાં માનથી તેડવા જેમ ધાવે. ૪
 જુઓ, ડોકિયા બોલ મીઠા કહેની, જનારા જનોને દીસે માન દેતી;
 ઝીણા રાખ ખીજ ખગો જીચે છે, દીસે જેમ તે વાત કાંઈ કરે છે. ૫
 તહાં રંગ-લીલાં તૃણો ગિમિયાં છે, ત્રિજાનાં ત્રિજાવેશ શું સોમિયાં છે?
 મુસોમિન જાડો રણાં ખૂમ જૂમી, રૂડી જણિયે તે રચી રંજનુમિ. ૬
 જુઓ, પાણિયારો ઝિયો કેવિયો ઝે, દીસે શિર મગી ધરી દેવિયો છે;
 મણા લોકના થોક જાગ જાગ, જનો જેમ તીર્થે મગી સંધ જાય. ૭
 જુઓ, ડાકીતો કારડે નીર લાવે, નિહાળી કવિને હિરે તર્ક આવેઃ
 દીસે તીર્થવાસી તરી તીર્થ આપ્યો, જુઓ, કારડે નીર મંજાનું લાખ્યો. ૮
 પશુ-વૃંદ પાણી પીતા કાજ જાવ, મળે વૃંદમાં વૃંદ તો બીડ યાવ;
 દીસે જેમ દાતારના દાર પાસે રહે બીડ બિખારીની દાન-આરો. ૯
 જુઓ, એક રસ્તેથી ગયો અનેક દીસે આવતો ઘેરી ગોવળ એક;
 ધણા લોકનો એક આચાર જેમ ચલાવે, જુઓ, ધમની પંથ તેમ. ૧૦

વળી વિચરે ને કરે શબ્દ ગાયો, સુણી શબ્દ ને તો વિશેષે સુકાયો;
ત્યાં તો ટળી પૂર્ણ જોને પ્રતાપે, મહારાજને ગાય આશિષ આપે. ૧૧

પાળને દેખાવ

બંધી બાજુએ પાળ કાગેઝી કેવી, સીમા સર્વ દીસે સજી દેાવ જોવી;
સીમા દેશ ને પાળની સોથી સારી હિમાદ્રિ સિવાગીકની જેમ ધારી. ૧૨
દીઠાં ઉપર દેવજો દીપતાં છે, તથા સિખરો શિર ચોભી રજાં છે;
જગ્યા જોઈ જોનારનું ચિત્ત લોભે, હિમાગા-સિરે સિખરો જેમ ચોભે. ૧૩
પડે પાણીમધ્યે પ્રતિબિંબ કેવાં, ધધાયે પ્રમાણે બીજી જોડ જોવાં;
દર્શાં દેવજો દેખીને દિલ બાખ્યાં, બીજાં જાણિયે, શેખનાગે બનાખ્યાં. ૧૪
દીસે દેવજોનાં પ્રતિબિંબ કેવં, નિધિ-તીર નાવો રહે સ્થિર એવાં;
ધન્યઓ દીસે નીરમાં દેવજોની, સજી જેમ સાક્ષાત્ સોભા સઢોની. ૧૫

મનહર હંદ

ઉત્તર ને દક્ષિણ કિનારા સીંધી લીટીમાં છે,
બસે ને સિતેરે ફૂટ લંબાર્ધ પ્રત્યેકની;
પૂરવ ને પશ્ચિમ કિનારા લંબગોળાકાર,
આકૃતિ મધપ્રકાના હિંદના વિરેકની;
ચોખ્ખા તે દિશાઓમાં દેખાવ છે ચચ્ચાર ખૂણા,
એકસો શિતેર ફૂટ લંબાર્ધ હરેકની;
વિશ્વ-વશીકરણ શું અષ્ટકોણ જન્મ રચ્યો,
એવી યુક્તિ જોઈ રજુમત્સર એકની. ૧૬

ભુજંગી હંદ

વહી ચૂંબી ત્યાં જેમ કૈલાસ-ઝાડી,
શુણી મગ શું નીર ઓપે અઝાડી?
વળી ઝાડી તે જોવી શંશુ-જટા, છે,
અને એ ચક્રી ભિતરી મંગ આ છે, ૧૭

કૃષ્ણાં કૃષ્ણ તેમાં રૂડાં પંચરંગી,
રહે લોકે જોવા અતિશે ઉમંગી;
ખન્યો શોભિતો ઉદ્ધનો બાગ જોવા,
દીસે દેખતાં સાફ દેખાવ જોવો.

૧૮

રૂડી પાળ જોવા ઘણું ચિત લોભે,
સુસિદ્ધાદિ સિદ્ધુ તટે જોમ શોભે;
રચી છે નીચે ચાલ ચોખ્ખા વિરાળ,
દીસે કુમં હૈપારખી તુલ્ય તાલ.

૧૯

પગધિયાં

સખ્યાં શોભિનાં સ્વચ્છ સોપાન^૧ સાર,
દિસે હપં પામે જનો દેખનારાં;
જુએ જોવી દીપે મણિ પાથ^૨ ભતિ,
ખલી એવી પાવાણીની શુદ્ધ જાતી.

૨૦

ધસે કે ખસે તે નહિ ઠાઈ કાળે,
ઠરી કીર્તિ છે રિધર, જલ્યે જૂપાળે;
ધણા કાળ સુધી ટકી તે રહેશે,
જનો રાજની કીર્તિ તેથી કહેશે.

૨૧

ઠકું સાત સોપાનની જુકિત રૂવી,
જોઈ સજ્જનોએ લીલા નિર્મલ લેવી;
નીચે એકથી એક છે એમ યોગ,
દીસે જોમ અઘાડના બિખર લોક.

૨૨

જુઓ, નારિયો નીર જોને બરે
ધડા નીરમાં ધીર ધારી ધરે બે;
જલ્દ શબ્દ 'જો જો અદારાજ' નોલે,
કહે : દાન-દાતા નહિ આપ તોલે.

૨૩

પડે છે પ્રતિગિંબ ત્યાં નારી ઢરાં,
 ધણી નીરમાં સ્વચ્છ શોભે ધણેરાં;
 દીસે જેમ પાતાળની પકિણી છે,
 મહારાજનું પુણ્ય તે પૂછી પ્રીતે.

જળવણન

જોડરો

૧૩૧ રથમલસર વિશે જીવન^૧ છે તે જાણ
 જીવન રથમલસિંહનું આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ.

જીવનની ૧૩૬

જીવો, નિર્મળું છે બધું નીર કેવું,
 દીસે સજ્જનોનું બધું ચિત્ત જેવું;
 અતિ લાપટીવાળા જે લે'ર આવે,
 રૂડી સાગરે લે'ર જેવી સુઠાવે.

કહું છું વળી તે દીસે લે'ર કેવી,
 કવિને દિસે કાવ્યની લે'ર જેવી;
 વળી તે યજ્ઞી હું વખાણું વધારે,
 કહે : દાન ત્યો હાથ લાંબા પસારે.

કહે લોક : છે તે સરે^૨ નીર કેવું,
 અમે સાંભળ્યું છે ધણી વાર એવું;
 જનો વિશ્વમાં જે ન આ નીર જાણે,
 વધુ નીર મંચા તણું તે વખાણે.

પિયે નીર ત્યાં કાઈ ગમે પ્રસંગે,
 હરે રોગ, આરાગ્ય તો થાય અંગે;
 સદા એ મહા આપદી જેમ સેવો,
 નિરામિષ્ટ કાયા કરે શુદ્ધ એવી.

- મલે દેવલોકે મુધા ખૂન હોય,
કદી પૃથ્વીના લોક પામે ન કોય;
મુધાથી ધણું આ દીસે નીરે સારું,
તૃપાતુરની જે તૃષા ટાળનારું. ૩૦
- મુધા જે પિયે જે કરે સ્વર્ગવાસ,
અહીં જીવનાં કાષ્ટ રાખે ન આણ;
ઉધારે હજારો તણું છાપ છાપે,
મલો એથી જે રાકડો એક આપે. ૩૧
- મલે હોય ભાગીરથી સૌથી મોટી,
ન આપે મને નિત્ય તે નીર લોટી;
પિયે મુજ દેશી જતો પાણી જેવું,
વખાણું વિશેષે વડું માન તેવું. ૩૨
- રહે તે તળાવે રહ્યું નીર એમ,
જુઓ, અહરોમાં રહે અર્થ જેમ;
કહું શોભિના નીર-કરોત્રાણ કેવા,
ખતે વાણી કેરા બહુ છંદ જેવા. ૩૩
- વળી સ્વચ્છ ભાસે બધું નીર એમ,
અરો વિશ્વમાં રાજની કીર્તિ જેમ;
તરંગો જોડે સ્વચ્છ તે મુખ્ય કેવા,
જુઓ, રાજની કીર્તિના કાવ્ય જેવા. ૩૪
- દુશે નીર કે આ 'હસે કાચ લાળ્યો,
ટળે શી રીતે એહ સદેહ ટાળ્યો ?
રમેત્રો મયે દાનવે જેમ સ્વસ્થે
અતિ આપનો ચોક શીર્ષપ્રસ્થે. ૩૫
- જોડે નીરમાં જિજ્ઞાસા જે તરંગ,
વધે દેખતાં અંતરે વિહરંગ;

જુઓ, યશ્વત્સુ વિશે જાણીઓ
મહી ભાત લીધી કરી - ઓઝળીઓ.

૩૬

જળનંદુ વિશે

વસે; મચ્છ ને કચ્છ કચ્છો^૧ વસે છે,
મીઠા નીરનું તે સદા સુખ લે છે;
નિધિનું ગણી નીર તો ખૂબ ખારું,
વરમા સિંધુવાસી પીવા નીર સારું.

૩૭

જુઓ, કશ્વરે શક્તિ આપેલી જેવી,
જુદા પ્રાણિયોમાં દીસે શક્તિ તેવી;
સહુ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે
ગતિ તેવી ને કામ તેહું જ જાણે.

૩૮

જુઓ, મચ્છ તો નીરમાં ખૂબ દોડે,
જમીમાં નહિ જે શકે કાઢી જોડે;
જુઓ, સાપ ને કાચળા જાતિ જે છે,
મહીમાં તથા નીર મધ્યે ફરે છે.

૩૯

જુઓ, નીરની ફેકડી જેનું નામ,
ફરે પાણીમાં પૃથ્વી આકાશ કામ;
જોડી જોડી આકાશની વાટ જાય,
તદા પશ્ચિમી તેની જાતિ જણાય.

૪૦

જુઓ, જમિમાં આંજ ન્યારે ફરે છે;
મહી ભાતની જૂયરી તે ફરે છે;
જળે ડૂબીને જોડી અત્યંત જાય,
તદા પાણીને પ્રાણી તે તો ગણાય.

૪૧

૧ કચ્છો—એક નદની માછલી, જેની પૂંછડી પાતળી હોય છે,
અને એને મૂંછા હોય છે.

પ્રભુ માનવીને મતિ તેમ આપે,
બધાં દામ સાથે પ્રભુને પ્રતાપે;
પ્રભુદત્ત શક્તિ ન જેને જણાય,
સદા દામ તેના ચડી એક યાય;

૪૨.

ખીજા દામમાં જુદિ તેની ન વેસે;
બતાવે ખીજું દામ તો હારી, બેસે;
વિચારી બસા દોનતા સુખ ભાજે,
મહા મૂખ મિથ્યા—અભિમાન રાજે.

૪૩

હલી પારધી જાળ તેમાં ન નાંખે,
રહે પ્રાણિયો તે નહિ બીક રાખે;
જડે જાદવી—તીરમાં વાસ જેને,
નહિ ધર્મના દૂતનો ત્રાસ તેને.

૪૪

જાળ લેખરનો દેખાવ

જુઓ, પાનડા પાણી મધ્યે તરે છે,
દીસે તે નિધિ મધ્ય નીકા ફરે છે,
દીસે, દીટડા જેમ શોભે મુકાન,
અડ્યા જા જડુ વિતારુ સમાન.

૪૫

બહુ પોયણી પદ્મ—પત્રો બિરાજે,
અમે જુગ તેની છબી ખૂન છાજે;
ખીજા પખિયો બિડતા આવી પેદા,
બહુ જાણિયે આવીને હંસ બેદા.

૪૬

બગોની, જુઓ, પંક્તિ કેવી બની છે,
ધરે ધ્યાન ને જાણા મત્સ્ય છમ્મે;
હો વેસ આત્માર્પનો જેમ ધારી
હો લોકને તે બની પ્રભચારી.

૪૭

વળી આ, જુઓ, જોડ છે ચક્રવાક,
જુદા ના પડે, પ્રેમ એવો અથાક;
દીસે, જાણિયે કાઈ છે દેવ દેવી,
રશિવા-શાપથી પામિયા કાંઈ એવી.

૪૮

ત્રિવેણીના આભાસ

સદા નીર મોતી સમુદ્ર સ્વચ્છ જે છે,
મણે લોક ગંગા તણું નીર તે છે;
ચડે, મેધ તો ચામળું તે રહે છે,
તદા લોક કાલિંદી કેડું કહે છે.
કદી આભ તારાથી રાતું જણાય,
નદી બ્રહ્મપુત્રી તણું તે મણાય;
કદી તો બધા રંગ સાથે દીસે છે,
તદા લોક જાણે ત્રિવેણી વસે છે.

૪૯

૫૦

તટે મદિરે ગૌરીના નાથ લાખ્યા,
મળ્યો જાણિયે એ જ ગોવિંદ માધો;
સમીપે ત્રિવેણી તણો આ સમાજ,
પ્રભા પેખીને જાણિયે પ્રાગરાજ.

૫૧

સાત સમુદ્રના આભાસ

હરે ધાતુના મેલને જેમ દ્વાર, બધુ ધોઈને તે કરે ધાતકાર,
હરે રંગને તેમ આ એક બિંદુ, ઘટે ઉપમા એકથી "દ્વાર-સિંધુ" પર
પ્રભા જાઈ-જૂઈ તણી જ્યાં પડે છે, તદ્દાં દ્વારનો સિંધુ ચિત્તે ચડે છે;
પ્રભા ગુપ્તદાહીના ગુપ્તની તે, દક્ષિણ સિંધુની તો છબી ત્યાં જની છે પડે

૧. ચક્રવાક-સારસા. ૨ રશિવા-પાર્વતી

૩. દ્વારસિંધુ-જેને દિલ્લી મહાસાગર કહે છે તે, દિલ્હિસ્તાનની પાસે

૪ દ્વારસમુદ્ર-યુરોપના રણની ઉત્તરે.

૫ દક્ષિ સિંધુ-ઉત્તર મહાસાગર, જેમા જરફ નમે છે તે ઉત્તર

પાસે.

પ્રતિજ્ઞાંય ચ પાની જે શમ પેખી, લીધો ધીર, તેણે સિંધુ છે શમ લેખી;
 વળી દાડમીનાં દીસે પુષ્પ-ગ્યાં છે, બંધો સિંધુ મધુર-રસે તેમ ત્યાં છે. ૫૪
 દીસે મેઘ-આબાસથી નીર કાળું, સૂરનાં બંધો સિંધુ તે પાદ બાળું;
 સદા તે દીસે મિષ્ટ સિંધુ સમાન, બંધું-બંધું મધ્યે સુધાનું નિધાન ૫૫

સમુદ્ર-મંચન

દીસે ચોક્કા ત્યાં રાજ સાહેબ ઠેરી સિપાઈ તથા હિંદુ જાતિ ધણેરી;
 ઘટે ઉપમા બેચરું એની એમ મળ્યા દેવ દેવો નિધિ-તીર જમ. ૫૬
 જુઓ, ઠહી આ એક હોડી તરે છે, ધણો નિધિ મધ્ય મંચાદ્રિ એ છે;
 દીઠો સર્પ આશ્વકારી અંથાગ, વરચો જાણિયે એ જ વાસુકિ નામ. ૫૭

ચોક્ક ૨૧૧

મહારાજતા મેલમાં જે રમા છે, વસી ગ્રાસ સાક્ષાત સિંધુમુતા છે;
 મહારાજને કદ હોરોતું તેજ, મળ્યો સિંધુ મધ્યેથી કૌસ્તુભ એ જ. ૫૮
 તળાવે ઠહી દક્ષની બાળા માત હોમે જાણિયે એ જ છે પારિભાગ;
 બુજો, પાણીના પાનથી છે પ્રમથ, દીમે મુજ એ તો સુરાનો જસત. ૫૯

હોદરો

વેડ વડો વિખ્યાત છે અંજારા ૧૨ એક;
 ધનંતરિ તુમ્યે ધરે વૈષ્ણકશાસ્ત્ર-રિવેક.

જુજી ૧૦૬

મહારાજનો વેલ છે મિષ્ટ-બાળ્યે;
 નિધિમાંથી ધનંતરિ એ જ અંજો,
 ચતુરાં કપાચે દયો આદને છે,
 દીસે તે નિધિ મંચના તે નીખ્યો છે.

૧૧

૧. ધી ત્તો-પીળો સમુદ્ર. ચીન જાને પારિવાની તથ્યે
૨. હિંદુ-ખરનુસતાન ને આફિઝાની વચ્ચેના રાતો સમુદ્ર
૩. સુરા-કાળો સમુદ્ર તે દરિયા અને તુરકી-ગાંધી વચ્ચે છે.
૪. મિષ્ટ સિંધુ-મીઠો મહેરામણ અથવા સિંધુ નદી.

દીડી ગાય ત્યાં ખૂંચ છે રૂપ જેનું,
 ઉરે ધારિયે એ જ છે કામ કામધેનુ;
 મહારાજનો છે મહામત હાથી,
 મળ્યું રત્ન તે જાણિયે સિંધુમાંથી. ૬૨

તળાવે રૂપાળી દીસે પાણિયારી,
 નિધિ મંચીને એ જ રંભા ઉધારી;
 વળી રાજના અશ્વને શું વખાણું,
 નિધિ મંચીથી જાપળ્યું રત્ન જાણું. ૬૩

સુખા તુલ્ય તો ન શુદ્ધ સારું,
 નિધિનું રક્ત રત્ન એ તો ઉચારું;
 મહારાજની શબ્દશાળાનું આપ,
 દીસે જાણિયે એ જ સારંગ આપ. ૬૪

દીસે દેવની આગળે શંખ સારો,
 રક્ત એ જ સિંધુ તણું રત્ન ધારો;
 પ્રસે પાપનો એ જ પાણી કરે છે,
 પ્રસેકારી તે એર તેથી ફરે છે. ૬૫

રૂઝાં એ રીતે નિર્મિયાં ચૌદ રત્ન,
 થયાં પ્રાપ્ત જાણે ક્યાંથી પ્રયત્ન;
 તટે શંભુનો વાસ છે સાથ શિવા
 પધાર્યા પ્રભુ જાણિયે વિષ પીવા. ૬૬

જનસમૂહ

જિયો પુરોષ વૃંદ આખ્યાં ઉમંગે,
 મળ્યાં જેમ જાત્રાળુ જાત્રા પ્રસંગે;
 મુખે રાજસાહેબની કીર્તિ ગાય,
 કથા કીર્તિનો તીર્થમાં જેમ યાય. ૬૭

જયામધ કાંઠે ધણી લોક જાય,
 પ્રતિજિજ્ઞ તેનાં, જુઓ, આ જણાય;

જતાં હોય તે નાવમાં બેસવાને,
 વધે હૃદય દેખાવ તે દેખવાને. ૬૮
 જુઓ, દેવનાં દર્શને જૂઝ જાય,
 તળાવે તદા શીડ ભારે ભરાય;
 દોસે જેમ તે તો ઘણા સિંધુ ઘાટે.
 જતા હોય વેપારી વેપાર માટે. ૬૯
 લીધા અક્ષતો કે દુઝો દ્રવ્ય મેવા,
 જઈ ભાવથી દેવને બેટ દેવા;
 દોસે જેમ તે લક્ષ્મી સાબ ખાવા
 જનો જૂજુઆ માથ ચામ્યા ચડાવા. ૭૦
 જુઓ, પાષાડીમાં ધપી કામજો છે,
 ખીજ દેશની શું લીધી દુઝિયો છે.
 જઈ દેવની પાસ નજરાણું ચૂક્યું,
 દોસે જેમ તે નાવડું નર ચૂક્યું, ૭૧
 જઈ દર્શને પુષ્પનો સાબ લાવે,
 ભરી નીરને નારિયો પાછી આવે;
 દોસે, નાવથી માથ ઉતારી સામ્યાં,
 ધણી હૃદયથી સાબ લે ઘેર આવ્યાં. ૭૨
 વડે છે શાંતો મંદ, જો, સ્વચ્છ વાસુ,
 શુભંચીપણું છે હર્નિવંત છાતું;
 પ્રવાસી જનો જેમ રસ્તે મહાલે,
 મહારાજની કીર્તિ તે સાથ ચાલે. ૭૩

જળદેવકી

બન્યા પાટ ઘેરાવ મોપાન સારાં
 કટીમેખળા વૃક્ષ સોભાવનારાં;
 વચે નીર રૂડે બની નીરદેવી,
 ખરી મેખળા ને જીભી હોય જેવી, ૭૪

લીલાં ઝાડ ચારે દિશે આસપાસે,
લીલી સાડી ઝોલી બિબી એમ ભાસે;
રણા પુષ્પના છોડ ત્યાં છે રૂપાળા,
ધરી કંઠમાં પુષ્પની નેમ માળા.

૭૫

ફરકડે, જુઓ, ફળનાં પત્ર કેવાં,
દીસે સાડીના છોડલા હોય એવાં;
ભેંચી એ ચકી નીરખો નાળિયેરી,
ધરે છે છબી તે શિરે છત્ર કેરી.

૭૬

જુઓ, જાંજુડાં છે રડાં કૃષ્ણ રંગે,
દીસે ત્રાજવાં આપતાં દેવી અંગે;
જુઓ, દાડમે પાકી ફાટ્યાં સમીપે,
દીસે ખીજ દેવી તણા દાંત દીપે.

૭૭

ચડે જે સમે મેઘ આકાશ અત્ર,
દીસે દીવી માથે ધ્યુ મેઘછત્ર;
વળી મેઘમાં ચંચળા ચારુ થાય,
શિરે દેવીને ચામરો શું ઢળાય ?

૭૮

આમાસાનો દેખાવ

દોહરો

રમના રણુમલસર તણી જોવા કાજ નહર
ધન રાજ સ્વારી સજી આવ્યો દરખી છિર.

૭૯

જુનંગી ઝંઙ

જુઓ, આજ આકાશમાં મેહ માળે,
વડી નોખતો મેહ રાજની વાળે;
જુઓ, વીજળી મેઘ મધ્યે ઝખડે,
મક્કા ચરવીરો તણાં સભા ઝૂકે.

૮૦

જુઓ, પંચરંગી રૂં ચાપ તાણું,
દીસે જેમ વૈકુંઠથી હોલ આણું;
પયા ભૂમિમાં મોરના ચોર સાર,
દીસે મેઘરાગ્ન તણા ચોપદાર.

૮૧

વદે દાદુરો શબ્દ તે શું વખાણું,
મળી આર્તની બેરખો આવી જાણું;
જુઓ, વૃષ્ટિથી નીરનાં છુંદ આવે,
મહાદેવીને મોતીથી શું વધાવે ?

૮૨

બહુ છુદ્ધુદાર નીરમાં જીપજે છે,
નિહાળો, વળી નીરમાં તે મળે છે;
પરિશ્રદાથી કોટિ બહારાં ચાપ,
વળી સર્વથા પ્રહારમાં તે સમાપ.

૮૩

પડે છુંદ ત્યાં તો વળે છે કુંડાણું,
વધીને વળી તે મળું એક બાણું;
વહી ફોળમાં એકમે ચર મૂકે,
અમ્મ જેમ કુટે લળી મામ મૂકે.

૮૪

પ્રવાહો વણા નીરના આસપાસ,
મળ્યા વંદવા જાણિયે મેઘ દાસ;
વળી તે પ્રવાહો બળે તે તળાવે,
દીસે જેમ જાત્રાળુનાં જૂથ આવે.

૮૫

મળી નીર વર્ષોદનું ખૂબ આવે,
લગ્નો દૂરથી તે દિલે દેખી આવે;
દીસે, જેમ પૃથ્વી વિશે પાક ચાપ.
ભૂમિપાળ કેરે ખમતે જરાપ.

૮૬

પ્રવાહો કરે છે ધણી ધુધવાટ,
ધણી કીર્તિ ઉચ્ચારતો જેમ ધાટ;
દહે : રાજરાગ જુગોજુમ જીવો,
દીરો વંસ જાલા વિશે એક દીવો.

૮૭

પણે દૂરથી નીરનું વેન સાંધું,
રહું જેમ રાજે સદાવર્ત બાંધું;
પિયે પ્રેમથી આવીને નીર પ્રાણી
મહારાજની કીર્તિ મોટી વખાણી.

૮૮

વળી ઉપમા એની એવી વિચારું,
મહાસિંધુ મધ્યે ધસી અંગ ધારું;
ભિંચા ટેકરાથી વહું વારિ આવે,
હિમાળા યકો જેમ અંગા સિધાવે.

૮૯

જુઓ, આવતું નીર ડોળું જથ્થાપ,
વસી ત્યાં વિશેષે વળી સ્વચ્છ યાવ;
કદી દુગુંણી જો સજે સંગ સારો,
જુઓ, આ રીતે સદ્ગુણી તે થનારો.

૯૦

ધણાં પક્ષિયો ત્યાં મીઠા બોલ બોલે,
દહું તર્કથી ઉપમા તેહ તોલે;
કુયો છે ભલો પક્ષીનો એમ દાક,
પટે અંગતીરે દિગ્ધે વેદપાદ.

૯૧

કરે કાકિયા શબ્દ સારા ઉચાર,
દીસે રાજના ગુણી માનારા સાર;
અધુરા વટે શબ્દ ત્યાં શુદ્ધ મેના,
ગુણી જાણિયે હોય અંધર્વ તેના.

૯૨

ઉદારતા

દોહરા

રાત વરત જે માગતાં નહિ કદી કહે નકાર;
 રણુમલસરને રંગ :છે, દીસે સદા દાતાર. ૬૩
 કોણ કહે જન કૃપને કુનિયામાં દાતાર;
 રણુમલસરની રીત જે રાખે એ જ ઉદાર. ૬૪

બુજાગી છંદ

અરે એ કૃપા, તું ન લે - મર્વ એવો,
 કહે કોણ દાતાર જે તુજ જેવો;
 નાહ નીર પામે વિના ગ્રથુવાળો,
 રહે છે નિરાશી તૃપાથી કુખાળો. ૬૫

નિમિત્તે, કહો, કોણ જાઝો વખાણે,
 પીવા પાણી મીઠું ન દે કોઈ ટાણે;
 તૃપાતુર આશા કરી કોઈ આવે,
 તૃપા તે તણી તો દલે આ તળાવે. ૬૬

અરે સિંધુ, તું મર્વનો છોડ ઘાટ,
 મણે એવકો શો કરે ધુધપાટ ?
 અમે તુજ મોટાની મોટાઈ જણી,
 પીવાને ન પામે કદી કોઈ પાણી. ૬૭

કરે નીરતું દાન જે કોઈ આવે,
 નિરાશી નહિ કોઈ ત્યાંયા સિધાવે;
 નિહાળા મને તો નટી દિલ બાસે,
 લીધો ગ્રથુ શીખી પ્રમપાળ પાસે. ૬૮

તપ્યા તાપથી તે તણે તાપ ટાળે,
કરી શાંત આનંદનો ઝોલ વાળે;
ધીરા સજ્જનો શાંતિથી ધૈર્ય આપે,
કુખી લોકના દિલની દાઝ કાપે.

૬૬

સદા સર્વ પામે તહાં નીરપાન,
દયાથી મહીપાળ દે જેમ દાન;
તથાપિ કદીએ નહિ નીર વટે,
ખળનો કદાપિ નહિ જેમ ખૂટે.

૧૦૦

જુઓ, નીર પી પશિયો જોડી જાય,
દશે દિશમાં જુદનાં જુદ ધાય;
મહારાજની કીર્તિ સોને કહેવા
ગયા બેપિયા શું જુઓ પક્ષી જેવા!

૧૦૧

મુણીના મુણેને ન દેખે તપાસી,
કદી કાઈને તે ન કાઢે નિરાશી;
તથાપિ ખરો એક વિવેક આણે,
કરે છે સદા દાન પાત્ર પ્રમાણે.

૧૦૨

દોનરો

શેવનાગ-શિર શોભિતી મેદિની મુગટ નિદાન,
રણમલ્લસર તેમાં રહ્યું મણિ અમૂલ્ય સમાન.

૧૦૩

જુનંબી છંદ

રૂડા ધાટયો રમ્ય બાંધ્યું રૂપાળું,
વળી શોભિતું સ્વચ્છ છે તીરવાળું;
કહે પૂણ પીયુષ કરે કટોરો,
તપે જેમ તીર્થો તણે શિર તોરો.

૧૦૪

ભાગીરથ ભાગીરથી જેમ લાવ્યો,
મહારાજથી એમ આ સિંધુ આવ્યો;
તપ્યાં પ્રાણિયોના, જુઓ, તાપ ટાળે,
ગુણી જેમ અંધા મહા પાપ બાળે.

૧૦૧

નિધિથી સુધા-કુંભ જે નીકળેલો:
હરો એ જ આ શું ધરામાં ધરેલો
હરો બહારો કુંભ જેમાં સુધા છે,
અમી પૂછું કાં તો અખેપાન આ છે.

૧૦૬

દીસે સ્વચ્છ આકાર સારો સુહાવે,
વિલોકી વળી એમ વિચાર આવે :
ધરા મધ્ય શું આરસી આ ધરી છે,
મહાલક્ષ્મીને મુખ જોવા કરી છે ?

૧૦૭

કરી જુક્તિ ને વર્તુલાકાર કોધું,
પ્રકારે કરી અંદરું માપ લીધું;
દીસે, જેમ આદર્શ છે દેવ કેડું
પદ્મ પૃથ્વીમાં તે રહે દાપ દેડું.

૧૦૮

વસંતલિલ્લા ૧૮

અંદર-પ્રભાવ મુખ સર્વરી બાલિકાનો,
તારા તણે સગૃહ મૌકિતકમાલિકાનો,
આ લોક મધ્ય અતિ લાયક લેખવાલું,
શોભિત એક સર દર્પણ દેખવાલું.

૧૦૯

૧. મહાર-કપાસ

૨. આદર્શ-દર્પણ

૩. સર્વરી-સાત

જુનંગી છંદ

પડે છે રવિનું પ્રતિબિંબ તેમાં
અતિશે જ બિડો દીસે મર્મ એમાં;
મહારાજની ભક્તિનો ભણ્યો ભેદ
પધાર્યા જગચ્ચક્ષુ પ્રત્યક્ષ દેવ. ૧૧૦

ફરે સૂર્ય ને ચંદ્રમા રાશિ તારા
અહર્નિશ આકાશમાં ચાલનારા;
બીજા આવી શોભા હશે કાઠ ઠાર,
સદા એ જ જોતાં ફરે વારવાર. ૧૧૧

શયી મધ્યથી સૌમ્યતા સંભરી છે,
બહી આ તળાવે જુઓ, તે બરી છે;
પડ્યો તેથી ખાડો શયી મધ્ય તેનો,
દીસે ઇંદુમાં અંક અઘાપિ એનો. ૧૧૨

દીસે નીર આકાશ આભાસ જેવું,
તથા ચંદ્રનું છે પ્રતિબિંબ તેવું;
બહી બાળ ત્યાં વર્ણલાકાર બાળો,
કાંધી ચંદ્રને અધિયે તે કુંડાળી. ૧૧૩

બહી વંશ ઝાલા તણી જૂમિકા છે,
દીસે રૂપ રમા સિવા કે રમા છે;
દીસે મુખમાં પુર્ણ ચંદ્ર પ્રભાવ,
જુઓ તે બન્યું એ જ છે આ તળાવ. ૧૧૪

૧૮. મુંબઈ

શાસ્ત્રવિહીનિત ૨૮

દેવી દેવસમાન માનવી દીસે, વૈમાન શાં વાહનો,
શોભા સુંદર મંદિરોની નીરખી મેળો મડોલસાહનો;
શું હું જાગત છું ખરેખર અહીં કે સ્વપ્નની વાત છે,
સાચું મુંબઈ નામ આ ચહર છે કે સ્વર્ગ સાક્ષાત છે ? ૧

કલ્પના

અધિક વિભૂતિ છે આપતી અંગમાં, ઠાટમાં છે બહુ શ્રદ્ધા માળા;
નળ વડે નીર પીને તજે નળ વડે, કરતી નોળીક્રિયા કરજુ માળા.
ધૂણિયો ધખખતી ઠામ ઠામે ધરી આમ જોડે છે ઝમઝમતી જ્વાળા;
નામ મુંબઈપુરી નીરખી દલપત કહે, જળધિનટ જો મણીજાત બાળા. ૨

૧ અર્થ:—ઘરીઘમાં વધારે સમૂત વચાવેલી છે, અને જળામાં બહુ
મોટી માળાઓ છે, અને એ નોળીક્રિયા કરવાના ચાળા કરે છે, તે એવી
રીતે કે પેટના નળ વડે પૂડેલાં પાણી ખેંચે છે અને તળ વડે પાણી કાઢે
છે, અને આસપાસ ધૂણીઓ ધખતી છે, અને ઝમઝમ થતી આગની જાળ
જાડે છે. એટલે ચાળે છે. મતલબ કે આગના બડા મોંમાં છે. તેનું
નામ મુંબઈપુરી છે, (જેઝળીનાં નામ મિરી, પુરી, મારપી, વગેરે દેવા છે)
તે જાળા જોમળીને સમુદ્રને કાંઠે ઠીકી.

બીજો અર્થ:—એ સહેરના અંગમાં એટલે જાગમાં ધણી વિભૂતિ
એટલે વૈભવ છે, ત્યાં જલારોટ અને કોટ કહેવાય છે, તે ઠાટમાં મોટા
મોટા માળા બહુ છે; અને નળ વડે વિદાર નામના વળાવનું પાણી છે
અને બીજા નળ વડે એટલે મટર વડે પાણી પાણી કાઢી નાખે છે. એવી
રીતે નોળીક્રિયા કરવાના ચાળા કરે છે; અને તે સહેરમાં ઠેમણે ઠેમણે
વલનની ધૂણીઓ ધખતી છે. વળી ત્યાં આગજોટમાં ઝમઝમતી જાળ છે.
કનિ દે છે કે તેનું નામ મુંબઈ મણી છે. તે નામ નારીબલિનું છે અને
તે સમુદ્રને કાં છે.

લાડની વાડી

દોહરો

અદારસે' ઊનસાહના મેથી મહિના આઠ
વર્યો લાડની વાડીમાં ઠીક વિલોહી દાઢ.
સર્વ પ્રકારે સુખ મળ્યું; દિલ હરખ્યું દિનનીશ;
વળતી ત્યાંથી વિચરતાં કવિયે કહી આશિષ.

ઈદ્રવિનય વ્રત

વાસ કરી વસુભાસ વર્યો તુજ પાસ અને મુજ આશ પમાડી;
સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા, મુજ નેત્ર તણી પણ પીડ મટાડી;
કામદુધા કહું કે તુજને કહું દલપતરુ તણું મુંડ કે ઝાડી;
આશિષ દે તુજને દલપત : યજ્ઞે વંડી લાવક લાડની વાડી.

વસંતવિભાગ વ્રત

મુંઝે શહેર શુભ સાગર તીર નેયું,
જોતાં મનોહર દીસે, મન માડું મોહ્યું;
લક્ષ્મી તથા વિવિધ વૈભવથી ભરી છે,
જાણે ધરા ઉપર ઈદ્રપુત્રી ધરી છે.

બીજો અર્થ—પૃથ્વી, પોલાણ, પાણી, દવા અને અન્યવાણું અથવા
મર્યાદા એ પાંચ તત્ત્વ વડે મુંજાઈના પાયા બનેલા છે. એ મુંજાઈમાં ધણી
બક્કાં, દેવસ્થાનોમાં ધણા દેવ, અને અતુરભવિ પણ છે; અને અસંખ્ય
લોકોને પાળનારા ઉમદા ગૃહસ્થો પણ થઈ ગયા છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે
નિરાળોમાં બુઝાળના અને ખુજાળના મોળા દેખાય છે. લાવણીવાળા
અસંખ્ય લોકો લખતાં લખાયેલા છે. પર્વતની દીકરી પારવતી હૃદેવાલ,
એટલે નદી તે અપાર નદીઓનો પતિ સમુદ્ર જેની પાસે છે, અથવા
શિવનાં દેવોના ધણાં છે, એવી મુંજાઈપુરી સાક્ષાત્ મદામાવા છે.

સિંધુ તથા સરસ સોબિત ઘાટ બાંધ્યા,
છેડા જમીન નિધિના ધરી જેમ સાંધ્યા;
ત્યાં ચંબ દેખી કવિએ ચિત વાત ધારી,
સામે દરાવ ઠરવા દદ મેખ મારો:

૨

તટપાં ફટપાં તટ વિશે જળમાં સડે છે,
ખીન્ને રથજે વિવિધ નાવ નરાં ધડે છે;
તે જેમ પંથ અસહી* બમડયા જણાય,
ખીન નવીન જીવને ગદ્ય સંગ્રહાય.

૩

હિંદુ તથા પવન લોક ધણા મળ્યા છે,
તે આમનેમ વિચરે દરખે બધાં છે;
જાણે સમુદ્ર મથતાં અમી નીકળ્યું છે,
દેવાધુરોડું જુદા પાન પીવા મળ્યું છે.

૪

જેણે દીઠા ન નિધિ મધ્ય મહા તરંગ,
કંપે તરંગ તટ જે અવલોકી અંગ;
જાણું સમુદ્ર તરીને તટમાં જ ત્રાસે,
તે કમ નાવ ચડીને નિધિ પાર જસે!

૫

આમાજ-કોટી પડી છે નિધિ-નીરતાર
ધારે વિચાર નીરખી કવિ કાઈ પાર :
જાણે સમુદ્ર મુખ તાંબુલ-ખીડો ગાફી,
રેખા પડી અંધર ઉપર એવી આપા.

૬

પાપાળ ધાત્રુ જગ ને નિજ માલ તલજે,
કેમેણુ પૂત્રી પર તે જુમિનું પ્રમાણે;
માટે સમુદ્ર નિજ સંધરી માલ રાખે,
પૂત્રી તલ્લુ તટ મમીય ટિજાળી નાખે.
જે કાઈ માલ નિધિનો વધનો દરે છે,
તેને સમુદ્ર પકડી તગિરે ધરે છે;

૭

તે જેમ ચોરી કરીને પરદેશા ચાર
જતાં નરેશ પકડે કરી ખૂબ જોર.

પૃથ્વી સમુદ્ર તળની નિધિ માત જાણે,
પૃથ્વી બીજી નિજ પ્રિયાવત તે પ્રમાણે;
માટે સમુદ્ર કદી જીવનને ન રાખે,
ભીંગેલી ચીજ જળ-તીર ઉછાળી નાખે.

મેાતી પ્રવાજ નિધિ મધ્ય સ્થળે વસે છે,
જે, સંખલાં છીપણીઓ તટમાં દીસે છે;
મેાંઘી ચીજો મનુષ્ય જેમ ધરે પટારે,
સોંઘી ચીજો રખડતી રહી જાય ફારે.

કાંઠે, જુઓ, કરચલાં અહીં છે ધણેરા,
જંતુ ન જળ તણા, નહિ પૃથ્વી ડરા;
તે જેમ એક વગ સાચવવા વિચારે,
વચ્ચે કુટાય જન નિજ તણે ન ધારે.

ઝાઝા દીસે ચરણ, જે ગણી કર્યાસાના,
શા કામના, નાહ કદી દૂર તે જવાના;
શા કામના, કદી ધણા સુત જે નહારા ?
થોડા થકી જ સુખ જે સુત હોય સારા.

જો શંખમાં વિવિધ વાસિત જીવડા છે,
તે શંખ બંધ કરીને જીગતે રહ્યા છે;
હાલા પડેલ વળી શંખ, ધણા અહીં છે,
જાણે સમુદ્ર તટ જોગી તણી મઢી છે.

કાંઠા તણી રિયતિ જુડી જુડી વાર બાસે,
આવે વિશેષ જળ ને વળી પાછું નાસે;

લક્ષ્મી તણી ચપળ રીત જણાય જેવી,
આવે વિશેષ ચડતી વગ્ગી જાય તેવી.

૧૪

કાઠિ, જુઓ, નિવિધ પથ્થર જે જણાય,
શીંગળા છે પછી વળી પળમાં સુકાય;
જે કાળજી અતિ કઠોર શીંગળા કેમ,
પામે સુસંગ પણ જે જન કુદ જોમ.

૧૫

આવે તરંગ દરતા અતિ ધુધવાટ,
ધીમા પડી તટ અડી ફરી જામ વાટ;
જાણે દીધેલી જામદીશ્વર ફેરી આજી
લોપી ચકાતી નથી આવી તટ પ્રમાણ.

૧૬

રોવાળ સિંધુ-તટમાં વળખો અગાડી,
જોવાય જન લઈ મોટી જણાય આડી;
તે જોમ એક નરના ગુણના પ્રકાશે,
જોતાં ઝીણી નજરથી જાણે ગુણ જાણે.

૧૭

કાઠિ વળેલું જળમાં જાણે શીણ જોઈ,
કાઠે વિચાર મનનો કવિ એક કોઈ :
જાણે શિવે વિષ જાણું નિધિનું પડખું,
એથી અશીણી નિધિને ગ્રામ શીણ આવ્યું.

૧૮

જો, આ ગરીબ મજ દર જાઈ પડે છે,
પામી વિજેત નિધિને તન તફાઈ છે;
સિંધુ-દિવે ન સમજે નિજ હાથ દેવા,
મોટા તણે જગતમાં હર એક એવે.

૧૯

આ વ્યાજ જાગ, મજ ને વળી કાચ્યા છે,
આધા ન જાય તકના જળમાં રહ્યા છે;
તે દેખી કોઈ કવિ એમ વિચારી લે છે:
સિંધુ-નિવાસી શિશુઓ તરવા શીખે છે.

૨૦

મેટા ઝીણા જળ તણા બહુ જીવ જંતુ,
આવે હિસામ ગણતાં કદીમે ન અંત;
જળણે વહું વતન છે જર વસીવાણું,
છે રાજધાની પૃથિવીપુર જેમ જાણું. ૨૧

આ જો, કરે અતિ ઘણા નિધિ પુષ્પવાટ,
જાણ રહ્યો ખ્વનિ ચક્રી સધજોય ઘાટ;
જળણે મદોન્મત વડો ગજરાજ ત્રાડે
કે સિંહરાજ વનમાં બહુ જૂઝ પાડે. ૨૨

મીઠું મળે જગતમાં જળ ક્યાંય સારું,
અંથી વિશેષ બહુ સાગર મધ્ય ખારું;
થોડા મળે જગતમાં જન જેમ સારા,
જાણ જનો નીરખતાં મજશે નહારાં. ૨૩

સારા જનો પર સદા કરનાર ખાર,
આ વિશ્વમાં નીરખ્યાં જન કેંક દારા
તે આવી નાલ નિધિમાં મન લે નહારું,
તેથી હશે ખચીત સાગર-નીર ખારું. ૨૪

ખારું ઘણું નિધિ તણું જળ, જો, દીસે છે,
આનંદ માની જળજીવ સદા વસે છે;
આવે સ્વદેશ જન જેમ વિદેશ ધૂમો,
ભાસે ભલી સ્વરમથી નિજ જન્મભૂમિ. ૨૫

નાવિકં બાળ કહીં તે ચક્રી કાટિયામાં,
જો, અંક કરે જળ વિશે બહુ આ સમામાં;
તે આપના હૃદયમાં રસ રીત રાચે,
શું કાળિનાગ શિર ગોપ-તનુજ નાચે ? ૨૬

૧. પ્રાણીઓના મોટા વતન જેવો સમુદ્ર વિસ્તારમાં છે, તેમાં પૃથ્વી તે રાજધાનીના એક સદેર જેવી દેખાય છે.

આને મનુષ્ય સરવે મહવા કહે છે,
હું તો તથાપિ કહું છું જળ-કચ્છ તે છે;
હાલે વિશેષ જળમાં, નીરખો હમેશાં,
છે કાચળા પગ સમાન રડાં હલેસાં.. ૨૭

થોડા સમાન ધૂમતા જળ-સોદર આવે,
નોકા નિશાનધર હાથણિયો મુઠાવે;
આ ધુધવાટ વડી નોખતનાદ યાપ,
સ્વારી ચડાવી શુભ આજ સમુદ્રરાય. ૨૮

નોકાની માળ કરી કંઠ ધરી ઉમંગે,
જામિં દીસે તિલકરેખ અનેક અંગે;
આ ધુધવાટ હરિકીર્તનનો સમાજ,
રડો ખન્યો નીરખિયે નિધિ ભક્ત-રાજ. ૨૯

જે ચીજ હોય હલકી નિધિ નિલ તારે,
કુખાવી દે જરૂર ચીજ જથ્થા ભારે;
તે જેમ દીન જનને નુપતિ બચાવે,
ખીજ બળિષ્ઠ નરને લડીને નમાવે. ૩૦

નાના વડા તદ્દપિ પદ્યરતે કુખાવે,
સોના રૂપાની કદિયે નહિ શર્મ લાવે.
પોતાનું કાળ પરિચોક્ષિત છે નિચારે,
જો, કાળને નિજ તણું મણી નીર તારે. ૩૧

આધાર જેહં જનનો અતિ નિત્ય લેખે,
તેને વિશેષ દુખ તો કદિયે ન દેયે;
ધારાથી બોજ વધેનો કદો કાળ લાવે,
તો કાળને તરત નીર તહાં કુખાવે. ૩૨

આમાર જુદી જળને શિર પંથ પાડે,
જે, કાષ્ટને તદ્દપિ તે જળ ના જુડાડે;
તો કાષ્ટ છુટ્તું ગણી લોક સદૈવ કાળે
છાંડી દયા પ્રજાળતા દવમાં પ્રજાળે.

૬૮

નાવ

મોટાં જહાજ તીરથી દૂર તે દરાવે,
થોડું જણાય જળ ત્યાં કેદિયે ન આવે;
તે જેમ જાય બહુ ઓપતિ ઘેર રાય,
એછા ધનાધિપતિ ઘેર કદી ન જાય.

૬૪

કઠિ જહાજ ધડિયું નિધિ-તીર જુવારે,
માયો મુમાર વિણ માર ધણો મુતારે;
આબ્યું અપાર જળ-મારમમાં તરીને,
કઠિ જતાં અધિક એથી રહ્યું ડરીને.

૬૫

જે નાવ દૂર જળ-મારમ જે શકે છે,
પૃથ્વી વિશે પથ જવા અસમર્થ એ છે;
કંતાર જેવી જમમાં તન-શક્તિ આપી,
તેનાથી તેથી વધતું ન બને કદાપિ.

૬૬

જો, નાવ કેરું કદી લંબર જાય વૂટી,
તે નાવ જાય વહીને વળી જાય ફૂટી;
તે જેમ જહાજ જનનો ડર છૂટી જાય,
સ્વચ્છંદી છે જન એ વેહી જે કુટાય.

૬૭

જેને ન શક્તિ જળમાં તરવા કદાપિ,
તે નાવની મદદથી તરશે તથાપિ;
મોટા તણે સરસ આશ્રય કોઈ લે છે,
તે એવું કારણ અશકત છતાં કરે છે.

૬૮

જો, નાવની મદદથી પથરા તરે છે,
તે દેખીને મરમ આ મનમાં કરે છે :
જોને પ્રધાનજન આશ્રય કાઈ લે છે,
તે રાજ કાજ ન ભણેલ છતાં નર્મ છે. ૩૯

જો, આ સુકાન દોસતું અતિ છેક નાનું,
આ નાવ તેની મરજી લઈ ચાલવાનું;
તે જેમ હોય દેવી માંવત છેક છોટા,
ચાહે રહો હુકમમાં મનરાજ મોટા. ૪૦

જો નાવ અધ્ય કૃપયંબ જણાય કેવા,
જોયો અને વળી દીસે મજબૂત એવા;
એ પંચ હોય અતિ સુંદર વાવડાનો,
કે કીર્તિ-ચંબ જમમાં નિધિ છતવાનો. ૪૧

જો, થંબ સાથ દડ છે બહુ દોર બાંધ્યા,
તે નાવ સાથ કરીને શુભ સુકિત સાંધ્યા;
જાણે વિશેષ નટ ખેલ કરી જતાવા
રાખ્યો સુયમ નટવે નિધિને રિજાવા. ૪૨

જો, આ બધા ચળકતા દડ છે ચકાવ્યા,
બાળી વિશેષ રચના મુજ દિલ બાળ્યા;
જાણે નિધિ-નૃપતિના બહુ વાવડા છે,
એ તો સમુદ્ર-નૃપ-સૈન્ય તણી છટા છે. ૪૩

નાવો વિશે મણી જુઓ, બહુ લોક બેડા,
કાઈ કુટુંબ કળીલા લઈ માંહી પેડા;
જાણે જમીન વસતાં નહિ જે સમાયા,
તે કાષ્ટના ધર વિશે નિધિમાં જમાયા. ૪૪

લેખુ ન યાય લખતાં - અતિ માલ લાવે,
એ જોઈ જોઈ ઉર એમ વિચાર આવે :

જે ચોદ રત્ન નીકળ્યાં નિધિ-નીરમાંથી,
આવી હશે વિવિધ વસ્ત સમસ્ત ત્યાંથી. ૪૫

પૃથ્વી થકી બહુ ચીજો જન ભતિ લે છે,
એથી અધિક જણુશો નિધિ લાવી દે છે;
જાણે સુકીર્તિ મળવા ધરિયા કરે છે,
અકેકથી અધિકતા રકમો બરે છે. ૪૬

મોટા જહાજ ભરપૂર બધો જણાય,
તેમાંથી માલ કોતરી મળવા ભરાય;
જાણે પરાક્રમી રહ્યો પ્રભુને પ્રતાપે,
માવી ગરીબ જનને ધન વેચી આપે. ૪૭

આમખોટ

આ જોઈ લ્યો અધિક શોભિત આમખોટો,
પૈડાં તણો તન વિશે નથી કાંઈ તોટો;
જો, હામ હામ બહુ બંધન નાડિયો છે,
જાણે ગરિષ્ઠ જળ માગની માડિયો છે. ૪૮

આ આમખોટ અહીં ક્યાં થકી એક આવી,
આ તો અનેક જન ને પશુ માલ લાવી;
જાણે કહી પરમણુ દરિયે કુખાબું,
એમાંથી એક અહીં ગામ તણુઈ આબું. ૪૯

જે દોડતી જળ વિશે જલદીથી ભતી,
તે તો જણુઈ સ્થિર લંગરથી દરાતી,
જાણે પ્રમત્ત ગજ માવતના કલાથી
જોમો રહ્યો સમળ અંકુશ વાવમાંથી.
જો, આ જણાય મુવ-માછલી એનું નામ,
દેખાડનારી દિશ સત્ય અગમ્ય-હામ;

જેની - સલાહ લઈ પંથ સીધો લીધો છે,
જાણે સમુદ્ર જળ-મારગ ભોળિયો છે. ૫૧

અગ્નિ તથા પવન જે મળી પંથ પાડ્યો.
જો, આ અપાત જળનો મહિમા ઘટાડ્યો;
જાણે જળે દહેનયા^૧ અતિ વેર કીધું,
જે મિત્ર સંપ કરીને મળી વેર લીધું. ૫૨

આવે યુરોપ ચડી ફોજ સમુદ્ર-રસ્તે,
શસ્ત્રો ધધો વિવિધ સુર-જનો સમરતે;
જાણે સમુદ્રતન્યા હરી લેઈ આંગ્યો,
માટે પયોધિ પૂતના^૨ પરદેશી લાગ્યો. ૫૩

વેપારિયો વિવિધ માલ લઈ આવે,
જેનો હિસાબ ગણતા નહિ પાર આવે;
જાણે સમુદ્ર જળ શેઠની પેદી એ છે,
વિશ્વાસ રાખી જળ યાપણ ત્યાં મકે છે. ૫૪

જો, નાન-જૂઝ બરતી તણી પાટ નેઈ
કાંઠે રહે, ન વિચરે નિધિ મધ્ય કાઈ;
પ્રગટે પ્રજા નૃપતિ જેમ ફર્યા ચડેલી,
ત્યાંમુખી હોય નમળી સ્થિતિમાં પડેલી. ૫૫

જો શ્યાંક, બરતી નિધિમાં ચડે છે,
તે દેખી એવી ઉપમા ઉરમાં ચડે છે:
જાણે સુપુત્ર^૩ નીરખી હરખે પિતાજી,
પ્રીતિ અધિક ઊભરાય, જગ્યાય રાજી. ૫૬

૧. દહેન-અગ્નિ

૨. પૂતના-ફોજ

૩. ચંદ્રને સમુદ્રનો પુત્ર કહે છે.

ખાંડી

નોકા વિશે રહી જતો જળ-પંચ ચાલે,
 તે દોડતાં તરુવો નિધિ-તીર જાણે;
 તે તેમ હોય નિજ દુર્ગંધુ જે અલેખે,
 પોતા વિશે ન પરકે, પરદોષ દેખે. ૫૭
 જો, નાવ માંહી રહોને કદી દૂર નૈયે,
 કાંઠા સલિલ દૂગકાં દુમ દેખી લેયે;
 આથે જઈ વળી જુઓ કરી દષ્ટિ, બાઈ,
 જાણે જમીન સંધળી જળમાં સમાઈ. ૫૮
 નાવો ખીજાં વિચરતાં બહુ આસપાસે,
 તે દૂરથી અથમ તો શક માત્ર બાસે;
 જાણે ધન નિધિ-શિરે બહુ છે ચડાવી,
 કાં તો અનેક વસિયા જગ પક્ષી આવી. ૫૯
 જો, આ શિકારી જન જળ જળે ધરે છે,
 સ્વાર્થે મરીત મહના જીવને હરે છે;
 તે જેમ ઢોંગી ગુરુ શબ્દની જળ નાંખી
 અત્રાની લોક તણી લે ઠગી મૂઢી આખી. ૬૦
 ખોરાકવાળી મળ કેઈકે તો ધરે છે,
 જો, સ્વાદ-લોભી પછી તે ગળાતે મરે છે;
 તે જેમ લોભી જન સો ઠગથી ઠગાય.
 લેવા જતાં અધિક લાભ બધુંય જાય. ૬૧
 ડાંગુ જણાય જળ સાગર-નીર-તીર,
 વ્યાથે જતાં નીરખિયે વળી સ્વચ્છ નીર;
 બે દેશ સંધિ મળમાં જન મિશ્ર વાણી,
 મધ્ય રચળે પ્રજાળ નિર્મળ જેમ જાણી.

મધ્ય સમુદ્ર

દીસે ન તાડ વમરે પશુ કાઈ જાડ,
દીસે ન ગામ પુર કે ન દીસે પહાડ;
જ્યાં જ્યાં જુઓ નજરથી જળ જોઈ લેશો,
પૃથ્વી નથી જ કહી એમ તમે કહેશો. ૧૩

જો, યાજ્ઞો જેવી પૃથિવી રંગી કાંઈ હોત,
દેખાત ધાટ પુર પર્વત જાડ સોત;
આ તો જુઓ અકળ ઈશ્વર કેરી માયા,
જોળા-શિરે ઉદધિ કેમ હરે રખાયા ! ૧૪

આકાશ ને જળ વિનાં કર્યું ન દીસે,
સિંધુ તણું સલિલ^૧ ત્યાં જીજ્ઞાસે અંતિશે;
જેણે નહિ પ્રલય કાળ કહી નિહાળ્યો,
બાળ્યાની હોય મરણ, નિધિ મધ્ય બાળો. ૧૫

તે નાવ મધ્ય જનન જે. છતમાં રહેલા,
ખીજ જણાય નહિ જે કહિયે મયેલા;
બાળી વધે મન વિશે વળી એમ ભાવ,
દેવરવતે^૨ વિદિત વાસિત એ જ નાવ. ૧૬

જો, નાવમાંથી શુક મોર મૂકે ઉડાડી,
તેને સજે ન દિય ક્યાંય જવા અમાડી;
તે જેમ હોય જન આશ્રય એક ધારી,
ખીજે જવાની કહી ક્યાંય સજે ન બારી. ૧૭

મોટા ધણા મગર સાગરમાં વસે છે,
નાના જ તીર સમીપે જળમાં ધસે છે;

૧. સલિલ-પાણી

૨. મનુ અથવા અંગેજી જેને નાવા કહે છે તે

તેં જેમ દ્રાવિડજન તો સહરે જ હોય,
તે છેક ગામ લઘુમાં નીપજે ન કાપ.

૬૮

સાપો વડા વળી વસે બહુ સુસવાટ,
જેનાં શબ્દાં તન જણાય પ્રલંબ ધાટિ;
કેનાં સ્વરૂપ નીરખી ચિતમાં ચડ્યાં છે,
જાણે પયોધિ-ઉદરે ક્રમિયાં પડ્યાં છે.

૬૯

પાકે સમુદ્ર-ઉર મૌકિતક ને પ્રવાળાં,
જાણે તથાપિ મૂલ તો જન પૃથ્વીવાળાં;
સિંધુ વિશે રહી રહી નહિ મૂલ યાય,
વિદાન જેમ પરદેશ વિશે યુગ્મય.

૭૦

ઉપનતિ ૨૮

શ્વંસો, તમે! સાગર દેખી ખારો સદા નહારો ઉરમાં ન ધારો;
કુવાક્યમાં જેમ સુવાક્ય મોઢાં, મહાશૂંવે છે બહુ મોતી દોઢાં.

૭૧

વસંતતિલકા ૨૮

જો, સિંધુમાં નિવિધ મચ્છ ફરે તથાપિ
મોતી ન હોય સઘળા મછમાં કદાપિ;
તે જેમ એક કવિની બહુ ટાળી જોઈ,
નીતિ તથા કવન તો કરનાર કોઈ.

૭૨

પ્રાણી રચે ઉદધિના ઉરમાં પ્રવાળાં,
રાતાં તથા વિવિધ રંગ તથા રૂપાળાં;
જાણે સમુદ્ર-તનના શુભ માંસ-લોચા
કેવા દીસે કહણુ તે, નથી કાંઈ પોચા.

૭૩

જો, સૂર્યગ્નિ નિધિના જળમાં જણાય,
તે દેખી જીવી ઉપમા મણુતાં ગણાય:

કાયા સમુદ્ર તણી નીરમથી રહી છે,
ચેતન્ય ચક્રિત તનમાં ચળકી રહી છે.

૭૪

જો, વાદળું ધન વિના ક્ષિતિજે જથ્થાય,
તે શ્વેતરંજ તણું દેખી વિચાર થાયઃ
જાણે ગિરિ બરફનો તરી કાઈ આવે,
એવી ચમત્કૃતિ પ્રભુ બહુધા બતાવે.

૭૫

જો, આગબોટ જતી આવતી દષ્ટિ થાય,
આકાશ દિશ અતિ ધૂમ જતો જથ્થાય;
જ્વાળામુખી નિધિ ચક્રી નીસરેલી જોમ,
આભાસ થાય જનને નીરખ્યાથી એમ.

૭૬

આકાશ દિશ ચક્રો વળા ધૂમ જોઈ
એવો વિચાર કરશે કવિરાજ કાઈઃ
વદોળિયો જળ તણો નિધિમાં ચક્રો છે,
કાંચો અતિ નજ વિશે જમને અડ્યો છે.

૭૭

જાણે જૂકંપ નિધિમાં અતિશે ચપાથી
આ તો નવીન નીસરો ગિરિ સિંધુમાંથી,
કે રામદત્ત નજ નીલ અંડેલ એને,
આવી મુશકિત નિધિમાં તરવાની તેને.

૭૮

જો, સિંધુ—મધ્ય વળા બેટ અનેક જો છે,
તે તો ત્રિશૂળ ધણી મુદ્રતા ધરે છે;
દેખાય દૂર ચક્રી તેહ તણા બનાવ,
જાણે તરે ઉદ્ધિ મધ્ય અનેક નાવ.

૭૯

આ જો, સમુદ્ર જળમાં રવિ અસ્ત થાતો,
જાણે કચાપ કુખથી પડીને કુત્રાતો,
ક્રિતા મયો વળા ખીજે કરવા પ્રકાશ
પાતાળ લોક બણી પંનગરાવ પાસ.

૮૦

જો, આ સમુદ્ર તણી છે જગમાં વડાધ,
 જોળા જતો મુણા દિલે બરમાય, ભાર્ષ;
 કેવા યુરોપિયન છે ધનવંત લોક,
 જોયા વિના મુણી કહે જન જેમ ફોડ. ૮૧

આ સિંધુનો ઊચરતાં મહિમાં ધણેરો,
 માને ન વાત કદી દાદુર દૂપ ડેરો;
 જે વાતનું જગતમાં નહિ જાન જોને,
 તે વાત કેમ મનમાં સમજાય તેને? ૮૨

નદીઓનો સંગમ

સિંધુ નદી નરમદા મહી ને ત્રિવેણી
 આવે અનેક નદિયો વહી દિન રણી;
 જોતાં જણાય નહિ જે જળ ક્યાં સમાય,
 મોટાનું પેટ કળતાં ન કળી શકાય. ૮૩

ઘોંઘાટવાળા નદિયો નિધિ-તીર આવે,
 આવ્યા પછી ધ્વનિ સમુદ્ર વિશે સમાવે;
 તે જેમ છુલ્લ જન ગર્જન જે કરે છે,
 માયા તણે જન મળ્યે રવ વીસરે છે. ૮૪

આવી હિમાચળ ચક્રી મુખ્યવંતી અંજ,
 કીધો નિવાસ વળી સાગર બ્રહ્મ સંજ;
 જાણે હિમાચળ તણી તનયા રૂપાળી,
 તેણે કયું નિધિથી લગ્ન મહત્ત્વ ભાળી. ૮૫

ભૂમિ વિશે સરવથી નિધિ દેવ મોટો,
 બીજો હિમાચળ દીસે પશુ એથી કોટો,
 મોટાની પુત્રી પરણે ધર જોઈ મોટું,
 એવું બને અસંવધી, કહું કેમ જોટું? ૮૬

ગંગા કૃદાપિ વરવા સ્થળ અન્ય જાત
તો તે જરૂર નહિ ત્યાં ઘડિયે સમાત;
મોટાની પુત્રી પરણાવી ગરીબ ઘેર,
બંને ક્રોધે બનશે, સુખ લે શી પેર ?

૮૭

જો મિષ્ટ નીર ધરીને મળી આવી ગંગ,
સિંધુની રીત પકડી મળી સિંધુ-સંગ;
જો ધર્મ-વેશ નિજ મેયરનો ઉતારે,
સ્વામીની સાથ મન તો મળી જાય ત્યારે.

૮૮

બોલ્યાની રીત બદલી, વળી આસવાની,
હોડી સમસ્ત રીત મેયર માંલવાની;
સૌ મૂઝા કમ્મ નિજ જીવન સોંત સોંપી,
સ્વામીની સર્વ મરજી જરિયે ન લોપી.

૮૯

ગંગા તણું જળ, જુઓ, અતિ મિષ્ટ સાડું,
ખારે જળે મળી જવાથી જણાય ખાડું;
ઝાઝા કુપાત્ર જનનો અતિ સંગ થાય,
સેપાત્ર જે જન કુપાત્ર સમે જણાય.

૯૦

જે કોઈ નાવ ચસવે નિધિમાં અગ્નિજ્વ,
બાગે ઊંડા ખડકથી અથડાઈ, જાણુ;
દેખી ખીજતું કરતાં વણબેઠ મરણે,
તે જેમ રોઈ રહશે નિજ જોઈ પ્રાણે.

૯૧

જો સિંધુ નિત્ય બહુ મંજીર થે રહે છે,
ધારા વિરુદ્ધ પણ તે કદી ક્યાં સડે છે;
નિદોષ નાવ નીરખો શત કોસ સારે,
જો, દોષ લેશ પડતાં જ કુચાવી ખારે.

૯૨

જો નાવ કોઈ વધતું નિધિને નમે તો,
મારે કુખાવી જળમાં જલદીથી તે તો;

- જેને નમ્યાથી ચડીને ઊલટા દબાવે,
તેવાની પાસ મૂરખા શિર જે નમાવે. ૯૩
- લાગે નહિ પવન તો નિધિ શાંત ભાસે,
લાગે ધણો પવન તો અનીતિ પ્રકાશે;
તે જેમ દેશપતિ હોય સ્વભાવ સારો,
પામે કુસંગ પછી તે નીવડે નહારો. ૯૪
- મોટાઈ હોય, વળી જે જર હોય ઝાઝું,
પામે વળી જર ધણું દરસાસ તાળું,
તેને વળી પવન જે અંતરે બરાલ,
તેના યકા જુલમ શા ન કરી ચકાચ? ૯૫
- જો, સિંધુરાજ જુલમી બની જાય ન્યારે,
તે પાપ પુણ્ય નજ ધર્મ જુએ ન ત્યારે;
તે જેમ કોધી જનને મન ચાપ કોધ,
ત્યારે જુએ ન કશુંએ કરતાં વિરોધ. ૯૬
- જો, સિંધુમાં પવનનું અતિ જોર ચાપ,
ઝાંડો ધણો જે નિધિ તે તકમાં જણાય;
જાણે જુવાન જનના મનમાં બંદાયો
ઝાંડાઈનો પવન, તે જુલમી જણાયો. ૯૭
- ઝાંડો સમુદ્ર જમ મધ્ય જણાય ન્યારે,
નોકા ન જાય નિધિ-મારગ કોઈ ત્યારે;
તે જેમ કેદ કરીને જન મત્ત ચાપ,
વિશ્વાસ કોઈ કરીને સમીપે ન જાય. ૯૮
- તોફાન-કાળ ઊછળે અતિ સિંધુ ન્યારે,
નોકા-નિવાસી તજ દિંમત એમ ધારે;
જુકંપના નિધિ તળે અતિ આજ છૂમી
પૃથ્વી વિશે નિધિ યશે, નિધિ મધ્ય જુમી. ૯૯

એ આગબોટ નિધિમાં અથડાય જ્યારે,
એવો બનાવ બનતો નિરખાય ત્યારે,
જાણે સહ્યા ધરમના દય સંપ્રદાય,
બંને તણાં મનુષ્યો બહુ નાશ થાય.

૧૦૦

સસુદ્રને ઠપકો

રે સિંધુ, શ્રેષ્ઠપણનો શીદ મર્ગ લાવે ?
તારા સમાન બહુ આ મનમાં સમાવે;
જો, શ્રેષ્ઠ તે મન ચકી જગમાં જણાય,
આકાશ કાળ કદિયે મનમાં ન માય.

૧૦૧

રે સિંધુ, શ્રેષ્ઠ મહિમા પરિપૂર્ણ પામ્યો,
રાહી વિશેષ વસુધા જગ મધ્ય જામ્યો;
પામે પીવા ન જળ આજમ પામી તારે,
ફોવો કનિષ્ઠ સરખો પંજુ હુંથી સારો.

૧૦૨

સાહુલવિકીરિત વ્રત

રે રાનાગર, ગર્જના કરી રણો, ગર્વિત તું તો થયો;
તે તારા ધિક સર્વ ગર્વ મણિયે, જો ગર્વ બ્યથે ગયો;
તારાથી ન ટળી તુપા જન તણી, છે ચર્મ તેની કદી ?
જાએ કૃપ કને જાઈ જળ પીવા તારે દિનારે વસો.

૧૦૩

સસુદ્રના દાષ

વસંતવિલક્ષા રૂપ

લે છે નદી નદ તણું, વળી લે બીજાનું,
વપોદનું જળ હાઈ ભુવને ભર્યોનું,
પીવા તપિત જનને પણિયે ન દેવું;
સિંધુ શીખ્યો કૃપણ બપલું કામ એવું.

૧૦૪

પાસે પડ્યા કઠણ પથ્થર ને પ્રધાન,
 ખાનાર ખૂળ મગરો પણ છે નિદાન;
 ખોરાક કાજ સરખો જઈ જ્યાં વિરામે,
 ત્યાં પડિતો જઈ પીવા જળ કેમ પામે ? ૧૦૫

આવે ઘણુંક જળ તે લઈ સંધરે છે,
 ખાડું કરી વધુ વધુ ભરતી ભરે છે;
 જાણે નિરાશી કરવા નવી છાપ મારી,
 તે ના શકે જન કદી સરકારી ધારી. ૧૦૬

પાણી ઘણુંક મછ ને મગરો પિયે છે;
 પૃથ્વીનિવાસી જ નિરાશી સદા રહે છે;
 જાણે સ્વદેશી જનને જ હમેશ દેવું,
 ધારે સમુદ્ર નરપાળ ખીજાનું લેવું. ૧૦૭

રે રે મૃગો, નિધિ તણું બહુ નીર જોઈ
 આશા ધરી નવ જશે નિધિ પાસ કોઈ.
 એ તો બહુ જ જળ સંધરી રાખવાનું,
 પામે ન કોઈ તરસ્યો પળિયે પીવાનું. ૧૦૮

સિંધુ થકી સરસ માલ મીઠાઈ આવે,
 કોઈ સમે ઉદધિ તો રિપુ-દોજ લાવે;
 તે જેમ સર્વ જનને સુખ મૂળ રાખ,
 કોઈ સમે નૃપતિથી જ પ્રજા છુટાય. ૧૦૯

સમુદ્રનો ઉદગમ

પીધો હતો અસદ્યમાં નિધિને અગરત્યે,
 કીધાં વખાણ બહુ આર્થ જનો સમસ્તે;
 આજે મુરોપ જમિમાં જન ને યવા છે,
 તેઓ જરૂર જળ-સાગર પી ગયા છે.

ચાળીસ ઐશ તરીને નિધિમાં ગૂંધા છે,
એવા વિલાસત વિશે જન તો રજા છે;
અભ્યાસથી કરી શકે અતિ એક કામ,
જો માનવી જનિતને મન હોય હામ.

૧૧૨

જો, સિંધુ-મંથન કરી ધન કાઢવાની
શક્તિ હતી સરસ આર્થ જનો ખવાની,
તે શક્તિ આજ રહી સર્વ મુરોપખડે,
ત્યાંના નિવાસી નિધિ-મંથન કાજ મડે.

૧૧૩

આ આમખોટ રથ વિક્ટોરિયાનો,
ખાડી-સમુદ્ર રથચક્ર તણા ચીલાનો;
ન્યાં ન્યાં જુઓ સંગળ તે રથ ચાલી જાય,
ચીલો પડે, જળ જરાય સમુદ્ર ઘાય.

૧૧૪

રે પદપાત અતિ કેમ, નિધિ, ધરાવે ?
મુરોપખડે થકી લોક અનેક સાવે;
ત્યાં કેમ એમ અમને નથી તેડી જાતો ?
દીસે, સમુદ્ર, પુજા કૃત્ય અયોગ્ય આ તો.

૧૧૫

વામુદિ નામ અહીં આ. જળમાર્ગ જાણો,
મંચાદિ નામ ખજૂ નાવ તમે પ્રમાણો;
જો સંપ રાખી નિધિ-મંથન કાજ જાઓ,
તો લક્ષ્મી લાભ મુજનો પરિપૂર્ણ પામે.

૧૧૬

હિંદુસ્તાન ઉપર ૨૦. હુન્નરખાનની ચડાઈ

ટોલકા

- મુંદર દેશ મુહામલો તાજો હિંદુસ્તાન;
હિમપુર એમાં વસે મુખ્ય-સંપત્તિ-નિધાન. ૧
- સહિ રાજનો રાજિયો રાજ કરે વણુરાજ;
અદ્વીષ્ટ મજા છે એ અનુજ છે, જેની જગમાં લાજ. ૨
- જમે બરે પરદેશના શૂપતિ જેને ધેર,
દશે દિશાઓ વશ કરી, ગદપતિ કીધા જેર. ૩
- સેવે ચાર વરણુ સદા, કસર કરે નહિ કાપ;
અગણિત જેને આંગણે હવ હાથી રથ હોપ. ૪
- કહું તેની કુળદેવિકા, લક્ષ્મી નામ લખાય,
જે આસો વદિ તેરશે ગ્રમ સહિત પુળાય, ૫
- જેને નિજ પગ સ્પર્શતાં હિંદુ-દિગ્ગજ કુળાય;
સખા વિશે સાચો થવા લક્ષ્મીના સમ ખાય. ૬
- કર્ષ દિન પ્રતિ દર્શન કરે પોતી ઊઠી પ્રભાત;
નીરખી બોજના ચંદ્રને નીરખે લક્ષ્મી માત; ૭
- પ્રભુની પટરાણી મલો, જેથી જગત અગ્રોક,
પ્રતિદિન કર્ષ પૂજ કરે હેને હિંદુ લોક. ૮
- દરિયાની તે દીકરી, મોટી જયતની માત,
દમડી-પૈસા-રૂપિયા પ્રકટ રૂપ પ્રખ્યાત. ૯
- અધિકો એથી સ્વર્ગમાં દેવ ન દીસે કાપ;
હૈંદ્ર સદા સેવક થઈ લક્ષ્મીને વશ હોપ. ૧૦

ચાપાઈ

- એ કુળદેવી-પ્રતાપે આજ રાજ્ય ચલાવે શ્રીવર્ણરાજ;^૧
કીર્તિ તેની સુધુનિ કાન ખજર^૨ પડયો નૃપ દુન્નરખાન, ૧૧
- જેનું ચીન વિલાયન રાજ, ઘણી ઘણી ફાંજોનો આજ,
યંત્રખાન જેને પરધાન ભારે બળિયો ભૂત સમાન. ૧૨
- તે પ્રતિ બોલ્યો દુન્નરખાન, અંતરમાં આણી અભિમાન :
રાકક આપણી લે વજુરાજ, તો શા લેજે આપણી લાજ ? ૧૩
- સાચું બોલે તજને સોર, શાથી કરે વજુરાજ જોર ?
વહે પ્રધાન : સુણો, નૃપ, વાત; મહાબક્ષી એની કુળમાત ૧૪
- સદા પ્રસન્ન છે તેને શીય, તેથી વસ કીધી દય દિય.
ખૂંખારી ફેડે દુન્નરખાન : હાથ કડું હું હિંદુસ્તાન; ૧૫
- તોડું દેવળ લક્ષ્મી તણું; પરમ પરાક્રમ છે આપણું;
લક્ષ્મી લાવું પકડી કેય, નહિનો દેહ તણું પરદેશ. ૧૬
- સ્વારી જેમ મુક્તતાને કરી, સોમેશ્વરી શોભા હરી,
એ જ રીતે વરતાવું આણું, તો બીગી-જગમે મુજ જાણું. ૧૭
- પછી કર જોડી કહે પ્રધાન : સમર્થ નહિ વજુરાજ સમાન;
અખિલ જગત જેને વસ આજ, મોટો તે મહીપતિ મહારાજ. ૧૮
- લક્ષ્મી શી રીતે લાવિયે ? કેમ કુશળ પાછા આવિયે ?
અદીણસિંહ છે એનો બાન, વિશ્વ વિશે તે પણ રિખ્યાત. ૧૯
- બળિયો એ બનેલા કામ હું જાણું જગમાં નહિ હોય;
મોટો જોડો મોળ મજા, પાછો હોઈ ન આપે પીઠ, ૨૦
- સહના સિર પર ધારે પાપ, જોડો તે ક્યમ છૂયો જાય ?
એ છે ખરાખરીનો ખેલ; તે તત્તમાં નહિ પામેો તેલ. ૨૧

૧. કપાસ

૨. અંખો

પદ્યરી છંદ

- અતિઅગમદેશ હિંદુસ્તાન, વળી વિકટ પંથ જૂગિ બધાન;
સજ સૈન્ય સંગ જવું દેશ દૂર; અનહદ શકેર ઉભી પુર; ૨૨
- તે મધ્ય ધિંગુ છે લક્ષ્મીધામ, હરિ શકે કોણુ જન રાખી હામ ?
વિદ્યા વિચિત્રનો કણુ કોટ, રખવાળ કારીગર એની ઓટ; ૨૩
- ગજદંત દેવી દારે કમાડ, વેપાર યંબ પ્રોઢા પહાડ;
સોનાની ખાણુ શીખસુરંગ, નિર્મળ હીરા મણિ મોતીનંગ. ૨૪
- જિયરામ રાગ રૂકા રસાળ, વાજિત્ર નિત્ય વાળે વિશાળ;
ઝણુણાટ શબ્દ ઝાંઝર કરેત, ધણુણાટ ઘંટ કેરા અનંત. ૨૫
- મહાકલ્પમી મધ્ય વિરાજમાન; કહું રૂપ તે તણું; સુણેા કાન.
સહુ વરતુ મેળવી શકે સાથ, હું જાણું ને હશે ચાર હાથ, ૨૬
- દરશી અદર્શ બહુ હામ ચાપ, તે માટ લક્ષ્મી ચપળા લખાપ;
જેતે પ્રસન્ન જગદંબ આપ, પરિપૂર્ણ તેજ પામે પ્રતાપ. ૨૭
- જગદીશ કેરી પટરાણી જાણી, વડી રૂપવાળી કવિયે વખાણી;
સેના અસંખ્ય રાખે સદાય, જન કોઈ તે જીતી ન જાય. ૨૮
- હથિયાર જાત હાથે હજાર, તરવાર હાથ બરછી કટાર,
ત્રિશૂળ ને છરા ધનુષ તીર, ધારી શકે ન અરિ ઉરં ધીર. ૨૯
- દીઠા અનેક તે પાસ દાસ, એથી ન જીતવા થાય આરા;
મહારાજ, આજ રાખિયે ઉર, કો સમે કાળ દરશું જરર. ૩૦
- સહસા ન સુધરે કોઈ કામ; ધીરજે સાધિયે ચતુ-ધામ;
ધીરજે સાધિયે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ; ધીરજે કાપિયે પ્રાદ પંથ. ૩૧

પદ્યગમ છંદ

કોધ પામીતે પુનર હુંનર નર જિયયો :

ત્રે ગુણુવાન દીવાન, દિલે કયમ તું ડ્યો ?

સુષુ માડું સામર્થ્ય; ત્ર્યય તજ શોક તું;
જાડી જવા દે જિહ્વર; ફિકર કર ફેક તું.

૬૨

હુનર તથો નર હોય, ફિટાડે ફેજને,
આપે જિંચકે એક બહુ મળુ બોજને;
વાહન હય રથ હાયો લક્ષ્મી ના લેખ તું;
બહુ અગ્નિરથ બોટ અમારાં દેખ તું.

૩૩

પવન પ્રમાણે ગમન જગતમાં જેહનું,
વળતી હવે વિચાર, બહુ બળ કેહનું;
લક્ષ્મીના લખનાર હજાર લખે મળી,
એક અમારો છાપ-ખાન લખી દે વળી.

૩૪

૭. પર્વત-શિર પર્વત વળી ઠરી વિચરે,
મહ ઉપમહનાં જીવન નહિ દેખે નડી,
તે સહુ દેખે દુરત દુકમ મારા ચક્રી.

૩૫

મારા જનની ગાડી જાય જળ-આંતરે,^૧
વસ્ત્ર તથે વિમાન ચડી નભ સંચરે;
કાષ્ઠ-પૂતળી પાસ મુકામ કરાવિયે,
કાંઈ પડે નહિ કષ્ટ, વસ્ત્ર ઉપનાવિયે.

૩૬

લક્ષ્મીને જીજ ચાર, અમારે વીસ છે;
ઉત્તમ ક્રૂણ અવતાર, ગતિ દશ દિશ છે;
શુદ્ધ મારી માત, રંગજાધિય તાત છે,
લાભ લક્ષ જે જાત વિશ્વવિખ્યાત છે.

૩૭

વય છોટીમાં વસ્યો છું હિંદુસ્તાનમાં;
કાંધી કાંઈ સહાય મનુષ્યના યાનમાં;

૧. ટમ્ક નદીનો પુલ પાણીની નીચે બાયેલો છે.

૨. ટાળાનો જપતી; તેમ ચલેચલ

શીખવ્યાં પદ હથિપાર સુરીત સુધારવા,
ખેતી કરી ખોરાક અધિક ઉદ્ધારવા.

૩૮

ધાતુ ઓપધિ શોધ, રાજની નીતિઓ,
મહમંડળ અનુમાન, ખગોળની રીતિયો,
એ આદિક અતિ જુકિત વધારી વેગથી;
સર્વે શીખવ્યો શોધ બધા રસભોગથી.

૩૯

જ્યાં મહમદિયન જોર જણાવું આકરું,
ઘણો જાણ્યો ગબરાટ, સુચાન ઘટણું ખરું;
હું મારું સર્વ કુટુંબ વસ્યો આ દેશમાં,
વધતે વધે યથો છું જોખન વેશમાં.

૪૦

હિંદુ મટી હું હાલ યથો છું યુરોપિયન,
કાઈ ન જાણે મને, હતો આ હિંદુજન;
ચીન વિદ્યાવિત-આજ રાજ મારું કુરું,
હિંદુની હરું દેવી, અધિક તો આગત.

૪૧

દોહરા

મંત્રી કહે : મહીપ્રતિ સુણો; તે ન તુરતનું કામ;

એ તો પુર નથી આપનું, નથી જાપનું ધામ.

૪૨

હુન્નરખાં જોઈયો હવે : કરો કહું તે પેર;

જેને આશાં જીવની, બસ જઈ જોસો ઘેર.

૪૩

અશીબુસિંહ જે આપણું જર જોરે સર્વ જાય,

જેની શુદ્ધિ જામતી ખુશીથી કેમ ખમાય ?

૪૪

૧૭મરુને કર જોળ દઈ દગ જન કો રતન,

તેમજ જ્યાં જન તુરજ-મતિ, ધરણિ રહે નિર્ધન.

૪૫

જાય હરી જર આપણું અશીબુ મજા કપામ,

મન જાણો જીવતા મૂઆ, અજ ન આધું ધાસ.

૪૬

- માનવ મારા મુલકનાં અક્ષતમંદ અતુલ્ય;
પકડી અરીજી કપાસને દામ ન દેવે મુલ્ય. ૪૭
- વણુરાજની વસ્તીના સૂતા પુરુષ સદાય;
જડે નહિ નર જાગતો, જે મુજને લઈ જાય. ૪૮
- કાષ્ટ પ્રખંધ ન બાંધશે જ્યાં લગી પીતળ પાત્ર,
આંખો મીંચી જાંઘરો, માથુસ તે શા માત્ર ? ૪૯
- તે મટિ ત્યાં મોકલો વડો પરાક્રમી વીર,
તોડે હિંદુસ્તાનને એવો કાષ્ટ અમીર. ૫૦
- મુશ્કી બોલ્યો સરદાર નર પંડે માદરવાટ :
લાલું લક્ષ્મી લૂંટીને, એ તો તજે ઉચાટ. ૫૧
- ચર, તને સાખાશ છે; બોલ્યો કુનરખાન :
ચોંપ કરીને ચાલજો, હો છળભેદ-નિધાન. ૫૨

જુનંગી છંદ

- રડી ફોજ ત્યાંથી ચડી શ્વેત રંગે;
બરાયાં ધણાં નાવ બારે ઉમંગે;
સન્યાં બાણ ચીનૈ ફટાકા સડાઈ;
લઈ ફોજ ચાલ્યો મચારા લડાઈ. ૫૩
- વૂટે જેથી લક્ષ્મી તણો તુનું કિલ્લો,
હડે શસ્ત્ર લઈ વીર ચાલ્યો હરિલ્લો;
ધણે જોર હિંદુ તણે દેશ આગ્યા,
હણી હદથી હિંદુઓને હાગ્યા. ૫૪
- દડે ત્રાહિ ત્રાહિ મુખે હિંદુ ત્રાડા;
ન બિભા રહે, હામ-મેલી જ નાડા;
દિશે દિશમાં બાણ ફેંકે ફડાકા;
જનો જાગતા ચિર લાગે સડાકા. ૫૫

તહાં ગામકા નામકા સિંધુ^૧ ગામે,
સુઝાઈ રવરે શુદ્ધ-વાળાં બળવે. ૧૨

ચરા ચતુરને સામસામા પ્રચારે,
તણ આશ શુભા તણી રચા પારે;
કહે : માર મારો; કરે આંખ ફાટી;
ખરે આગળે જાય તે કોણ ખાટી ? ૧૩

દોડરા

જાણ થયું અસુરાણુને, બોલ્યો તે બળવાન :
લક્ષ્મીને નહિ લહી શક્યા, વટ્યો ન કિંદુરતાન. ૧૪

સાંભળ તું, સેનાપતિ, ચતુર મુલક મોજાર
આ અવસર છે આપણી કોઈ મદદ કરનાર ? ૧૫

સુણી સેનાપતિ બિચારો : મુણી, શાહ મુલતાન;
છાછે છે શુભ આપણું વેંમખાન ગુણવાન, ૧૬

જેને આપણી જમીનથી, કાઢો દેશનિકાળ,
ખૂત જાદુ ને ભોળપણ જેનો વંશ વિશાળ; ૧૭

હાલ વસે છે કિંદુમાં, કષ્ટ અધિક કરનાર;
અવળો નિત ઉપદેશ હઈ આપે કુમતિ અપાર. ૧૮

કામિનિયોને તે કહે, વરજો^૨ વિદ્યાભાસ;
કરે નહિ નર કોઈને કહી પરદેશ પ્રવાસ. ૧૯

બાણતર ને જાણું બલે, નિર્ધન નિચ્ચે થાય;
વળા બહુ પ્રસાદ પાંચતાં બ્યર્થ વખત વહી જાય. ૨૦

એ રીતે ઉપદેશ બહુ વધેલો આપે વેંમ;
આજસ ને આગાન પણ આપણું છાછે ક્ષેમ. ૨૧

૧. સિંધુ રાજ

૨. વળે

હરિગીત ૭૬

- પણ એક સત્તુ આપણે યાવા ન દે મન જાતનું,
એથી જ ઝાઝું બેરે આપણી ફોગનું નથી કાવતું;
સરદાર સાહિબ લોક તે એ લોકનું અતિ પ્રિય કરે,
સમભાવ રાખે સર્વ શિર, દિલમાં દયા ધરથી ધરે. ૭૨
- અજ્ઞાન આગસ વેગના ચર્ચ" સત્તુ સમ લાગ્યા રહે;
હિત-અહે હિંદુસ્તાનનું, તજી કપટ નિત્ર સાચું કહે;
પુરતકેશાળા પાઠશાળા ત્રિરતી વિદ્યા વિસ્તરે;
ઠઠી ગરથ ખરચે ગાંઠનું, સડું લોક જેથી મુધરે. ૭૩
- અતિ ગ્રમ વાતો આપણી બેઠુ બની રૂંદે બાખતા;
સંચા ખજના સર્વરથજ રતિયે ગુપ્ત નથી રાખતા;
પેસાર ને નિકાળ તમ દરખાસ્ત ચિત્રે ચિત્રમાં,
દેખાડી ફુનિયાને કરે છે અતુર હુન્નર-ચરિત્રમાં. ૭૪
- કાઢાડી સાથે કાઢેના હાથો મળ્યે તરુ-નાચ છે,
અરિ તેમ દેશી આપણા, જેનો તહાં સહવાસ છે;
સાહિબ સલામત ગરીબ-પરવર, મુણો, હુન્નરખાનજી,
કાઈ વખત તમને બાંધીને સોંપશે હિંદુસ્તાનજી. ૭૫
- બય બારી અમને એહનું; બીજા ચકી બીતા નથી;
મન સાચી કરીને માનજો, જે કયા તમ આગળ કથી;
મુણી બોલ હુન્નરખાન બોલ્યો : છેક વાત ન છંડિયે;
પડિયે જહાં લગી પરવશે. મન રાખી સામા મંડિયે. ૭૬
- ખુદ મદદ તો કરશે ખુદા; ચીનદેશથી ચડી આવતું;
લટવું દેવળ લક્ષ્મીનું; પોતાનું બોલ્યું પાળવું;
પણ જાણજે જો, યંત્રખાં, તું પડીશ હિંદુ-હાથમાં,
પડશે પડી તો આપણા બંગાણુ સઘળા માથમાં. ૭૭

દોહરા

ચડી ફોજ બડી ચીનથી, બહુ ગાળ્યું અહાંડ, .

કાગળ કાચ ગિલોર તજ સોમવ રેયમ ખાંડ, ૭૮

ચાહ ફટકડી સાદડી કંઈ આદિ અનેક,

ચડી ચાલ્યા હિંદુ તણી તરત તમનવા રેક. ૭૯

તોરક છંદ

ચડી ફોજ મહા બળી ચીન તણી બલી માતથી હિંદુસ્તાન બણી;

વણુરાજ વિચાર કરી જિયરે: લડવા કુણુ આજ હિમંગ ધરે? ૮૦

સુણીને ચરવીર અશીણુ બિડ્યો, કર મેલી મૂઝે રિપુ-શીય રૂઝ્યો;

ધનસ્યામ સ્વરૂપ, સુગુણુ ધણુ, તન રાગ હરે જન રોગી તણુ. ૮૧

વણુ ફોજ ન રોજ મિત્રાપ ગમે; દિન દિન મિત્રાપથી દેહ દમે;

હણી જોર વળા ધન તુલ હરે, દારતિ હણી ગર્ધવ તુલ્ય કરે. ૮૨

સજી સેન ચિને ધરી એ જ ચડ્યો, ચીન ચોક વચે જઈ આપ ચડ્યો;

ધન લૂંટી ધરે નિજ પુર પ્રાંતિ, પરદેશ વિશે કરી ઔઠ ગતિ. ૮૩

દોહરા

અશીણુસિંહ ચીન ઉપરે બહુ લડ્યો નિર્જય;

ચીન હિંદુ વચ્ચે વધ્યો ધરણી ઉપર ધંધ. ૮૪

સંખ્યારી છંદ

ધરે ધંધ બારી; મરે મદં નારી; લડે ફોજ રોળા; ભડે આમ ગોળા. ૮૫

ડરે દિલ કાચા; મરે ચર સાચા; કહે: માર મારો, રિપુને વિદારો. ૮૬

તૂટે હાથ માચાં; ખૂટે ખૂજ બાચા; પડે જોર પૂરા; વડે વીર ચરા. ૮૭

હચે હામ પૂરે; તજે વાસ દૂરે; ખરે દિલ ખેલે; મહા બાણુ ગેલે. ૮૮

મળા મદં મડે; રિપુ ખડગ ખડે; બચે જૂમિ બાસે; ન મરો જ નાસે. ૮૯

પડે તૂટી પાળા; જૂઠા કોણુ બાળા; ધરે લોહ પારા; પડે આરપારા. ૯૦

હડાં માર લાગે; બધા અંગ બાગે; વીરો હાક વાગે, જહાં જુદ જાગે. ૯૧
 પ્રલેકાળ કેવો, જીડે રાજ એવો; ગિરિ જેમ ફટે; છતાં ગર્ભ છટે. ૯૨
 થયો તો ન ધારો, મુખ ચે ગવારો; વડો ધંધ વીત્યો; જુધો હિંદુ જીત્યો. ૯૩

તોડક છંદ

વરતી અતિ આણુ અરીણુ તણો; ચીન જૂમિ પગે પણુ ચાંપી ધણી;
 પછી હુન્નરખાન-પ્રજા સધળા મળી પ્રોઠ વિચાર કરે પ્રખળી : ૯૪
 હમણાં નહિ આપણી હામ રહે; જીલડું ધન લૂટી અરીણુ લહે;
 જગવ્યો વડ સિંહ સૂતો મુખમાં, કર દીધ મણિધરના મુખમાં, ૯૫
 સમન્યા વિણુ કામ અશુભ થયું, કરી કષ્ટ ચીનાધીશ એમ કહ્યું :
 સગરી જન સંગ અરીણુ તણો, ધન માલ લૂટી વળી પ્રાણુ હણો, ૯૬
 લગરીક અરીણુ લહે ધરમાં, કરી કેદ કરે પગ તે કરમાં;
 બહુ પ્રાણી તણાં ધન પ્રાણુ હર્ષાં, કુખવંત અત્યંત મનુષ્ય કર્યાં. ૯૭
 બડ તોય હક્યો ન અરીણુ બસો, કરી હાથ રહ્યો ચીનદેશ-હિસો.
 પછી હુન્નર અષ્ટ બહુ પડિયો, ચિત ચાહી વિલાયતથી ચડિયો. ૯૮
 કરી ક્રોધ દિલે બડ જોદ્દ કહે : રણખેત લડો જયમ લાજ રહે;
 હહી વેણુ મુખે નહિ જો કરિયે, બકવા કરનાર બધા કરિયે. ૯૯

ટોલરા

યંત્રખાન મંત્રી કહે : હવે ન હારો હામ;
 સાહિબશીના શુકનથી કરીશ સિદ્ધ સહુ હામ. ૧૦૦
 રચી પવંત જેવી પછી અગણિત બોટો-આગ;
 હિંદુસ્તાન તરફ જવા બાંધી સિંધુ પર પાગ. ૧૦૧

નારાયણ ૧૨૮

વિચારી મંત્ર મંત્રી યંત્રખાન ફાજ મેળવી,
 તપાસી કેંક થર વીર ધીર જોઈ ઠેળવી;

અનેક રંગ અંગ નંગ છીંટનાં ચક્ષાવિધાં;
અપાર તાજ તેજ વાર ધાતુના બનાવિયા.

૧૦૨

વિચિત્ર ચિત્રવંત વસ્ત્ર અસ્ત્ર શસ્ત્ર ધારિયાં,
અનેક રાચ કાચનાં અસાચનાં ઉતારિયાં;
ધણાંક કાઠનાં ઘડી દડી બનાવી સૂત્રની,
કરી ધણી કરામતો પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીપુત્રની.

૧૦૩

સપાટ પોટિયાં ખીજા કરેલ સંચ કુંચિયો,
સીબ્યાની સોય ચાકુ ભાત ભાત જાત જાંચિયો;
ગણ્યાં નહિ ગણાય કે ન ચાપ લેખું લેખતાં,
મનુષ્ય મોહ્યધ માય અંધ તુર્ત દોષતાં.

૧૦૪

ફરી ધણી જ ફોજ આવી હિંદુ-ફોજ ફોડવા,
ઉભડી ઉભમીપુરી તમામ ધામ તોડવા;
ભૂડી અનેક ઉભમી તણી બળર આવતે,
તૂડી ધણીક પેઢિયો હથ્થારથી હાંવને.

૧૦૫

હિયારી હાથ હાથ લોક પંચ જામ પાંસરે,
કડે જ ત્રાપ ત્રાપ, ત્યાં સહાય કાણ ને કરે ?
અલેખ લૂટનાર લક્ષ્મી-મંદિરે મળી ચડયા,
અશીષુ કે મચ્છ તે ખીતા ફરે જ આપડા.

૧૦૬

સમૂળ કોટ પાડીને ઉપાડી લક્ષ્મી-મૂરતી,
ઝડાય દેમ હાથ, બિભી હિંદુ-ફોજ મૂરતી;
સજ્જેશ શસ્ત્ર તોય તે પડયા અપાર શોકમાં,
નહિ ઉગારનાર ચારખૂંટ મૃત્યુ લોકમાં.

૧૦૭

સુશસ્ત્ર સાગવી તણ્યાં વિશાળ શુદ્ધ સાજ તે,
પ્રાધાં નકામ છીંટ પાટ ચેળી તુર્ત કાળ તે:

ધમધમે ધરણી, ત્યાં કાપરો કમકમે, ખમખમે ખડમ, નર યાપ બેડી;
 કેંકના હાય, પગ કેંકના ભાગિયા, વાગિયાં બાણ તનત્રાણુ બેડી. ૧૧૪
 ચાપ ઘડુડાટ રય, બાણ સુડુડાટ વળી, તોપ ઘડુડાટ; ગડુડાટ ગોળા;
 દડકે કડુડાડ પડી, દિસં દડુડાટ દડી, બોમ દડુડાટ બળ રમ ઘોળા;
 પુષ્પની સેજમાં જે નરો પોડના, ઝોડના સામ દુસામ અંમે,
 તે નરો તરફકે ખૂચ રણસેજમાં, ગડબડે કેંક દડી એક દંગે. ૧૧૫
 ભાગિયાં હાડ પણ સાગમાં ભાગિયા, ભાગિયા કેંકે નર જુદ લડના;
 ભાગિયા કેંકે નર ગોડમૂછો ચડી, પાગિયા ક્યાં દલી બેસે રડવા;
 છટિયા કેંકને, કેંકને કુટિયા, ચૂટિયા છોડ બામ છાજ રેરા;
 ઠોઈ નથી વાર કરનાર આ વારમાં, જેને દરબાર જન આપ રેરા. ૧૧૬
 ઠોઈની જનનિયે સૂંક આંધી નથી, હામ દેને ધરે આ જ દાણે,
 જે દુનરખાનને પકડી કર જદડીને આપણા દેસમાં તુરત આણે.
 ક્યાં મયા દિંકુમહારાજ પાટજપતિ, જે સડયા ખૂચ-પરમાસ લુટયે!
 આ સમે કેમ એ તુરત નથી આવતા! મામમાં લરમીનું પામ તુરે. ૧૧૭
 દિંકુ પદમાવતાં, જનન બગ શાવતાં, આવતા સવ ચિત્તાજ વારે;
 ક્યાં મયા જે હવે દિંકુને જાગ્યે! દરિદ નિજ જન જોરે પપાડે.
 દોળ દિંકુ ધણી રાખી ચિંતા પગી જનનું પરોલ પન બંધ કર્યે!
 હડહડી ચાસિયું કેમ રેંકી હવે! તરિકું દાંડું. જન કેમ ધર્યે! ૧૧૮
 કે:દોર

વિજા સાગ દિંકુ હવે: સૂળે ન એકે મિય;

બાળજીભર સુખાખીને કરે નમાતી થીય.

૧૧૯

ખડી ઠંડ

ખંડગા સિંદનર એક નામ, જીવે છે એ જ આવજન પામ;
 તર્ક કંબાજની નિઃ જાણી, મુને છે સોઠ ને જેન નાજી.

૧૨૦

નહિ તો લીધેલ મુચકુંદ નિદ્ર, પોદ્યો પલંગ શરવીર ઈંદ્ર,
હીસે હજૂરમાં ચોકીદાર, સહુ જૂપ રોક ને સાહુકાર. ૧૨૧

તે સર્વને જ નિજ ધામમાંલ આશર્યખાન રોકે છે ત્યાંલ;
આડા છે વીર અગ્નિ વેમ, કરે મંડળિક જાગે ન જેમ. ૧૨૨

તે મંડળિક છે શરવીર, બહુ શુદ્ધિવંત વન્નર-શરીર,
જાગતો ધાય એકે ઉપાય, તો જરૂર હુન્નરખાં જિતાય. ૧૨૩

લે યંત્રખાતે ઉપાડી ત્યાંથી, કપિ જેમ વૈદ્યધર લંકમાંથી,
લડનાર લોકને દે ઈનામ, તો ફરી વસાય ઉલ્લસામ. ૧૨૪

ધાણું ધપાય વળી ચીન ત્રિસાત, જાણુવા રાત્રી છળભેદ ધાત;
હુન્નરનાં સાચી હથિયાર ખેંચી, વળી દેશી લોકને દેજ વેંચી. ૧૨૫

વજ્ર મંડળિક બ્રહ્માંડ મધ્ય નથી હુન્નર જોડ કરનાર જુદ;
જાગતાં વીર જો જશે કાળ, કરશે હરિદ્ર હિંદુ વટાળ. ૧૨૬

દોહરો

બાપકના બાપજી સુધી, ક્યો ઉપાયો કોડ;
નર મંડળિક જાણ્યો નહિ, સૂતો તાણી સોડ. ૧૨૭

હરિનીત હંદ

વડી સોડ તાણી સૂતો જાણી નિદ્ર આણી નેણમાં,
તેને જગાવા મલમચાવા, વિવિધ આવા વેણમાં;
જૂંઘળ સમાને વર્તમાને, પત્ર કાને ધૂનવે,
ચોપાસ જમકે દોહ દમકે, વીર ન ચમકે જિંધવે. ૧૨૮

બાપક ઉચારે વાર વારે, જા પોકારે જાદુ મળી,
ફિટકાર સાગે, અંગ ભાગે, પજુ ન જાગે મંડળી;
ચિહ્નકર વાણી વહે તાણી, જોડે જાણી જો યજી,
તોપો વછોડે કાન જોડે, નિદ્ર તોડે તે યજી. ૧૨૯

ઉપાય જારે કયો જ્યારે, પાસું ત્યારે ફેરવ્યું,
 બોલ્યો ન વાણી જ્ઞાન આણી, મન ન જાણી મેળવ્યું;
 બિડી ગઈ જ આશા ભેઈ તમાસા, ભણે બાપા. બાપકો,
 તે તપી તનમાં દેશી જનમાં, ધારી મનમાં ધાણકો.

૧૩૦

દોહરો

જાગ જાગ ને જો હવે, મંડળિક મતિમાન;
 લાવ લાવ તું લાગ લઈ, પકડી યંત્ર પ્રધાન.

૧૩૧

મનહર

હુનર હજાર દોન પ્રેરી પરદેશી લોકે
 લીધા હિંદુ દેશ ભૂરી, ખ્યાત ચે ખરેખરી;
 થાય ન ઉપાય કરો, બોલે હાથ હાથ અપ્ય,
 મનમાં મૂંઝાય, વાત જોય નહિ બિચરી;
 પૈસાને જ્યાંથી પેસાર, બહુ થયાં બંધ દાર,
 આજસ અપાર અનુલોગ હાથિયે કરી;
 એ જ મનરાજ આજ કુંભ કાપવાને કાળ
 ભોધ્યે જરૂર હડીસિંહ સિંહ-કેસરી.

૧૩૨

પરિક્ષાલંકાર

દોહરા

યંત્રખાનના દારમાં આજસ હરતી આજ;
 કેસરીસિંહના સુત વિના કોણ હથે મનરાજ ?
 સુતો જગાડે મંડળિક, કરી પૂરો પોકાર,
 કર જોડી તેને કરું વંદન હું બહુ વાર.

૧૩૩

૧૮૪

લક્ષ્મી મળવાનો ઉપાય

ઉપો

સુસલમાન ને હિંદુ, સુણો મુજ દેશી સમસ્તો;
 મહિયે કાળો નાગ, ચીન વિલાપત રસ્તો;

તેનું કરો નેતરું; રવૈયો બોટાં બનાવો.

સામર મંચન કરી ફરી લક્ષ્મી ઉપજાવો;

નર હિંમતવાન મુખે રહો, પૂછડે જો ડર ખાય છે;

લક્ષ્મી મળવાનો અસલથી એક જ એ ઉપાય છે.

૧૩૫

. ગરબી

દેશી મિત્રો, દુઃખ સરવ ટાળો રે આપણા દેશનું;

કાંઈ કાજ કરો, રાજ નવલ આબું છે હુન્નર-નરેસનું.

ટક.

હોલત ગર્હ પરદેશી હાથે, તે મોટી બુધ તમે માથે;

તમે સંપ ન રાખ્યો કાંઈ સાથે. દેશી મિત્રો. ૧૩૬

આ વખત જુઓ તમે વિચારી, નિર્ધન ધર્મ બેઠાં નરનારી;

કંઈ ધૂળ મળ્યા ધંધાધારી. દેશી મિત્રો. ૧૩૭

તમે દિવસે સૂયું દૂર ધરો, બક્ષે વિદ્યાના જંડાર ભરો;

હવે જાગ્રત ધર્મ કાંઈ જુકિત કરો. દેશી મિત્રો. ૧૩૮

તમે સમાં કુટુંબમાં સંપી ફરો, વળી દેવાદાર ચતાં જ ડરો;

તમે નિત્ય ધટાડો નાતવરો. દેશી મિત્રો. ૧૩૯

ધન મળતાં તુરત ગરવ છાંડો, તમે મોટાં કારજ નવ માંડો;

શુભ સમજે મદ મેલો માંડો. દેશી મિત્રો. ૧૪૦

સુધરાઈનો સ્વાદ સદા ચાખો, મન ઉદ્ધમમાં અહર્નિશ રાખો;

શિદ્ધ બામ્બ લખ્યું થાશે બાખો. દેશી મિત્રો. ૧૪૧

પડતર પૃથ્વી તે ખેડાવો, બિમરો જો ત્રણ વખત વાવો;

નિર-ઉદ્ધમી ઉદ્ધમમાં લાવો. દેશી મિત્રો. ૧૪૨

અદાલત અરજ અજસાવો, હુમ્યાઓને લાંચ ન સોંપાવો;

દો ચૂકવી ધરમેળે દાવો. દેશી મિત્રો. ૧૪૩

તમે ચીન વિલાત બણી ચાલો, ઉસ્તરીને હિંમત ચાલો;

ઠીક સમજે વેડેમ તમે ઠાલો. દેશી મિત્રો. ૧૪૪

લક્ષ રાખીને ધંધે લાગો, શીદ બઝકીને પાછાં ભાગે;
 મહા પ્રજુથી પૂરી મદદ માગો. દેશી મિત્રો. ૧૪૫
 વળા હૈયામાં હિંમત આણો, જન સઘળાને સરખા બણો;
 શીદ હુઝમતિથી મત તાણો? દેશી મિત્રો. ૧૪૬
 પરદેશી હુન્નર પ્રકટ કરો, સંચા ને યત્રો સિદ્ધ કરો;
 દલપતની વિનંતિ દિલ ધરો. દેશી મિત્રો. ૧૪૭

દોહરા

કંઈક બણી નોકર ચલા; કમાવ છે કંઈ બ્યાજ;
 દશા સુધારે દેશની, એ તો વિરલા બ્યાજ. ૧૪૮
 કંઈ જનને જાગીર છે; કંઈક કરે છે રાજ;
 દશા સુધારે દેશની, એ તો વિરલા બ્યાજ. ૧૪૯
 એકલપેટા અર્તિ ધણા કરે સ્વારથે કાજ;
 દાજ ધરે ઉર દેશની, એ તો વિરલા બ્યાજ. ૧૫૦
 શું થયું ને શું થાય છે, જો-માશે પરિણામ;
 બવિધ્ન બાવ વિચારતાં દાણે દલપતરામ. ૧૫૧

હુન્નરનાં સાધનો વિશે

દોહરા

એા મંચર, આ દેસ પર નજર કરો દિનનિશ;
 હુન્નર કળાનો લય હવે હોડાવો, જમદીશ. ૧૫૨

સ્વદેશિયા પ્રતિ ઉક્તિ

કળથી કટક કપાળ છે, ચિનમાં જુઓ વિચારી;
 જોરથી જુદ જિતાત તો સિંહે કરત સરદારી. ૧૫૩

મનહર છંદ

સાધના હરેક કામ સાધનનો રોધ કરો;
 સાધનથી ગરીબ જીતે ગોટા મહીશને;

સાધન વિનાનો ચરો, કહો, તે શું કરી શકે;
 સાધનથી એકસો પૂરો પડે પચીસને;
 એક ઘોડો એક જ પુરુષને ઉપાડી શકે,
 વીસ ઘોડા હોય તો વાહન ચાલ વીસને;
 દાખે દસપતઃ શ્રેષ્ઠ ગાડીનું^૧ સાધન હોય,
 એ ઘોડા ઉપાડી જાય પુરુષ પાંત્રીસને.

૧૫૪

છાપખાનના વિગત

દોહરો

હાથિયા સો લખતાં છતાં વર્ષ એક વહી જાય,
 એક દિવસમાં એટલું છાપથી, જુઓ, છપાય.

૧૫૫

મનહર જાંઠ

કાળાં કાળાં પ્રેત પણ પડિતો કહે છે પ્રેસ,
 આવેલાં મુરોપમાંથી બાસે પડે બારે છે;
 દીકું તેનું ડાચું, નથી દીસતા ઉપલા દાંત,
 હેઠલા હરેક દાંત દાબને આકારે છે;
 ખવરાવે કાઈ તો જ ખાય છે, ન ખાય હાથે,
 ધરમ પરમહંસ જેવો પોતે ધારે છે;
 ચાવી ચાવી ચાળવીને કૃચા જે તે શદી નાંખે,
 આંખે ચાવી લોકો રસ ઉરમાં ઉતારે છે.

૧૫૬

દોહરો

વસ્ત્ર લેખણ્યાં ૩ વિના, તલ વિષુ નીપજ્યું તેલ;
 ખસક જુઓ જુખંડમાં, એ ખોદાનો ખેલ.

૧૫૭

ચોપાઈ

ખસક જુઓ ખોદાનો ખેલ, પાવક પાણી જનિયા બેલ;
 ચિર ગાડાં તે જંગમ ચયાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં.

૧૫૮

- જે વીજળીનું ચપળા નામ, કરવા લાગી જનનું કામ;
સંદેશાનાં કથનો કલાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૫૬
- મોઁચી ધાંચી ઢેઢ ચમાર દીડા પૂરા પૈસાદાર;
રાજતનુજ રડવડતાં રજાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૦
- દેવવિમાન પડે પિછાન, માનવિયો પામ્યા વૈમાન;
જન ઊડી આકારો વજાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૧
- દિનમાં શ્લોક લખાણુ લાખ, સહસ્ર લોકો પૂરે સાખ;
જડે કામ લલિયાનાં લજાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૨
- વણકર યંત્રે વચ વણાય, જુકિત તે અદ્વિત જણાય;
મનુષ્યમન-દુખ સાંચે સજાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૩
- જે ચીંથરાં ઉકરડા જોગ, એનો પશુ કીધો ઉપયોગ;
કાગળ કરી પુસ્તક પ્રગટિયાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૪
- હય, પાડા, બળદોનાં હાડ, -જેથી ખૂન જરાતી ખાડ,
એ પશુ ઉપયોગે આવિયાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૫
- જાતે નીચ હતા નાદાન, તે તો વડા થયા વિદ્વાન;
ઉત્તમ કુળ જમડી જૂઠિયાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૬
- જે કુળનો કરતા ધિછાર, એ ઉત્તમ પામ્યા અધિકાર;
ચાહન તેને સૌએ ચલાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૭
- જળ ઠંડાણે થગ થે રહું, થગને ઠંડાણે જળ થયું;
એ ફેલેવતનાં ધળ પેખિયાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૮
- પડતર દોર થયાં ખેડાણુ, વળી રેતીમાં ચાદવાં વાંણુ;
જંગલમાં મંગલ થે રજાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૬૯
- સઘળો સમય દરી ગયો આમ, દેખો; ફેરે છે દસપરરામ;
અતિથય અચરજ ઉપજાવિયાં; નીર નેવનાં મોભે ગયાં. ૧૭૦

૨૧. સંપલક્ષ્મી-સંવાદ

દોહરા

- શકર સરસ મનસાપુરી, જીવક રાગ ન્યાહિ,
નિર્ધનશા નામે કરી, વસે વણિક તે માંહ. ૧
- કસેશી તેની કામિની ઇચ્છે જૂવણ અંગ;
કડવાં કથન કહી કહી સદા લડે પતિ સંગ. ૨
- પીટયા, તુજને પરણીને શું પામી હું સુખ ?
ખાવા પૂરણ પેટ નહિ, ભોગવું અરધી જૂખ. ૩
- હાથે ચૂડા હેમનો, હૈડે મુક્તાહાર,
તે સ્વપને નહિ સાંપળાં; એળે ગયો અવતાર. ૪
- બહુ રણી રણીને નર બીજા ધણા ઘડાવે ધાટ;
હું રાખું તુજ જીવતાં અન્ન તણા ઉચાટ. ૫

ઘોષાં

- કલાં કથન કામિનિયે સુખ, શેઠ સુણી દિલ દાખ્યું દુઃખ;
વસ્તી તજી વિચર્યો તે વાર, માંડયું તપ જઈ વન મોઝાર, ૬
- કીધું જતન શિવ મળવા કાજ, રીઝ્યા રૂડા રામેશ્વરરાજ;
કહે મહેશ : વણિક, વર માગ; ભઠ્ઠાં જ પ્રગટમાં તારાં ભાગ્ય. ૭
- શાહ કહે : શિવ, થયા પ્રસન્ન, ધારું એટલું આપો ધન;
સઘળું ને યકી પામું સુખ, દેખું નહિ કો દિનમાં દુઃખ. ૮
- એ સુણી શંભુ વિચારે હિર : જણાય આ અઘાની જર;
માગે મુખથી ધન મુજ પાસ, સમજે છે ધનમાં સુખવાસ. ૯
- સંપ વિનાં ધન શું સુખ કરે ? ધીરજ ધારી વિચાર ન ધરે;
વળી શિવજી જાયમાં શુભ વેણ દાસે તણા દિલમાં સુખદેણ : ૧૦

- જા તું, વણિક, નગર કર વાસ; પરિપૂરણ હું પૂરીય આય;
 વળી સાંભળ શુભ બીજી વાત, પ્રગટે બ્યારે કાલપ્રભાત, ૧૧
- નગરે તું નવિ દેખીય નાર; પછી પુરુષ પેખીય તે વાર;
 તે પાસે માગીય તું નેહ, દુરત તને સાંપડશે તેહ. ૧૨
- એમ કહી શિવજી, યયા અદર્શ, હેડે વણિક ન પામ્યા હર્ષ;
 ઉર ધરી મેં શંકરની આય, તેણે બતાવ્યું બીજા પાસ. ૧૩
- શિવ પણ દીસે લોભી-સહી, કોડી ધરની કાઠે નહિ;
 માગે માનત રાકડી સાર; આપે ફળ ધણે ઉધાર. ૧૪
- એમ બિચરતો જન તે જામ, ચિરતા તો મનમાં નવ થાય;
 દ્રવ્ય વિના દુખ દેશે નાર, એમ વિચારી વસ્યો પુર બાર. ૧૫

દોહડા

- ભી બાળક પક્ષી પશુ, એમ જ પુરુષ અધીર
 તરુણ કામું તોડતાં ધરે ન ધડિયે ધીર. ૧૬
- ને જન ફળ પાકે જગે, સ્વાદ સરસ લે સોય;
 બહુ તરુ જપને બીજથી, કામ્ય અપકલે સોય. ૧૭
- વડા અધીર! વાણિયો ભેગો નગર બહાર;
 જામતી કાઢી જામતાં વિધવિધ કરી વિચાર. ૧૮
- આદિત્ય જગે જિહ્વો, ત્યાં જઈ મંગાતીર
 કર પદ મુખ શુદ્ધ કરી નાચી નિર્મળ નીર. ૧૯
- વસ્ત્ર ધરી વિચારિયું વળી તપં કરું વિચાર;
 તે જ વખતમાં ત્યાં કલ્પે ભી દીડી તત્કાળ. ૨૦

ચર્ચરી ઇંદ

ધરતી પદ ધમધમાક, ઝાંઝર ખનિ ઝમઝમાક;
 ફણફણાણ ફમફમાક ધોરે પંછી ધૂધરી;

ઝળઝળ મુખ કાંતિ ઝળક, ખળખળ જુજ ચૂડ ખળક,
 બળબળ શશી ભાલ બળક, નયડી નાકે ધરી;
 યનયન તન ચાલ ચપળ, બણીઠણી શણુગાર સકળ,
 ધણુણુણુણુ ઘોર અકળ, કીધો ચાલે કરી,
 તાતા ચે કરંતી જાન, નાયતી નટવી સમાન;
 તિગડ તિગડતાક તાન સજતી તે સુંદરી.

૨૧

દોહરા

ભાળી આંખો મદભરી ભૂલી તનનું બાન;
 શરમ ધરમ સંક્ષેપ છે, અતિ ઝાઝું અભિમાન.

૨૨

દુનિયાને નહિ દેખતો; હરે ન પમ મિર હામ;
 'વેદ' 'વેદ' સુખ બોક્ષતી ભાળી સુંદર ભામ.

૨૩

પાછળ પટ સંકોરતી, આગળ ઢાંકે અંગ;
 પગ ઊધાડા પાછલા ધરી ને જુએ ઢંગ.

૨૪

પૂછ્યું વણિકે પ્રીતથી તે નારીને ત્યાંહિ :
 દોષ તમે છો, ક્યાં થકી આજ પધાર્યાં આંહિ?

૨૫

સુણી બોલી તે સુંદરી; હું લક્ષ્મી જગમાત;
 આવી તુજ કારણ અહીં શિવ-પ્રેરી સાક્ષાત.

૨૬

ત્રોપાલ

આંવીશ તુજ ઘર બણી હું આજ, સારીશ ધનનાં સધળાં કાજ,
 સુણી હરખ્યો સા' નિર્ધન નામ, ત્યાં પુરુષ દીઠો તે હામ;
 નેણુ શીતળ રોઢે ભરપૂર, દેખી આનંદ બિપજે હિર;
 મુખમાં વાણી મધુરી ઘણી, તોડે અડચણ રસ્તા તણી.

૨૮

૧. જ્યાં લક્ષ્મી દોષ ત્યાં વેદનો જહુ ખપ પડે છે.

૨. સંપ હરેક રસ્તાની અડચણ તોડી નાંખે છે

સવૈથા

પોપટ કોકિલ મોરની વાણી કહે સવળા કવિરોગે વખાણી,
કામિની-કંઠ વખાણુ કરે કંઈ, બાળક-બોલી શું તોતળી જાણી;
મોરલીનાદ ધીમે ધનમાળ, કહે કંઈ મીઠી કવિની કહાણી,
એ સફ વાદ વૃથા જમ મધ્ય, મીઠી સવળા યજી સંપની વાણી. ૨૬

દોહરા

મોરલી-નાદે નામ ન્યમ ડોલે દેવ નિસારી,
સંપની વાણી સાંભળી સૌ રીઝે સંસારી.

૩૦

સવૈથા

કુતિસિત કામ કપોતની વાણી કહે સવળા કવિયો અવખાણી,
શ્વાન મહિષ મની અનશબ્દ કહે વળી બ્રહ્મ કવિની કહાણી;
અર્ધવ ગીધ ઉલુકગિરા જમમાં અપશુકન કરી જન જાણી,
એ સફ વાદ વૃથા, દસપત કહે, બહી હર કુસંપની વાણી. ૩૧

ઓપાદ

નર રૂડો નીરખી નિરધાર, એ પ્રતિ વણિકે કયો ઉચાર :
દાથી પધાર્યો ? શું તમ નામ ? કહો, અહીં આબ્યા શે કામ ? ૩૨
હું છું સંપ હરિના દાસ, પુરારિયે પ્રિયો દુન પાસ;
જો હું ને લક્ષ્મીમાં જોઈ તત્ત્વ સમજ, તું તો લે તેહ. ૩૩
શાહ કહે : દુનમાં શો માત્ર ? લક્ષ્મી લઈને થાકે નિહાઈ;
ખોલ અધિક તારું બળ હોય, વળી વિચારી સમજું સોય. ૩૪

દોહરા

સંપ કહે છે : શેક, શું, વિચાર મારી વાત;
સંપ તણો મહિમા સદા વિશ્વ વિશે વિખ્યાત.

૩૫

- શ્રી સમે સૌ માનવી વસતાં વન મોઝાર,
ડરતાં એક ખીજ યકી; નો'તો સંપ લગાર; ૩૬
- પે'રણુ હાલો પાંદડાં, ખાવા વનફળ ફૂલ;
વનમાં વસીને વેડતાં દેહે દુઃખ અતૂત; ૩૭
- પછી આપી પરમેશ્વરે સંપ તણી મતિસાર;
એક ખીજની સહાયથી બન્યાં બધાં ઘરખાર. ૩૮
- જેમ સુસંપ વધ્યો ઘણો, અડચણ ભાગી એમ;
બાંધ્યા બંદોબસ્ત બહુ, જન દુખી થાય બ જેમ. ૩૯
- અખળ સખળ સૌ સુખી થયાં; દુઃખ થયું સૌ દુર;
તે કારણ સૌ સંપનું જણો તમે જરૂર. ૪૦
- સંપ થકી સુખ ઊપજે, સંપથી જાય કલેશ;
જે નરને ધર સંપ નહિ, લેશે સુખ નહિ બેશ. ૪૧
- તે મટિ તુજને કહું; અંતર રાખ્ય હિમંગ;
લાલચ મેલી લક્ષ્મીની સંપ તણો સજ સંગ. ૪૨
- સાંભળી બાપણુ સંપનું ચડી રમાને રીસ;
ખોતી જીડી બેખાકણી, કાપ્યો જણે કણ્ણીસ. ૪૩
- સાંભળ, મૂરખા સંપ, તું, આણે કેમ અભિમાન ?
નિર્ધનિયો નર લોકમાં ક્યાં પામ્યો સન્માન ? ૪૪
- ધનથી મનગમતું મળે; સુખ સૌ ધનને સાથ;
સર્વ રહે સેવક થઈ, હોય દ્રવ્ય જો હાથ. ૪૫
- ચળ-ચાનક જળ ધન કરે, જળ-ચાનકે ચળ થાય,
હિજ્જડ વડા અરણ્યમાં ધનથી ચહરે વસાય, ૪૬
- વણુકર ધનને વાસને આપે વસ્ત્ર અપાર;
ધન-કારણ સોનાર પણુ સરસ ધડે ચણુગાર. ૪૭

પામર જિંચકે પાકખી, બેસે ધનીનાં બાળ;
હુકમ ચલાવે હામ ધરી પેસાયો મહીપાળ.

૪૮

સંપ કરીને ચદ્ર જન ઉપગમે તરુ ચોક;
બધાં બધાં ફળ ભોમવે લક્ષ્મીવાળા લોક.

૪૯

આજ પછી અભિમાનના બોલીય માં મુખ બોલ;
નહિ તો, નિર્ધન, પુ' થશે તરણા સરખો તોલ.

૫૦

છપા

સંપ કહે : સુણ, રમા, જનમ તારો કું જાણ;
વળી જાણે સો વિધ, કેમ વિસ્તારી વખાણ ?
પપ ખારાની પુત્રી, બપંકર વિધની ભગિની,
વિધ કરતાં વિશેષ છો સંભારે અગની;
વિધ પ્રાણ હરે પોતે મરી, હરે એકને કમેલ છે;
તે જીવની રહીને જમતમાં કીધા લગડી દેશ છે.

૫૧

કૌરવ પાંડવ મુળ મૂળથી નાંખ્યાં મરડી,
રાવણુડું પણ રાજ કડપ તેં નાંખ્યું કરડી;
બહુ રાજનાં રાજ સંપ તજવાથી તૂટ્યાં;
સરસ હતા મુલતાન, સંપ કીટપે ધરે કૂટ્યાં;
પરિપૂરણ લક્ષ્મી પામીને સંપ વિના નહિ મુખી રહે,
નિજ ધરમાં ધણા કુસંપયો મોટા પણ મરવા અહે.

૫૨

દોહરો

હરના ધરમાં હરવડી થણું હરો તોફાન;
સંપ ન દેખી સંકરે કીધું હરો વિધવાન.

૫૩

છપા

ગિરિજા અંગા સોક્ય હરો હરેરાજે લડતી;
ઈંદુ અમિની જ્યોત પરપર નિશ્ચય નડતી;

વાય વૃષભને વેર; મેર મણિધરને મારે;
 સિંહ હાથીનું શિર તોડવા તુરત ત્રિચારે.
 શિવ-સેવક દાનવ દેવ બહુ મારામારી કરી મરે;
 ધરમાં એવો કનિયો ધણો સહન થયો નહિ, ગંધરે.

૫૪

સમ ધાતુમય સરસ શૈલ કેલાસ વસે હર;
 ધનપતિ ધાયો મિત્ર; કરે આશા કિંનર નર;
 લંકા સરખાં લાખ દાસને ગખસિય દે છે,
 મરુઓ મુગ મણેશ, રિદિ જેથી જન લે છે;
 પશુ બે બૈયર ચડભડ કરે, પક્ષગ ત્યાં કુણુ પાયરે ?
 શિવ સખન કરે સમચાનમાં; જીખ માગી બોજન કરે.

૫૫

ટાહરા

તન રાગી, શિર રાત્રતા, જર આવે ને જાય,
 પશુ જો સંપ કુટુંબમાં, શીતળ રહે સદાય.

૫૬

છપ્પે

જુઓ, ઈંદુને અંજ રોગ ક્ષય લાગી રહે છે,
 રાફુ સમો શિર શત્રુ વાર ધણી ઘેરી લે છે.
 કાળું લાગ્યું કલંક, વિરહિણી ગાળો આલે,
 મોય તિયિમાં લોક ચમ્પુ આડાં કરી આલે;
 વળા તેજ પ્રતાપ વધે ઘટે, કલેશ કદી નવ મન કરે;
 જોઈ સંપ કુટુંબ નક્ષત્રપતિ સદા શીતળ થૈને કરે.

૫૭

ટાહરા

સંપ વિના સુખી હોય જન, સૌ પૂરે જો સાખ,
 તો પરિપૂરણ પેટ જરી, રમા, ગરવ તું રાખ.
 જગમાં બહુ જન ધન વિના સંપ યકી સુખવંત;
 સાખ પૂરે સંસારમાં એની લોક અનંત;

૫૮

૫૯

તો તારું અભિમાન તજી રે'જે સરમ સમેત;
વગર વિચારું બોલતાં ફોમટ ચર્ચિત દુજેત..

૬૦

સાખ ન પૂરે સર્વ તો જહુ-બકરે શું થાય!
આપ-અડાઈ આપ-મુખ મંડક લોકો ગાય.

૬૧

ચોપાઈ

કર બકરા તું, સંપ કુપાત્ર, મુજ આગળ તું છે કુલુમાત્ર?
વધુ વિધ્યુને અરધે અંગ; નહિ લવવા લાયક તુજ સંગ. ૬૨

અતિ જનમાં પામ્યો અપમાન, સમત્યો નહિ, ન આવી સાન;
કાઢ્યો રાત્રે પકડી કેય; દુરભેધને તળવ્યો દેય; ૬૩

ગદવના કુળમાં પશુ જર્મ નાહો અંતે નિર્ધન થઈ;
રહી ન સક્યો જ્યાં મારું રાજ; નિર્ધન તને ન આવે લાજ. ૬૪

જે જમમાં જન તારો હોય, તે મુજ સેવક તુમ્ય ન હોય;
તેનો કર તું ચિત્ત વિચાર, એ પછી અદકો કર ઉચ્ચાર. ૬૫

જો ધનવંત સમામાં જાય, સકળ સમાસદ બિભા થાય;
આપે વળી ઉત્તમ આસન; નહિ સન્માન લહે નિર્ધન. ૬૬

ધનીનાં બાળક નાનાં વરે, નિર્ધનનાં કુંવારાં હરે;
સૌકા સગા સધનનાં હોય; નિર્ધનિવાનું ન થશે કોય. ૬૭

વસે થીમત હવેલી કરી, નિર્ધનની દીસે છાપરી;
સરે સિપારસ રાજદાર, ગાંઠે જોને ગરથ અપાર. ૬૮

નીવડે ધનવંતાનો ન્યાય; જન નિર્ધનિયો માર્યો જાજ;
લક્ષ્મી વિના શ્રોવિષ્ણુ જેહ, અમર્ય રહી શકે નહિ તેહ. ૬૯

દેહરૂ

સંપ કહે: તે સર્વ તુજ હંદની વાતો ફોક;

સંપ વિના શ્રોવિષ્ણુ પશુ સદાય પામે શોક.

૭૨૫

સંપ વિના ગોત્રોક શોક રાધા વિરગ્નનો;
 સંપ વિના સંતાપ રુક્મિણી સત્યભામાનો;
 સંપ વિના શ્રીરામ વસ્યા સીતા લઈ વનમાં;
 સંપ વિના મૃગ મારી ખોઈ સીતા ખળ જનમાં;
 મહા સમર્થ તે પણ સંપ વિણ લહે દુઃખ લક્ષ્મીપતિ;
 એવાને આંસુ આવિયાં, કહે, મનુષની કુણ ગતિ? ૭૧

કૌશલદેશ-નરેશ જગત દશરથને જાણે;
 સંહિત રામ સુત ચાર, વડા કવિ વિવિધ વખાણે;
 લક્ષ્મી મળી અલક્ષ, બધા જન કારતિ જાણે,
 કેંકે ને કૌશલ રાણિયો સંપ ન રાખે;
 નૃપ મોત વિના મૃત્યુક થયું; સંપ વિના સુત વન ગયા;
 વળી જગમાં જુઓ વિચારીને, સંપ તણ સુખી કે યથા? ૭૨

હોદરે!

સંપ, સુણ, કમળા કહે, તજ અભિમાન અભંગ;
 સ્વતંત્ર સુખ જન જે ચહે, તજે દુરત તુજ સંગ. ૭૩

૭૨૫

દિશકંધાપુરી, જૂપ વળી સુમીવ જે વાનર,
 સેળ્યો ન્યાંઝગી સંપ, સુખ પામ્યા, ન સ્વતંત્રર;
 કાપી સંપનું નાક તળ્યો સુઆવને ન્યારે,
 રોષ્યું સ્વતંત્ર રાજ, વાળી સુખી વસિયો ત્યારે;
 સુમીવ વાળીને મારી વળી તિષ્કંટક સુખ અનુસરે;
 નર ચહે પદવી પૃથિનાથની, સંપ રાખીને શું કરે? ૭૪

જો, લંકાપુરીનાથ રાવ રાવણ જગ જાણે,
 કુંભકરણ બડ ગ્રાત, વિભીષણ ખીજે વખાણે;

સોપાઈ

નિર્ધન એક હતો નર નિત્ય, વન વિચર્યો સુત નારી સહિત;
ધરી તપ બેઠાં રાખી ખ્યાન; દેવે પછી દીધાં વરદાન : ૬૨

ઉભર માંહિ અકેટી જ વાર ઇચ્છા ધરી કરજો ઉચ્ચાર;
ઇચ્છા પૂરણ કરીશ એ જ, અધિક ન આપું કરો અવેજ. ૬૩

પ્રસન્ન થઈ પાછાં જ્યાં જાય, રસ્તામાં દીઠો કોઈ રાપ;
તેની રાણી થવા તતખેવ દિલમાં સ્ત્રીએ સમર્પા દેવ. ૬૪

રમા ખરોખર પ્રકટયું રૂપ, બાળીને બોલાણો જૂપ;
ધણિયે મનમાં કોધ જુધ્યો, ઇચ્છા કરી એવું કીચ્યો : ૬૫

રંડા રીંછડી-રૂપે થાય; તતક્ષણ તેમ થયું પળમાંપ;
પછી રહી પુત્રપતિની પાસ, અંતરમાં ત્રણ થયાં ઉદાસ. ૬૬

પછી કીધી પુત્રે ઇચ્છાપ : પ્રથમ હતી તેવી તે થાય;
સંપૂરણ કરી દેવ પ્રસન્ન, સંપ વિના નહિ સુખસંપન્ન. ૬૭

વળી કહું વાત અલૌકિક એક : સાંભળી કરજો, શૈક, વિવેક;
વાડવ એક મયો શિવ પાસ, પ્રોતે પૂજ્યા આવણુમાસ. ૬૮

દેવ કહે : માગો વરદાન. આઠાણુ બોલ્યો ધરીને ખ્યાન :
જે ટાણે હું ચીતવું જોઈ, દુરત મળે મુજ વસ્તુ તેહ. ૬૯

જિનવન કહે : જા, તેમ જ થાય. થણો હરખી દિન પર બણી જાય;
સ્મરતાં વરણ જડે સાક્ષાત, જોઈ જ જાણ્યો તેનું જાત. ૧૦૦

તે પણ મયો ત્રિલોચનસ્થાન : પૂછ શિવ પામ્યો વરદાન :
મારો વીર માગે જો પેર, બમણું તેથી મળે મુજ ઘેર. ૧૦૧

દીધું એ જ વચન મહાદેવ, તે પછી ઘેર મયો તતખેવ.
ગોટે માગ્યો સાત જ માળ, આને ચોદ થયા તે કાળ. ૧૦૨

ગોટે માગી પંદર માપ, આને એથી બમણી થાય;
હમ હાથી પાઝખી પઝંગ સાંપડ્યાં જે જણને સંગ. ૧૦૩

સંપ વિના ઇર્ષ્યા યર્ષ ઉર, દેખી દાઝયું દિલ જર;
 મોટા કહે : મારું ધર આજ અરધોઅરધ બજો, મહારાજ. ૧૦૪
 તેનું અરધ બળ્યું તતકાજ, આના બળ્યા સમૂળા માજ;
 મોટા કહે : મુજ ધરનાં જન, સૌનું કૂટે એક લોચન; ૧૦૫
 તેની આંખ અકેદી જાય, આનાં સધળાં અર્ધાં યાય.
 હવે વિચારો એના હાલ, લક્ષ્મીમાં શો મોટો માલ ? ૧૦૬

દાહર

સાંભળી મનમાં શેતે સંપથી યયો રેલહ;
 લક્ષ્મી જોઈ લાજ ધણી, જિયરી અવસર એહ : ૧૦૭
 સાંભળ, નિર્ધનચાહ તું, સોં વાતે એક વાત;
 બાસે તુજને જે બહુ, તે તું લે સાક્ષાત. ૧૦૮
 શા માટે તું, શેઠિયા, વરયો આવી વનવાસ,
 કીધું તપ શા કારણે, શું મામું ચિત પાંસ ? ૧૦૯

જાણે

પાણીની જો ખાસ, દૂધથી કમ કુખ બામે ?
 હોય અન્નની જખ, મુખ મોતી કમ મામે ?
 મુધરે લૂખથી ચાક, માંદિ સાકર શું કરવી ?
 આગેથી પાકે અન્ન, કૂસમાળા કમ ધરવી ?
 કહે કમળા : નિર્ધનચાહ, મુજ, જેનું દામ તે જ કરે,
 તેં કીધું તપ ધન કારણે, સંપથી કમજા શું સરે ? ૧૧૦

સંવેચો

મેર ચહે ધનપોર-ખટા, શયિનેજ-ખટા યજી શું મુખ પામે ?
 દયન-ચંદ્ર ચોર ચહે, ધનપોર-ખટા યજી તે જ વિરામે;
 દીપક-સંગ પતંગ ચહે, નદિ મંગ-તરંગ યજી કુખ વામે;
 નીરજ નીરમી દર યજ નદિ પીર ધરે દરી કીરને હાંગે. ૧૧૧

સેઓ એ સંપ, મૂઓ તે રાવણ સાથે,
તઓ વિભીષણ સંપ, ઉત્ર માંડ્યું નિજ માથે;
જે તને સંપ તે નૃપ બને, ન તને નોકર થઈ દરે;
નર ચહે પદવી પૃથિનાથની, સંપ રાખીને શું કરે ? ૭૫

દોહરા

સ્વાદ હશે જો સંપમાં, હરકે જોવી હોય;
હરશે ગુણ કાઈ અવસરે, કેકે તુરત નહિ કોય. ૭૬

ધનનેા સ્વાદ સરસ ધણેા સાધરને અનુસાર;
મીઠી લાગે મુખમાં, લઈ ચાખતાં લગાર. ૭૭

સંપ કહે : સાધર વિશે, કુસંપ અંધક તેલ
મળતાં કાળેા મીઠો નીરખ્યો નહી જનેલ. ૭૮

ગાથા

સંવત તેર ત્રેપન સાલ વિક્રમની જ્યારે
દિક્ષી અભાવિની તખ્ત પર બેઠો ત્યારે
મંત્રી મહેકળેગ, રાજ લેવા રુચિ જોડી,
વિખ દઈ માયો ચાહ, ચાહનદા-અખ દોડી;
પણ એક માસ દિન પંચ સુખ ભોગવી જુડી રીતે મૂઓ;
તથા સંપ નહિ સુખ ભોવજે, જરૂર વિચારીને જુઓ. ૭૯

દિક્ષી આદિક દેશ યથા જગમાં નૃપ જે જે,
સેઓ નહિ જો સંપ, મૂઆ નણ્યોતે તે તે;
કાઈને કુંવરે હણ્યો, હણ્યો કાઈને નિજ આતે,
કાઈને પ્રધાને હણ્યો, હણ્યો કાઈને પિતૃમાને;
શુભ રીતે સંપ ન સેવતાં રાજ રંકે પિડાય છે;
ધનથી સુખ કે નથી ધારતું, સંપ યજી સુખ થાય છે. ૮૦

દોહરા

નારદ ને પર્વત ઋષિ મતિવંતા બે મિત્ર,
કન્યા કાજ કુસંપથી આપ યથા અપવિત્ર. ૮૧

થતો રવયંવર સાંભળી, ઉર ધરીને અભિલાષ,
એક બીજાથી અલુછતાં પોંચ્યા વિધ્લુ પાસ. ૮૨

જે નારદ જમદીયને બણે : સુણે, જગજુષ;
સમે રવયંવરને વધે રહું મારું રૂપ; ૮૩

પર્વત ઋષિનું ત્યાં પ્રકટ, મુખ મર્કટનું ચાપ;
નિતા તેને નવ વરે, પર્વત પાછો જાય. ૮૪

'તથાસ્તુ' બોલ્યા ત્યાં હરિ; નારદ ગયા નૃતોક.
પર્વતઋષિ આવ્યા પછી ફોજત યાવા ફોક; ૮૫

કર જોડી હરિને કહે : હા મુજને વરદાન;
કાપાની કાંતિ વધે સુરજ કાંટિ સમાન; ૮૬

નારદનું તો ત્યાં નહી મર્કટ સમ મુખ ચાપ.
'તથાસ્તુ' બોલ્યા તે સુધો રાજ યથા મુનિરાય. ૮૭

મંડપમાં મુનિ બે ગયા સંપ તજી ચઢી મુખ;
સુંદર રૂપ સરીરનાં, મર્કટ જેવાં મુખ. ૮૮

બપ પામી બદ્ બાજતી કન્યા તો તે કાજ;
પાછી નાહી પદમણી વદન દેખી વિકરાજ. ૮૯

તે તો ત્રોળને વરી, ઋષિ બે ગયા નિરાશ.
કુસંપ છોડે નવ સરી એક જખની અશ. ૯૦

એમ જ જન આ દેશના મુખ પોતાના ગાય,
અવગુણ અન્યોઅન્ય કહી બે મર્કટ મુખ ચાપ. ૯૧

: રાહચ

વેદ્યુ' દુખ તે' ધન વિના, એ' ન વિસારીસ આપ;
જો ચૂકીશ આ અવસરે, પછી યાંશે પરિતાપ. ૧૧૨

સાંભળી નિરર્ધનઘાતની કાયા જીવન્યો કંપ;
લક્ષ્મી સેવા લાગિયો; સજ થે બોલ્યો સંપ : ૧૧૩

વાન છેલી તું, વાણિયા, હર ધર ધરી ઉમંગ;
પછી હું રસ્તે પરવડું, તું જા તેને સંગ. ૧૧૪

એક નગરી ઉજળપુરી, રાજા વિક્રમરાજ;
નમરશેઠ નિમચંદળ, લાયક જેની લાજ. ૧૧૫

સુખ સંપત્તિ સુખાર નહિ, મહિમા બહુ જમમાંહિ;
દહેલી ઘોડા હાથિયો, કસર ન દીસે કાંહિ. ૧૧૬

વખત એક રજની વિશે સુખસન્ન્યા મોઝાર
ચોડ્યાં પિયુ તે પ્રેમદા દેવ સચી અનુસાર. ૧૧૭

પસંગ રૂડા રંગનો દરેલ મેનાકાર;
જોબે ધર સૂરા તથા; ભાગ્ય તથો ભંડાર. ૧૧૮

કાચ જળ્યા કંચન વિશે જમમમ ઝાકઝમાળ;
તારા સારા દુધ્ય ત્યાં દીપે દીપકમાળ. ૧૧૯

શેઠ કહે : સુધ્ધ, સુંદરી, પમ ખારા પિડાય;
જો તું ચાંચે જોરથી તો સુખ શાંતિ ચાપ, ૧૨૦

કામિની કોધ કરી કહે : નહિ એ કામ કરાય;
શું સુખ તમચી સાંપડ્યુ, કીવે ચાંપું પાપ? ૧૨૧

નયનાં મેં મણિ નીરખ્યો પટરાણીની પાસ,
જીવજો જેથી અતિધણે પાવક વિના પ્રકાસ, ૧૨૨

તે લેવાં તુંમને કહ્યું હું કરી વાર હજાર,
કહી કહી 'યાકી, કાન પર લીધી ન વાત સમર. ૧૨૩

૨૧. સંપલક્ષ્મી-સંવાદ

માગી ચીજ મળે નહિ, નિષ્ફળ ગોઠું નામ;

શું કરું તારી સાહિત્રી? કાંઈ મારે નથી કામ.

૧૨૪

ચોપાઈ

શેઠ કહે : સાંભળ ધરી સુખ, મણિ જે દિન તે માગ્યો સુખ,
જમમાં શોધું છું જાનથી, મણિ એવો તો મળતો નથી.

૧૨૫

પૃથિવીપતિની પત્ની પાસ, એ મણિની ક્યમ કરિયે આશ ?
જેં જાણું કાંઈ એની જોડ, કરું ખરીદાઈ લાખ કરોડ.

૧૨૬

ન મળે તેનો નહિ ઉપાય, ઠાઠો હક લીધે શું થાય ?

હક કરિયે નિજ કંથ હજાર, જેવી તેની સક્તિ જરૂર.

૧૨૭

કામિની કહે : ન મળે મણિ કેમ, જૂઠું કહી સમજાવે જેમ ?

જાણો, હું જોણી નહિ જાત; વરણું બધી કપટની વાત.

૧૨૮

જે નરતું પરસ્ત્રીમાં ચિત્ત, પરણી સંગ ન જાંધે પ્રીત,

એમાં આવી અનેક વાત, જનમકુન્ડાણી અનેક જાત.

૧૨૯

પૂર્વજન્મનું પાપ જ નડ્યું, પાતું તમ સાથે જે પડ્યું;

આપે જન્મ જનેતા જોહ, કમ ન આપે કાંઈ પણ તેહ.

૧૩૦

જવ પૂરો સુખકુખથી બડું, કશી આશા તમથી ન કરું;

સ્વપ્ને હું નહિ પામી સુખ, દેવે મુજને દીધું દુઃખ.

૧૩૧

દોહરા

મળાતે મામા મામિયો, મળી મારાં મા જાપ,

બાઈ અંતે ભોળઈએ પરણ્યાબધું આ પાપ.

૧૩૨

મામા? મામી ભૂમિમાં પામ્યાં પાપે પાપ;

બાબી-પાપે પામી બે; બે પામ્યાં માગ્યા.

૧૩૩

૧. આ દોહરામાં એવો એક અક્ષર નથી કે જે દોહ એકા કર્યા
વગર બાલી સમય.

- જે પાશે તે જાણુશે, એર અટકલે અન્ન;
કદી કન્યાનાં નહિ ઠરે હપ્પેચરીથી લગ્ન. ૧૩૪
- શેઠ કહે : શેઠાણી, તું યા માટે ધર સોકં ?
મુખે જોટલા માગ તું, રૂપેયા દઈ શેઠ. ૧૩૫
- સદાય મારું ચિત્તજનન, પડે ન પડતાં પ્રાણ;
મેં તું પરચીનું મને બહુ સામે જેમ બાણ. ૧૩૬
- એવાં કેમ તું જિયરે, વાંલી, વાંકાં વેણ ?
રાતાં આવાં રીસથી ન ધટે કરવાં નેણ. ૧૩૭
- મુખમાં વસિયે સંપત્તી બામિની ને જરયાર;
મધુરે વચને મામિયે સંપત્તિને અનુસાર. ૧૩૮
- નારી, તું ખારી ઘણી, અરધું જેવું અંગ;
મિત્રકત સઘળી માહરી આપું તને અભંગ, ૧૩૯
- તોપણ નિત્યે તું કરે કારણ વિના કલેશ;
અંદ્ર ન આવે અપટ્ટીમાં, હઠ સે બાળ હમેશ. ૧૪૦
- આપણ થકી અભાગિયાં કેળી તેનાં દુઃખ,
સંમ્રદિયે સંતોષ તો સદાય જિવનું મુખ. ૧૪૧
- પામ્યો નહિ જે પગરખાં, દુઃખ પોષારે મુખ;
પણ બીજને પગ વિના દેખી વિસારે દુઃખ. ૧૪૨
- તૃષ્ણાઃ પ્રાણી તે જ જન હેડે બળે હમેશ;
તૃષ્ણાથી ત્રિશુવન-ઘણી લઈ ન રોકે મુખલેશ. ૧૪૩
- ગુણિયલ વિક્રમ નૃપ મયો પડે પાંડવ દેશ;
ઈન્દ્રપ્રસ્થ અવલોકીને કરવા સાગ્યો કલેશ. ૧૪૪

પ્રસ્તાવો : બહુ પામીને જોશ્યો મેલી લાજ :-

આ દોષતની આગળે રાંદ તુલ્ય મુજ રાજ.

દોષ કશો નહિ દેવનો, નહિ મુજ ભણાં નસીબ;

ધરાની નામ ધરાપતિ ગતિમાં રહ્યાં ગરીબ.

ગરીબી પોતાની ગણી અતિ અંતર ધરી આશ

• એવે વીર વૈતાળને દીનપણે યર્જ દાસ.

- ચેપાઇ

ते भाटे, रंभा, तज राप; सुभ नहि दोष विना सतोप;

सुखं पियरतुं तुं संभारः शरीरे वस्त्रं न भणतुं सावः

કરતી મમ્મૂરી જેવાં કામ, વળા ઘાડયે ન મળે વિશ્રામ;

એથી તો સુખ અલ્પ અજાન, હિંદર કરે દુઃખથી કાન.

ભામિની સુણી ચર્ચ કોથ બારેલ, જામ જળ રેઠ્યું તાતે તેલ :

મારાં કુજ્જળ માને બાપ, એ મે'ણું મુજને ક્યમ આપ ?

દૂધે પુકું, જીવ જલે તત્કાળ, વિખડાં વાટી પિછું વિકરાળ.

દૂદે સીસ, ઠરે પાખંડ, પાપણી બોલે વચન પ્રચડ.

વળતી શેક વિચારે વાત : જીવતી મૂર્ખ જનાવર જાત;

સમજાવ્યે। સમજે નહિ ન્યાય, માર વિના મારગ નહિ થાય. ૧

५२ हेमा पशु इरे विचार, पशु न विचारि निर्वर्ण नार;

શિક્ષા કરી વળી યાગે શોક, કૌંથી મુજને કે'શે લોક.

ધીરજ તે માટે મન ખરું; ચાર ઉપાય ચતુર થઈ કરું;

સામ દામ ને ભેદ ગણાય, પછીથી ચોથો દંડ ઉપાય.

हो।छर।

સમજાવું દેવી-સામ તે, દેવી લાલચ દામ,

२३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

- નારી, મારી વાત સુણ, સારી ધારી રોહ :
મળવો ફરી આ મુઠકમાં દુર્લભ મનુષ્યરોહ. ૧૫૬
- આયુષ્ય તો વળી અધ્ય છે, ઘડી ઘડી ઘટતું ચાય;
પછી તે પળ નહિ પામિયે, જે પળ વીતી જાય. ૧૫૭
- માટે મોહું મન ફરી સદાય રહિયે સાંત;
કોઈ વખત ફરિયે નહિ કલેશ જુદિ કલ્પાંત. ૧૫૮
- એ રીતે અતિથય કયો શેડે સાગ હિપાય,
કાન ધરે નહિ કામિની, રી રીતે સમજાય ? ૧૫૯
- મન માન્યાં આગળ મૂક્યાં ચરણાં યોગી ચીર;
સામું ન જુવે સુંદરી, જ્યમ વીતરાળી વીર. ૧૬૦
- તાડુણી છેક ન તાણુ તું, તાણ્યે વડી જાય;
રોહ તૂટે તો સાંધતાં વચમાં આંક વગાય. ૧૬૧
- તજશું જો તમને અમે, કરસો શું પછી કાળ ?
પસ્તાશો બહુ, પ્રેમદાઃ મારે માને આગ. ૧૬૨
- એમ કહી અવળે મુખે સુતો રાખી રીધ,
અંક હયાં જ્યમ એ ઘડી ત્રેસડના છત્રીય; ૧૬૩
- તોપણ રહી નહિ તે વળી બચ્ચા કરની બાળ;
સુધુતાં દિશમાં શેઠને ઝાઝી પ્રકટી ઝાળ : ૧૬૪
- બહુ કશું જે બોલ નહિ, ધરી ચક્તો નથી મીઠ;
તોપણ મારે તાડુણી તંદુલ-વાવ-વીર. ૧૬૫
- શેડે જીડી સોડી લઈ માયો પૂરણ માર;
બાળા તોપણ બોલતી લે નહિ ચાક લમર. ૧૬૬
- પછી ધરની પાડોડના આત્મા લોહ અધિક;
સો કપોડે દે શેઠને : કામ ન કીધું નીક. ૧૬૭

હિલ સંભારી દેવને નર નાંખે નિઃશ્વાસ;
 બેઠો આવી બારણે અંતર યદ્ય ઉદાસ, ૧૬૮
 મૃત્યુ માગે મુખ યદ્ય પરમેશ્વરની પાસ :
 સંપ વિના સંપત્તિપતિ તણ જિવતરની આસ. ૧૬૯

ચોગાઈ

વળો ત્યાંહી કોતકની વાત, નજરે ત્યાં નીરખી સાક્ષાત;
 પરદેશી નરને વળી નાર સૂનાં જોડલે શેઠ-કુવાર. ૧૭૦
 પિયુના પ્યારી યાંખે પાપ, હેતે વાત કરી હરખાપ;
 ધરણી પ્રીત જણાવે ધણી; ધન્ય જન્મ મન ધારે ધણી. ૧૭૧
 સ્વામી કહે : મુંઝરી, મુણ આપ, બહુ ધનવંતો છે તુજ આપ;
 ત્યાં જઈને સુખથી વસ તુંય, કુખસુખથી દિન કાઢીશ હુંય. ૧૭૨
 શા માટે કુખમાં મુજ સંગ વસી વણસાડે તનનો રંગ ?
 હું પામીશ સુખના દિન નવા, તો તુજને આવીશ તેડવા. ૧૭૩
 નારી કહે : મુણિયે, હો નાથ, હું નહિ તણું તમારો સાથ.
 બોગવું સુખમાં આવી ભાગ, કુખમાં કરું તમારો ત્યાગ, ૧૭૪
 પૂરી કરું પ્રભુની ચોર : ક્યાં તે છડું કમ કોર ?
 વસ્તુ વિભેગ દિન એટલા, જીવવું જગમાં દિન કેટલા ? ૧૭૫
 સગપણ સત્ય ધણામાં ધણું, તે તો ધણી-ધણિયાણી તણું;
 ગિયર તણી પાત્રખી કુખકાર, સસરાની ચળો સુખકાર. ૧૭૬
 એમ કરે છે વાતો ધણી, જાણે એ જ હિજણના ધણી;
 મુણી મુણી શેઠનું અંતર બળ્યું : સુખ આવું સ્વાને નહિ મળ્યું; ૧૭૭
 અતિ ધિક્ક ધિક્ક મારો અવતાર, સુખથી નહિ માંડ્યો સંસાર;
 આ ધનમાં અંગારો પડો; હે પ્રણ, સંપ મને સાંપડે. ૧૭૮
 જે સુખમાં આ બે જણ વસે, એ સુખ વિક્રમને નહિ દરો;
 જીવતર ધન્ય એનું જગમાંહે, એથી સુખ નથી અધિકું કાંહે. ૧૭૯

દુઃખી છવતર વિશે

છપો

રહે શરીરમાં રોગ, વ્યસન આવી કાઈ વળગ્યું;
 થયો ન વિઘ્નાભ્યાસ, કરજ છૂટે નહિ અગ્યું;
 વસે કુટુંબ કુસંપ, કલેશ કામની નાહો છાંડે;
 પાપી પુત્ર કુપાત્ર, પુત્રી ખાળા પશુ રાંડે;
 અહર્નિશ વસણું ઉલ્લભ વિના, તજી આધિક અપાર છે,
 આ જગમાં એવા પુરુષનું જિવતર તે દુઃખકાર છે. ૧૮૦

સુખી છવતર વિશે

રોગ રહિત તન રહે, અધિક વિઘ્ના અભ્યાસી,
 પાળે આત્મા પુત્ર, સદા પરઆશ નિરાશી;
 મધુર-વાચ માનિની, કરજ શિર પર નહિ ઠાડી,
 ચિત્ત સદા સંતોષ, પ્રીત સન્નન સંગ જોડી;
 વળી દિવસ દિવસ વધતો દીસે સંપ કુટુંબી વર્ગમાં,
 પછી તે થકી હું નથી પ્રીજતો, સરસ કાંઈ સુખ સ્વર્ગમાં. ૧૮૧

દોહરો

સઘળાં સંકટ સાંખિયે કાઢી કમનૌ વાંક;
 જૂંડી જેની બારળ એ દુઃખ આડો આંક. ૧૮૨

શમ વેશકી

બાઈઓ, જેની બારળ જૂંડી રે, તેને પીડ અંતર જોડી; રેક.
 લાજ તજીને લડાઈ કરે નિત્ય, જાળવા લોક ભરાવ;
 સારા મનુષ્યના ધરતું વગોણું, જોણું જગતને ચાલ ભા. ૧૮૩
 જેમ બિલાડી છંદરને જુએ એમ નાય સામા કરી નેણ
 પગ થકી પ્રકટે માયા લગી એવાં વાંકાં કાઢે વેણ. ભા. ૧૮૪

- રાયે ઘડી પિયુ ચૌટે ટળે ત્યારે, સુખ જાનેને યાય; '
 ત્રિડિયે આવીને ઘેર બેસે ત્યારે શેર લોહી સુકાય. બા. ૧૮૫
- પંડિત શાસ્ત્ર લાણેક પુરાણી મોટી સભામાં મનાય;
 માન તણ મૂરખીના મોઢાના તે જ દૂંકારા ખાય. બા. ૧૮૬
- પિયુ થકી તો ઘણી જ પોતાની સમજાય જાણે સદાય;
 દેવ થાકે તો મનુષ્યના મુખની શિખામણે શું યાય ? બા. ૧૮૭
- પહોર ચડે દિન પોઢીને જોડે, ઝોંપે લડાઈને ચાલ; '
 ને લડનાર ખીજી ન જડે તો પડનાળે 'પોતાનાં બાળ. બા. ૧૮૮
- સ્નેહ કરી કદી સ્વામીની સાથે બેસી ન બેલે વાત;
 ધુમાડાની પેઠે ધૂંધવની રહે, રાખભરી દિનરાત. બા. ૧૮૯
- જેને વીતી હોય તે નર જાણે, આણે ખીજા અહંકાર;
 ડા'પણ કરે કાઈ દુનિયામાં ગર્વ ન કરશે 'લગાર. બા. ૧૯૦

દોહરા

- પડી પરદેશી બેલિયો બાત સહિત : સુણ, બાત;
 દોષ ઘણા નર દુષ્ટના, તે તું જાણુ છ વાત. ૧૯૧
- શેઠ કહે : સાંભળ, કહું દુષ્ટ પુરુષના દોષ :
 તે મુજમાં તસ માત્ર નથી; રખે ધરે તું રોષ. ૧૯૨

રાગ વેરાડી

- કહું નર દુષ્ટની કા'ણી રે, મુણો સૌ સ્નેહ જ આણી, રેક.
 મોહું વે'હું કામ સુધરે કે જગડે, માણસ માત્રની રીત;
 પોતે ક્યું તે તો પાંસડુ સમજે, નારીને મારે નિત્ય. કહું નર. ૧૯૩
- સામુ નણુંદ દેરાણી જેઠાણીના સાચા જૂઠા મુણી બોલ
 વાંક વિના વનિતાને તજે તો તે નર ખરને તે'થ. કહું નર. ૧૯૪
- કાગડે ઘેયું ઘૂડ કરે તેમ જોરી સદા ગભરાય;
 ઘરનાં દરે સૌ દોષ બજેરો, તેથી જુદો નવ યાય, કહું નર. ૧૯૫

માનવીનું અપમાન કરે નિત્ય, ગાય નહારો ગાળ,
 તુચ્છ ગધ્વી તિરસ્કાર કરે તો તે 'નરનું' મોં જાળ. કહું નર. ૧૯૬
 સાસરિયાની સાથે લડી દોરે રાંડ ઉપર તે રીત;
 સારા ગતુધ્ધની શિક્ષા ન ગાને, જેને રહ્યા જમડીય. કહું નર. ૧૯૭
 સમજીતો દટો તુરત દળે, કાઈ ધરકું આવી રહે ઘેર;
 જિહ્વ કહે કે આહું જીએ તેનો પાર આવે રી પેર ? કહું નર. ૧૯૮
 સ્વામી સાંભળનાં વાંકે વિના આવી કામિનીને લડે ધાય.
 સમજવીને સંભાધાન કરે નહિ, કીજડા જેવો કોય. કહું નર. ૧૯૯
 પોતે તો ખાલ પિયે ઘણું સાડું ને વજ્ર ધરે શુભ રીત;
 નારીને આપે નિત્ય નહાડું તો કહો કેમ પ્રકટે પ્રીત ? કહું નર. ૨૦૦
 પિયરિયાં પટકુળ ન પૂરે તો સ્વામી કરે સંતોષ;
 સાચું કહું છું : એ કંથરવરૂપે પૂર્વ જનમનું પાપ. કહું નર. ૨૦૧

દોહરા

વળી પરદેશ નર વટે, જીવમાં રાખી જંપ ;
 બહુ મીઠું બે બોલિયે, શાથી વધુએ સંપ ? ૨૦૨
 વિનય થકી વશ થાય છે રાજા ને વળી રાંક;
 કહી ન મૂલે કાઈને પણ પોતાનો વાંક. ૨૦૩
 એમ કહું એ અવસરે, ત્યાં નર એક નંદાર
 મિયાં નીસરો મારગે, ખરો જ દંટડાખોર. ૨૦૪
 પરદેશી પ્રત્યે પછી ભણે શેઠ ધરી બાલ :
 વાલપણા ને વિનયથી લે આને બોધાલ. ૨૦૫
 પછી તેણે ત્યાં પુછિયું, સ્તેહે કરી સલામ;
 સાલિજ, ખુંદનું નામ શું ? ક્યા તેરે હે કામ ? ૨૦૬

રુચિરાં છંદ

સુત તેનો સાથે દેખીને પૂછ્યું : પુત્ર તુમારા હે ?
 'અહુ જ રીસ કરી તે બોલ્યો : નહિ મેરા તો તેરા હે ?
 પુત્ર તમારાને પરમેશ્વર અધિક અધિક આયુષ આલો,
 મિયાં કહે : બે મરજી તુમારી, અગ્રી ઈધર મારી ડાલો. ૨૦૭

સાક્ષમપાક શિયાળે કરશે, થાશે પુષ્ટ સરખ ચેરા;
 સૂકા સૂકા હમ લગડી હોગા; સામે ક્યા લેતા તેરા ?
 માણસ સાથે માણસ બોલે : દોસ્તી કરે ન રહે મૂંગા;
 દોસ્તી તેરી જહાનમમે' ગઈ, અખ બોલે તો મારંગા. ૨૦૮

દોહરા

પરદેશી સમજ્યો પછી, કાજ કંઠણ છે એહ :
 જેનો જન્મસ્વભાવ જે, ટળવો દુષ્કર તેહ. ૨૦૯

પછી તે પોતે શેઠ પણ પ્રભુને કરી પ્રણામ
 લક્ષ્મી સાટે સંપને જાએ આડે જામ ૨૧૦

સાંભળ, નિર્ધનશાહ, તું અંતર ધરી ઉમંગ;
 સંપ તજી સંપત્તિનો સ્વપ્ને ન કરીશ સંગ. ૨૧૧

પૂર્ણ તારું તપ પેખીને ત્રૂક્યા ત્રિલોચનરાજ;
 તેં આગ્યું ધન તુજી પણ, મને મોકલ્યો આજ. ૨૧૨

સુણીને નિર્ધનશાહ મન નિશ્ચય થયો નિઃશંક;
 સમજ્યો મહિમા સંપનો, ગણી રમાને રંક. ૨૧૩

ભુજંગી છંદ

પછી રહેઢયા સંપનો હાય આલ્યો,
 લઈ સંપ સંગે ઉમંગેયા ચાલ્યો;
 જઈ દુરયા બેયું પાછું નિહાળી,
 ધીમે ચાલતી આવતી લક્ષ્મી બાળી. ૨૧૪

પૂછ્યું સંપનેઃ એ જ ક્યાં ચાલી જશે ?

કહે સંપઃ તે આવશે તુજ પાસે;

જઈ હું વસું જ્યાં બહુ સ્થાન જોઈ,

કરે વાસ લક્ષ્મી, જુએ સર્વ કાર્ત્ત.

૨૧૫

પછી વેર તે મુજ, સાથે વધારે,

તમવી મને સ્થાન પોતે પધારે.

હું તુજને આજથી એ જ મારે,

કદી સંપ મેલીશ માં લક્ષ્મી સાટે.

૨૧૬

સદા બોલજે સ્નેહથી સારી તાણી,

વધે સંપ સંસારમાં જેથી જાણી;

ક્ષમા રાખવી, સાંખવી જૂઝ હોટી,

દયાથી વળી રાખવી દષ્ટિ મોટી.

૨૧૭

કદી બાત પુત્રો જુદા ભાગ માગે,

બલે બામ લેતો, નહિ સંપ ભાગે;

પસે એકઠા ને જુદા દિલ જાણે,

નહિ સાંપનું રૂપ એકું વખાણે.

૨૧૮

દિલે એકતા દૂર દેશ રહે છે,

કવિ સંપનું રૂપ તેને રહે છે;

હું મુજ કુસંપનું, સુષુ કાને,

જુદા વાદ તાણી જુદા ધર્મ માને.

૨૧૯

રહે દેશમાં એ યજ્ઞ સંપ રહ્યો,

તમને તે જ મારે વૃથા વાદ જુડો;

રુદેમાં રુદે તે તમે ધર્મ પાળો,

તથા દેવ ટંટા બધા તુર્ન ટાળો.

૨૨૦

યજ્ઞે એકધર્મ, હરિ જે કરે તો,

ન, ધારો મનુષ્યો મથીને મરે તે;

વડો ડાઁ કુટુંબીમાં મુખ્ય થાયો,
વળી નાતમાં મુખ્યતા ઝેમ આપો. ૨૨૨

પછી તે તણી નિલ મર્યાદ પાળો,
નહિ દેખશે તો દહાડો ફેંખાળો;
સમાધાની તે રાખશે સર્વ વાતે,
સદાકાળ તો પામશે સુખ સાતે. ૨૨૨

દોહડા

ઝે શિખામણ હિર ધરી મુણીને નિર્ધનશાહ
સંપ સહિત ધર સંચર્યો, અક્ષખત મળી અચાહ. ૨૨૩

સંપે જોના શરીરમાં પૂરણ કર્યો પ્રવેશ,
અમૃત-દષ્ટિ જીપજી, વ્યાખ્યો રનેહ વિશેષ, ૨૨૪

મુખ બહુ પામ્યાં સંપધી; વિસ્તરી કીર્તિ વિશાળ,
પ્રસન્ન પરમેશ્વર થયા કુખહર દીનદયાળ. ૨૨૫

પૂર્વાનુરાગ સ્મરણ

મનહર છંદ

કાવ્ય અલંકાર તણ્યુ અંચતો અભ્યાસ કરી,
 છવ જોડી રાખ્યો'તો મેં કવિતાની જકમાં;
 શ્રાવતો હતો હું ડાઘ શાણો સરદાર નર,
 જોષતો હતો હું મહાનાયને સુલકમાં;
 ડાઘ દિલદાર ને ઉદાર દરબારમાં હું
 રહેવાની રુચિ અતિ રાખતો ઇશકમાં;
 દિલમાં વિચારતો હું હતો, દસપત કહે,
 દારખસ તણ્યુ તેહુ આખ્યુ :તેવી તકમાં.

૬

ખાનપરે દારે બ્યારે નદીને કિનારે સારે
 મેળો થયો મારે આંધા સરજના મેલમાં,
 ઇસ્વીસી અદારે અડતાગાસની સાથ ત્યારે
 ખ્યાર કીણો ખારે પરિપૂરણુ મહેલમાં;
 પાસે રહે પાંચ ગણો, દૂર રહે દસ ગણો,
 થયો મણો થયો રનેહ સરસ સહેલમાં;
 જોવો રનેહ કીધો તેવો અંત મુખી રાખી લીધો,
 દેરકાર ન કીધો મુખ કથન કહેલમાં.

૧૦

સોરઠા

વચને પ્રીત વિવેક, એવા મિત્ર અનેક છે;
 છાતીરંજન છેક એક જ જડે અનેકમાં.

૧૧

સર્વ વચન સચવાય, ત્યાંમુખી પ્રીતિ ટકે;
 ચૂકે પડયે ચૂંચાય, કાચી પ્રીતની રીત તે.

૧૨

મનહર '૭૬

લાડોના લાડાવનાર દોસ્ત દિલદાર ગયો,
કાણુ હવે મને લાડ કાઢી લાડવશે ?
મુખ-દુઃખવારનો પોકાર સુણનાર ગયો,
કાણુ હવે મુખ કરી શોકને સમાવશે ?
હિંમતદાતાર હિંમત હિતકારી ગયો,
કાણુ હવે હૈયે મને હિંમત ધરાવશે ?
કહે દલપતરામ : સાહેબ કિન્હાક વિના
કાણુ 'માઠ ડિયર' કહી મને બોલાવશે ?
વિચારી વિચારીને વીસરી દેયે વાત પણ,
વીસરતી નથી શું વિસારતાં વિચારિયે;
ધારી ધારી જોઈ ધારો ધારિયે ધીરજ, પણ
ધારતાં ધરાતી નથી; ધીરજ શું ધારિયે ?
હરવાનું હાથ ગયું માટે કાઠ હાથે મન
હરતું નથી; કિયે ઠેકાણું હરી દારિયે ?
દોસ્તદાર દારજસ વિના, દલપત કહે,
કાળગતું કષ્ટ કેની આગળ ઉચારિયે ?

૧૩

૧૪

મિત્ર મતિ મીતિવાક્ય

સાદરાથી સ્તારીમાં સિધાવતા જ્યાં સાથે સાથે,
આવળે પછીયો એવું બાવે મુખ બાખતો;
આગળ સિધાની આપ કરીને મુકામ સારે,
મારે કાળે સરસ મુકામ શોધી રાખનો;
પરતોડ-પંથે પણ પ્રથમથી પોતે ગયો,
એ પણ ગયો હશે શું એવું અભિવાખનો ?

દલપતરામ : શોધીને સારો મુકામ,
રાખળે સંભારીને; રખે વિસારી નાંખતો.

૧૫

૨૨. કાર્જસ-વિરહ

મિત્રની દિલગીરી

મનહર છંદ

ચાણા સૂખા ફારગસે સ્વર્ગમાં ક્યો નિવાસી,
તેનો શોક તજી ચા ચકી સતોષ વાળવો ?
કવિતા-જહાનનો તે ભાગી પડ્યો કૃતાર્થન;
ખરેખરો ખેદ તે તો કેમ કરી ટાળવો ?
પંડિતોના પારખની ઝીંઘ પેઢી ભાગી પડી,
હવે કહો, વ્યવહાર શી રીતે સંભાળવો ?
શબ્દ દલપતરામ : પામરનો પાળનાર
મુખપમાં હોતો તે લૂંટાઈ ગયો માળવો,

કવિનય છંદ

તે મુજ મિત્ર ગયો, તદ્દનંતર અંતર દુઃખ નિરંતર આવે;
જનતું રહ્યું મુખ તો સતજોજન, લોજનભાવ ભમે નવ આવે.
તેની છત્રી જ તરે નજરે, કદી એક કલાક ન છેક છુપાવે;
કષ્ટકથા, દલપત કહે : કહું કોણ કને, દુઃખ કોણ કપાવે ? ૨
તર્ક વિતર્ક કવિત્વ તણો, કવિના દિલ માંહિ સિથિલ દેખાણો;
દેશ તણી દરશાઈ દયા ખૂરી, જ્યાંતકી લક્ષ્મીવિનાશ જણાણો;
બુદ્ધિ ફરી બુદ્ધિમાન જતોની, ભગ્ના જનનો પથ જીવ ભમાણો.
દેખી એવું દલપત કહે : નર કાર્જસ સ્વર્ગ ગયો મન નાખ્યો. ૩

દોહરો

નિર્ધન લોકો નિરખિયે, સદન સદન જડ સોક;
સાહેબ કાર્જસ સાથ ગઈ લક્ષ્મી પણ પરલોક.

૪

૧. વા. ૩૧ મી ઓગસ્ટ અને ૧૮૬૫ પૂનામાં દેહ મૂક્યો.

૨. રોસકાણો

ચનહર છંદ

સંધ્યા સમે વસુધા^૧ ને વ્યોમ તણુ^૨ સાંધા વિશે
 અવલોક્યો રાતો આમ ચઢીને અગાસિયે;
 ભણે કે કિન્હાક સૂચો જગત તણ જવાયો
 જીમિયે ભગવો બેખ ગ્રાહ્યો છે ઉદાસિયે;
 સૂર્ય રાશી સામસામા પશ્ચિમ પૂરવ પાસે,
 તેની હિપમા તો તેવા તકથી તપાસિયે;
 જોગણી થની જરૂર, ભણે દ્વપતરામ,
 કાંધે ધરી કાચક ધરણી ધાધ ડાસિયે. ૫
 વાંલાનાં વિજેગવાળી વેદનાની વિગત તો
 જે જને જાણેલી હોય તે જ જન જાણુશે;
 પ્રસવની પીડા અપ્રસૂતા તો પિછાણે નહિ,
 પ્રસવની પીડા તો પ્રસૂતા જ પિછાણુશે;
 ધાયેકના ઘટ તણી ધાયેક ઘણીકે ભણે,
 અવર તો એ વિશે અદેશો હિર આણુશે;
 દાહુરનું દુઃખ દેખી, દાખે દ્વપતરામ,
 હાડિયો તો હસી ખેલી ખેલ તે વખાણુશે. ૬

કદવિનય છંદ

ગામ ગરાસ ધરાધન ધામની ખોટનું દુઃખ ખટું પણ ખોટું;
 સંતતિનીન કુટુંબ કુસંપનું, છાતી તણું દુઃખ તે પણ છોટું;
 કોડ રિપુ તણું કાણુ મણે, કદી યોગણું આવી ચડી દુઃખ ચોટયું;
 મેં મનમાં અનુમાન કરું; દુઃખ મિત્રવિજેગનું સર્વથી ચોટું. ૭

દોહરો

પૂછો ચાલી ચોરને, પૂછો જળચર દાખ,
 કંતો પૂછો કમળને, કોલી મથે શું થાય. ૮

એક વર્ષ અંતરે તે આપણો જનમ પલું,
 હું તને પિછાણતો નહિ કશી પિછાણ્યો;
 નામ મારું સાંભળી મુકામ મોકલી મનુષ્ય,
 વાંસા, તે મને તેડાવી લીધો વડાણ્યો;
 દેખાડી અપાર પ્યાર પંદરથી દે પ્યાર
 પાસે રાખી પોતે મને પ્યારો ગણ્યો પ્રાણ્યો;
 કહે કલ્પત : સર્વ સાવકથી સાવકે વું,
 સાવકી તારી સખી રાકાય ન સખાણ્યો.

૧૬

કલ્પવિનય છંદ

જન્મ જુદી જમીમાં ધરીને પણ તું મુજ જન્મજૂ તરે તણાયો;
 એક થયું મળાને મન આપણું, એવ મળી વળી એક જણાયો;
 પંડ જુદો પડવો ન અમો, પ્રિય, અંતસમે મુજ એ જ ગણાયો;
 દેહ રહે એક દેસ વિશે મણી તું મુજ દેસ વિશે દેણાયો. ૧૭

તે મુજને તન ને મન મેળવી લાડ અધિકથી ખૂબ લગાવ્યો;
 હેત ધરી મુજ હાથ મહી નિજ ચારક ઉપર ચાલી ચડાવ્યો;
 ફેરવિયો પુરમાં પુર ખાંર, નેળ હર જીવં જીવ જડાવ્યો;
 આગળથી મુખ આપી અપૂરવ, રે પ્રિય, પાછળ કેમ રડાવ્યો? ૧૮

સાકરથી તન સાંતિ થતી નથી, સાંતિ કરી ન શકે જ નિસાહર;
 પા કરે ઝાલી પીતી રસ પ્રાંતમ, કષ્ટ વિદોડી ફેરાણુ ફેરા કર;
 ના કરતો કહી તું મુજને કુખ, રે કડુણા-રસના રતનાહર;
 ધા કરવો ન થટે ઘડબીતર; એ પ્રિય હાર્જસ, નેહ નિધા કર. ૧૯

૧. સને ૧૯૨૦ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૪મી એ દ. દ. ડા. ના ને
 જાંડનમાં સને ૧૯૨૧ ના જુલાઈ માસની તારીખ છાત્રી એ હાર્જસ સાહેબને
 જન્મ થયો હતો.

મનહર છંદ

ઊતરે નહિ ઉતારી તારી ગાયા મોહકારી,
કારીમરી તેની ન્યારી નારી અને નરથી;
બીસરે નહિ વિસારી, સારી સંભવે સંસારી,
ભારી છળભેદ ધારી, ધારિયે શું ધરથી ?
ત્રયમ પમાડી પ્રીત, પ્રીતમ પ્રિયા સહિત,
હિત મટ્યું વિપરીત રીતની અસંરથી;
ત્રાસીડા કિન્હાક વીર, વિરહે કાધે અધીર;
ધીરજનું છાંટ નીર નીરખી નજરથી.

૨૦

પનાકારી છંદ

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો,
પછી પીડા પમાડી વિભ્રેગ પાન પાઈ પાઈ;
ધામ ધાઈ બેઠવાને આવતો હું તારે ધામ,
ધીમે રહી સામે ઊડી આવતો તું ધાઈ ધાઈ;
ગાઈ ગાઈ ગીત તને રીઝતો રહી રીતે,
ગુનકુંડું દિવસ હું હવે દુઃખ ગાઈ ગાઈ;
'ભાઈ ભાઈ' કહીને બોલાવતો તું ભાવ ધરી,
બોલો મિત્રતાનો ભાવ બગ્નવ્યો તેં, ભાઈ ભાઈ.

૨૧

મનહર છંદ

જે જે જગ્યા તારી જોડે જોનાં જીવ રાજી થનો,
તે તે જગ્યા આજ અતિશે ઉદાસી આપે છે;
કાગળો, કિન્હાક, તારા દેખી દુઃખ દૂર ચતું,
એ જ કાગળો આ કાળે કાળગ્નને કાપે છે;
જે જે તારાં વચનોથી સર્વથા વ્યથા જતી તે,
વચનો વિચારતાં વ્યથા વિશેષ વ્યાપે છે;
દેવની બિલ્લી ગતિ દીડી, દેવપત કહે,
જેથી મુખ સાંતિ ગતી તે સદ્ અંતાપે છે.

૨૨

જો તું જળ સ્વચ્છ રૂપે તો હું જનુ માર્ચ-રૂપે,
 જો તું ચંદ્ર હોય તો ચક્રાર ચત્રા ચાહું છું;
 જો તું હોય દીવારૂપે તો ધરુ પતંગ-અંગ,
 તું વસંત-રૂપ, હું કોકિલ ગુણ ગાઉં છું;
 જો તું હોય હીરા-રૂપે તો હું જનુ હેમ-રૂપે,
 તું-સૂરજ વિના હું કમળ. કરમાઉં છું;
 કેવે રૂપે થયો ને, ક્યાં ગયો તેની ગમ નથી,
 એથી, ઝો કિન્સાફ મિત્ર, મનમાં ચૂંચાઉં છું.

૨૩

દોહરો

અજર જગતમાં જઈ રહ્યો, સુખમય જ્યાં સરેથાન;
 જોતાં સજર જગત યદી ગૂમ થયો ગુણવાન.

૨૪

નાગપાશ પ્રબંધ

હરિગીત છંદ

ગૂમ થે ગયો વિદવાન, કીધી પક્ષી પરમ અહીં નામના;
 રે ભ્રાત બસ જશ ભાગ બરી, કરી કીમતવાચક કામના,
 દુષ્કામ દુસ્તર તરી તરત, મત વાસમાં વિશ્રામના;
 કિન્સાફ કહી જુદું અજર જગમ, રે દોસ્ત દલપતરામના.

૨૫

ઉદ્દવિનય છંદ

કોણ હવે કરશે પ્રતિપાદન, સંકટનાં પડતાં શિર સાકા ?
 કોણ દિવાળી-દિને દિવ પ્યારથી મોકલશે કૂચખંડી રૂમકા ?

૧. જુદાઈ આવે નહિ એવી દુનિયાં.

૨. આ હરિગીત, નામના ગ્રંથનામાં અક્ષરો ગોળી ચમકાવ, અને
 જ્યાં આંધી પડે ત્યાં એવજાતો પંક્તિમાં એ પ્રત્યેક અક્ષર બે પંક્તિમાં
 સામાન્ય થઈ રહે એવી રીતે ગોળવેલો છે. આગળ-જ અજર દાવા કરી
 કાપ્યા છે.

મિષ્ટ મિઠાઈ, નવાઈની ચીજ, અને વળી ઉત્તમ અંચળતાકા,
મિત્ર, હવે મુજ આજકાં, કહશે જઈ કાણુને સાહેબકાકા ? ૨૬

મનહર છંદ

અતડા રહી અમલ કરે અન્ય અંગરેજો,
તુલ્ય ગણી તેઓ તણી તથ રીત તે જ તેં;
ભાઈ તુલ્ય સર્વશું સગાઈ તેં સરાઈ સાહી,
અરે ભાઈ, અતિશે નવાઈ કરી એ જ તેં;
ગુજરાતી ગુણીઓના ગુણુની ગણુના કીધી,
બધા ગુણુ બાળી વાળી આપિયો અવેજ તેં;
કહે દક્ષપતરામ : નવે જુગે રાખ્યું નામ,
ઓ અમેકગંડર કિન્હાક અંગરેજ, તેં. ૨૭

અરવિંદમુખી છંદ

અંનવો જ અચકચ બનાવ બને, વરતાય નહિ પિંધિ કૃસની વાત;
રદિય માંહિ દિવાડર દૂર વસે, જળ માંહિ, જુઓ, જનમ્યું જળગત;
કદી કાગળ પત્ર પિંછાન નહિ, બિપથ કશી રીતથી પ્રીત અધાત;
પ્રિય, ક્યાં તુજને મુજ મિત્રપણું થવું ? ક્યાં ઇંગ્લાણ્ડ ને ક્યાં ગુજરાત ? ૨૮

મનહર છંદ

મુશક મુશકમાંથી ક્યાં જતો મેળાપ થાય,
ક્યાં રાણીનો ઈરિટ ને કોહીનર ક્યાંહિનો ?
કેસો, હાંથીદાંત કાણુ બાણુ કિયા જમથનો ?
અગતો ચૂડા બન્ધો બાઇયોની બાંહિનો,
અંતર અપાર પણુ ખાર પરિપૂર્ણ થયો,
પ્રક્રમુદિની ક્યાંતી ને અમથક ઉનબમાંહિનો ?
દાખે દક્ષપતરામ : દેખી લેજે દૈવગતિ,
ક્યાં કિન્હાક અંગરેજ, ક્યાંહિ વિપ્ર આંહિનો ? ૨૯

એક વર્ષ અંતરે છે આપણે જનમ પણ,
 હું તને પિછાણુતો, નહિ કશી પિછાણુથી;
 નામ મારું સાંભળી સુકામ મોઠણી મનુષ્ય,
 વાંલા, તે મને તેડાવી લીધા વલ્લાણુથી;
 દેખાડી અપાર ખાર પંદરથી દે પમાર
 પાસે રાખી પોતે મને ખારો મણ્યો પ્રાણુથી;
 કહે દક્ષિણ : સર્વ લાયકથી લાયક છું,
 લાયકી તારી લખી ચકાચ ન લખાણુથી.

૧૧

દક્ષિણ્ય છંદ

જનમ જુદી જમીમાં ધરીને પણ તું મુજ જન્મજૂ તર્ક તણાયો;
 એક યજ્ઞ મળીને મન આપણું, એવ મળી વળી એક જણાયો;
 પંડ જુદો પડવો ન મળ્યો, પ્રિય, અંતસમે મુજ એ જ મણાયો;
 દેહ રહે એક દેશ વિશે મણી તું મુજ દેશ વિશે દરણાયો. ૧૭

તેં મુજને તન ને મન મેળવી લાડ અધિકથી ખૂબ લડાવ્યો;
 હેત ધરી મુજ હાથ મઠી નિજ ચારક હિપર ચાલી ચડાવ્યો;
 ફેરવિયો પુરમાં પુર ખાર, નેજા હર જીવસું જીવ જડાવ્યો;
 આગળથી સુખ આપી અપૂરવ, કે પ્રિય, પાછળ કેમ રડાવ્યો? ૧૮

સાકરથી તન શાંતિ થતી નથી, શાંતિ કરી ન શકે જ નિસાકર;
 પા કર ઝાલી પીતી રસ પ્રોતમ, કષ્ટ વિલોડી કૃપાણુ-કૃપા કર;
 ના કરતો કદી તું મુજને કુખ, કે કુણા-રસના રતનાકર;
 યા કરવો ન ઘટે ઘટભીતર; આ પ્રિય કાર્જસ, નેહ નિધા કર. ૧૯

૧. સને ૧૬૨૦ના જન્મજુઆરીની તા. ૨૪મા એ ક. દ. ૩૧. નો ને
 સંક્રાન્તિ સને ૧૮૨૧ ના જુલાઈ માસની તારીખ ૭મી એ કાર્જસ સાહેબને
 જન્મ થયો-હતો.

મનહર છંદ

ઊતરે નહિ ઉતારી તારી માયા મોહકારી,
 કારીગરી તેની ન્યારી નારી અને નરયી;
 વીસરે નહિ વિસારી, સારી સંભવે સંસારી,
 ખારી છળબેદ ધારી, ધારિયે શું ધરથી ?
 અથમ પમાડી પ્રીત, પ્રીતમ પ્રિયા સહિત,
 દિત મર્યું વિપરીત રીતની અસરથી;
 વા'લીડા કિન્હાક વીર, વિરહે કીધો અધીર;
 શીરજનું છાંટ નીર નીરખી નજરથી.

૨૦

ધનાશરી છંદ

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તે પુષ્ટ કથી,
 પછી પીડા પમાડી વિભ્રમ પાન પાઈ પાઈ;
 ધામ ધાઈ બેઠવાને આવતો હું તારે ધામ,
 ધીમે રહી સામે જીડી આવતો તું ધાઈ ધાઈ;
 ગાઈ ગાઈ ગીત તને રીઝવતો રહી રીતે,
 ગુમતું હું દિવસ હું હવે દુઃખ ગાઈ ગાઈ;
 'ભાઈ ભાઈ' કહીને બોલાવતો તું ભાવ ધરી,
 બસો મિત્રતાનો ભાવ ભગવ્યો તે, ભાઈ ભાઈ.

૨૧

મનહર છંદ

જે જે જગ્યા તારી જોડે જોનાં છવ રાજ થતો,
 તે તે જગ્યા આજ અતિશે ઉદાસી આપે છે;
 કાગળો, કિન્હાક, તારા દેખી દુઃખ દૂર ચડું,
 એ જ કાગળો આ કાળે કાળજીને કાપે છે;
 જે જે તારાં વચનોથી સર્વથા વ્યથા જતી તે,
 વચનો વિચારતાં વ્યથા વિશેષ વ્યાપે છે;
 દેવની હિલ્લી ગતિ દીડી, દલપત કહે,
 જેથી મુખ શાંતિ યતી તે સદે સંતાપે છે.

જો તું જળ સ્વચ્છ રૂપે તો હું બનું મત્સ્ય-રૂપે,
 જો તું અંધ હોય તો ચક્રાર થના ચાહું છું;
 જો તું હોય દીનારૂપે તો ધનુ પતંગ-અંગ,
 તું વસંત-રૂપ, હું ક્રોડિત શુભ્ર ગાઈ છું;
 જો તું હોય હીરા-રૂપે તો હું બનું હેમ-રૂપે,
 તું-સૂરજ વિના હું કમળ કરમાઈ છું;
 કેવે રૂપે થયો ને. ક્યાં ગયો તેની ગમ નથી,
 એથી, એ કિન્હાક મિત્ર, મનમાં ચૂંચાઈ છું.

૨૩

દોહરો

અનર જગતમાં જઈ રહ્યો, સુખમય ન્યાં સરથાન;
 જોતાં સજર જમત થકી ગૂમ થયો શુભવાન.

૨૪

નામપાશ અળધર

દરિગીત છંદ

ગૂમ થે થયો વિદવાન. કીધી પછી પરમ અહીં નામના;
 જે બાત બસ જશ ભાગ ભરી, કરી કીમતવાચક કામના,
 દુષ્કામ દુરતર તરી તરત, ગત વારામાં વિભામના;
 કિન્હાક કહી બુદ્ધ અજર જગ, જે દોષેત દક્ષિણરામના.

૨૫

ઉદ્રવિભવ છંદ

કેણુ હવે કરશે પ્રતિપાલન, સંકટના પડતાં શિર ચાકા ?
 કેણુ દિવાળી-દિને દિલ પ્યારથી મોકલશે ફૂલખંડી ફાકા ?

૧. બુદ્ધાઇ આવે નહિ એવી દુનિવાં.

૨. આ દરિગીત, નામના જૂંચનામાં અક્ષરો ગોઠવી ચકાવ, અને
 ન્યાં આંધી પડે ત્યાં ઓળંગતી પંક્તિમાં જ પ્રત્યેક અક્ષર બે પંક્તિમાં
 સામાન્ય થઈ રહે એવી રીતે ચોખ્ખો છે. સામાન્ય અક્ષર કાળા કરી
 બાધ્યા છે.

મિત્ર મિત્રાઈ, નવાઈની ચીજ, અને વળી ઉત્તમ અંચળતાકા,
મિત્ર, હવે મુજ ખાળકડાં, કહશે જઈ કાણુને સાહેબકાકા? ૨૬

મનહર છંદ

અતડા રહી અમઘ કુરે અન્ય અંગરેજો,
તુમજ ગણી તેઓ તણી તજ રીત તે જ તેં;
ભાઈ તુલ્ય સર્વથું સગાઈ તેં સવાઈ સાહી,
અરે ભાઈ, અતિશે નવાઈ કરી એ જ તેં;
ગુજરાતી ગુણીઓના ગુણની ગણુના કાધી,
બહા ગુણુ ભાગી વાળી આપિયો અવેજ તેં;
કહે દક્ષપતરામ : નવે જુગે રાખ્યું નામ,
ઓ અલેક્ઝાંડર કિન્હાક અંગરેજ, તેં. ૨૭

અરવિંદમુખી છંદ

અંનવો જ અસકય બનાવં બને, વરતાય નહિ રિધિ કૃત્તની વાત;
રદિવ માંહિ દિવાર દૂર વસે, જળ માંહિ, જુઓ, જનમ્યું જેજામત;
કહી કાગળ પત્ર પિછાન નહિ, બિપજ કશી રીતથી પ્રીત અધાત;
પ્રિય, ક્યાં તુજને મુજ મિત્રપણું થયું? ક્યાં ઈંગ્લાણ્ડ ને ક્યાં ગુજરાત? ૨૮

મનહર છંદ

મુલકે મુલકમાંથી ક્યાં જતો મેળાપ થાય,
ક્યાં રાણીને જકિરીદ ને કાહીનૂરે ક્યાંહિનો ?
દેસો, હાંધીદાંત કાણુ જાણે કિયા જંગલનો ?
અજકતો સૂડો બન્યો બાધગોની બાંહિનો.
અંતર અપાર પલુ પ્યાર પરિપૂર્ણ થયો,
પદ્મુદિની ક્યાંની ને રમયંક ઝનમમાંહિનો ?
દાખે દક્ષપતરામ : દેખી લેજો દૈવગતિ,
ક્યાં કિન્હાક અંગરેજ, ક્યાંહિ વિપ્ર બાંહિનો ? ૨૯

સોરઠો

તલના તરુને જોઈ રનેઈ તણે સંબંધ નહિ,
તલમાં ક્યાંથી તેહ, એ અકળિત ઈશ્વરકળા.

૩૦

મિત્રગુણ-સ્મરણ

મનહર છંદ

કીરતિ, કિન્હાક, તારી સાંભરશે સદાકાળ,
વિધવિધ વાતો તારી વિશ્વ વિશે વ્યાપરો;
કામ ક્રોધ લોભને કળ્મશમાં કીધા હતા તે,
કૃપાનાથ તેથી તારા કર્મબંધ કાપરો;
ઈશ્વર-આરાધન જે સ્વરગનું સાધન, તે
અતિ કીધું છે, તેથી અચળ સુખ આપરો;
આશિષ અમારી છેલી એ છે, દક્ષપત કહે,
સૃષ્ટિપતિ સદા તને સમીપમાં ચાપરો.

૩૧

ઉદગ્નિર્નય છંદ

પાક રિવાજ નિવાજ પડ્યો તુજ ફોમટ ફંદ કરે છે ફીરા;
બુદ્ધિથી શુદ્ધ સ્વધર્મ ધર્યો, પર ધર્મ તણા ન કપી ચડી ચીરા.
ધીરજનો ધરનાર ધરાતળ તુજ, અતે નર અન્ય અધીરા;
તે જ બક્ષી બણીને ભરી ટેબલ, એ આનરેબલ ફાર્ગસ વીરા. ૩૨
કેંક કસેકટર જળજળ ગયા ને-નવા વળી આવી જૂતા વિસરાવે;
શી ગણતી રેસિકંટ તણી, મત કેંક અવર્તરે ડોણ. ગણાવે;
લંડનમાં નવ લાખ ભપો, અહીં આવી જહાંગીરી જોર જણાવે;
દેશહિતેચ્છુ, કહે દક્ષપત, સુખો ફરી ફાર્ગસ તો નહિ આવે. ૩૩

મનહર છંદ

મળ્યાં હશે ખીજઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
ચીંચરાં ચર્ષ જશે તે ચૂંચાર્ષ ચૂંચાર્ષ ને;
બનાવી બનાવી બેસાર્ષો હશે બાનધાં તે
પાત્રધાંની કીમતે કદી જશે વેચાર્ષ ને;

મસીદો, ગીનારા, કે કરાવેલા કીરતિ-ચંબ,
 ધણે દા'ડે તે તો જશે સમૂળા પસાર્ધને;
 કવિતાથી હામ હામ, કહે દલપતરામ,
 કાર્જસ તણા જરા રહેશે ફેલાઈને.

૩૪

સિદ્ધાયળે સિદ્ધના દેરામાં સારા આગકોનાં
 પૂતળાં છે, પણ એને યાદ કાણ આવે છે ?
 પાટણુમાં પાટણુના પાટણીનું^૧ પૂતળું છે,
 પાટણુના પુરુષ તે કોઈકે પિછાણે છે;
 મોટાં મોટાં માન મેળવીને કેંક મરી ગયા,
 જીઓ, આજ જગતમાં જન કાણ જાણે છે;
 વિક્રમ ને ભોજના અરિત્રનાં વિચિત્ર કાવ્ય
 વિશ્વ વિશે વ્યાપવાથી વિશ્વ સૌ વખાણે છે.

૩૫

ઉદવિનય હંક

પાર વિના ઉપકાર ક્યાં સરકાર તણે અધિકાર ધરીને;
 વાત જૂની ઠકરાત તણી દિન રાત લખી ગુજરાત ઠરીને;
 માન મળ્યું પણ માનવીનું અપમાન ક્યું ન ગુમાન કરીને;
 ઈંગ્લિશ કે રશ આર્મ વિશે પણ કાર્જસ તુલ્ય ચરો ન કરીને. ૩૬

શાનનિદાની,^૨ નહિ અભિમાની, દીવાની અદાલતનો^૩ શુભ દીવો;
 સાખપ્રકાર ક્યાં અભિલાખ, પ્રજાજન પાસ પ્રીતિરસ પીવો;
 પ્યાર તયા કરતાર તણે, સંધિકાર સદા સુવિચારથી શીખ્યો;
 દેહ ધરી, દલપત કહે, પિસતાળીસ વર્ષ પૂરાં નહિ જીવ્યો. ૩૭

૧. દેરાં અજ્ઞાનનારાં

૨. જનરાજ ચાવડાનું

૩. મુંગઈની હાથ કોઈનો નજીબ

મનહરે છંદ

વિશેષ જે વરયો હોત દેશમાં વંરસ દસ;
 સુધારત વધારત ગુણ ગુજરાતનો;
 અંગરેજ રાજમાં પ્રજાનો પૂરો ખાર થાત,
 હૃદયમાં રહેત ન વાંધો કશી વાતનો;
 સો ગણી સહસ ગણી શોભા સારી પ્રાપ્તો લેત,
 શોભા પામે જેવી સારી સૂરજ પ્રભાતનો;
 જગતમાં જેનો ખપ, ત્યાં અલગ તેનો ખપ,
 તેવો આબોહો હુકમ ત્રિલોક તણા તાતનો.

કલમ તો રાખતો, ને કલમપ^૧ કંથું નહિ,
 સાહેબ હતો તે નિત્ય સાહેબને જાતનો;
 સરકાર-સેવા સમે શરકાર^૨ સમવૃત્તિ,
 ત્રિજેરી તપાસો, ને ત્રીજો રિપુ^૩ તજતો;
 અહનં પકેરતો, ને બદ નજરનો નહિ.
 પાટ લૂણ હકે કરી પાટલૂત સજતો;
 કહે જલપતરામ, કિન્નાક તો કરુણાનું
 પાતર હતો, ને જેવા પાતરને ન જતો.

ટક ધરીને નિવેક રાખતો વશેક લોક,
 ચારમાં, હિચારમાં, આચારમાં, વિચારમાં;
 ખચીત ન ધરું ચિત્ત અનુચિત કામના
 પ્રકારમાં, વિકારમાં, ધિક્કારમાં, નકારમાં;

૧. પાપ

૨. તીરથડો, કે જેની આગળ લઈને રાત્રની ફેજ-ગઈ પહોં તેને
 ખબર પડી નહિ, એવા તેને પાતાના કામમાં અવહતો.

૩. લોભ

— ૨ — ૩ — ૪ — ૫ — ૬ — ૭ — ૮ — ૯ — ૧૦ — ૧૧ — ૧૨ — ૧૩ — ૧૪ — ૧૫ — ૧૬ — ૧૭ — ૧૮ — ૧૯ — ૨૦ — ૨૧ — ૨૨ — ૨૩ — ૨૪ — ૨૫ — ૨૬ — ૨૭ — ૨૮ — ૨૯ — ૩૦ — ૩૧ — ૩૨ — ૩૩ — ૩૪ — ૩૫ — ૩૬ — ૩૭ — ૩૮ — ૩૯ — ૪૦ — ૪૧ — ૪૨ — ૪૩ — ૪૪ — ૪૫ — ૪૬ — ૪૭ — ૪૮ — ૪૯ — ૫૦ — ૫૧ — ૫૨ — ૫૩ — ૫૪ — ૫૫ — ૫૬ — ૫૭ — ૫૮ — ૫૯ — ૬૦ — ૬૧ — ૬૨ — ૬૩ — ૬૪ — ૬૫ — ૬૬ — ૬૭ — ૬૮ — ૬૯ — ૭૦ — ૭૧ — ૭૨ — ૭૩ — ૭૪ — ૭૫ — ૭૬ — ૭૭ — ૭૮ — ૭૯ — ૮૦ — ૮૧ — ૮૨ — ૮૩ — ૮૪ — ૮૫ — ૮૬ — ૮૭ — ૮૮ — ૮૯ — ૯૦ — ૯૧ — ૯૨ — ૯૩ — ૯૪ — ૯૫ — ૯૬ — ૯૭ — ૯૮ — ૯૯ — ૧૦૦ —

માનવીતે દેતો માન, ખાન પાન દાન મોંઘ-
 વારમાં, તે'વારમાં, સુવારમાં^૧ સવારમાં;
 આખતો બહુ કિન્હાકે રાખતો તપાસ, તે આ-
 હારમાં, વિહારમાં, સંહારમાં,^૨ પ્રહારમાં.

૪૦

માત તાત તુલ્ય મહા સંકટ મટાડનાર,
 બ્રાત તુલ્ય બારે બપોળીત કાળે ભાગિયો;
 શિક્ષક સમાન દાન દાયક શિષ્યામણ્યુનું,
 મહીપાળ એવો જ પ્રજાએ મળી માગિયો;
 માન મળ્યું મોરું, પણ નહિ અભિમાન હર,
 જાણે મહા જોગીરાજ જન્મતમાં જાગિયો;
 રહે દલપતરામ : ઠવિતાના ઠાડવાળો
 ક્યાં ગયો કિન્હાકે સુઓ સાહેબ સુહાગિયો ?

૪૧

હૃદયનિષ્ઠ છંદ

કોઈ તનૂ તજવાથી થશે દુખી, આગ્રિત સ્વારથ સાધનઆશી;
 કોઈ તનૂ તજવાથી થશે વિરહાતુર વાસ સમીપ નિવાસી;
 કોઈ તનૂ તજવાથી થશે નિજ નાત-તણાં નરનારી નિરાશી;
 કીરતિકોટ કિન્હાકે જવા થકી આખી થઈ યુગરાત હિદાસી.

૪૨

મનહર છંદ

સાંબળ્યું જે સાહેબ કિન્હાકે ક્યો સ્વર્ગવાસ;
 બહુ નર નારીઓ નિસાસા લાગ્યાં નાંખવા;
 મુખધમાં મોટા મોટા સાહેબો, ને શેઠિયાઓ
 સમા બરી બરી લાગ્યા દિલગીરી દાખવા;

૧. સારા વારમાં એટલે શનિવારમાં.

૨. ફાંસી દેવાના કામમાં ખૂબ ઝીણી નજરથી તપાસ કરતો.

સુરત, અમદાવાદ, ઈડર આદિક અને
ભાવનગરનો બૂપ બાવે લાખ્યો લાખવા;
આમ દક્ષતરામ, હામ હામ કહે લોક,
હામ હિધરાવી કરો કેમ નામ રાખવા.

૪૩

સોરઠો

આવી મયા અનેક ઉમદા જન ઈંગ્લાંડથી,
આ અવસરમાં એક કોઈ પાખ્યો હારખસ.

૪૪

સહોદિત

મનહર છંદ.

એક તો સાહેબ લોક તણો હિંદુ સાથે સ્નેહ,
ખીજી રેપતને લાખો લોડ જે લડાવિયાં,
ત્રીજી દેશી રાજાઓનો માનમરતમો તથા
ચોથું વાહવાહ રાજ્ય વેણુ ઉચરાવિયાં,
પાંચમું પ્રજાને ગમતા જ કાયદા કપોતું,
છઠ્ઠું કવિયોનાં માન ચડતાં કરાવિયાં;
દાખે દક્ષતરામ : સ્વર્ગના નિવાસી થયા
હારખસ સાથે વાનાં એટલાં સિધાવિયાં.

૪૫

તેના વિના દેવું સાગે છે

આદિત્યનો અસ્ત થતાં માય છે અધારું ધન,
હારખસ વિના એવી દુનિયાં દેખાય છે;
ખંડલા ખખર બાગ જંગલની ઝાડી જેવાં,
ધીરજ ધરાય નહિ એવો ખાવા ધાય છે;
સોખતી સિધાબ્યાથી સિધાબ્યાનો સમય હવે
સમીપમાં આવ્યો એવું શુંદ સમજાય છે;
દેહ જેહ થકી સ્નેહ છૂટ્યો, દક્ષપત કહે,
આશાના અંકુર ઊર થકી દૂર થાય છે,

૪૬

કવિતાને ઉત્તેજન વિશે

કવિતાનો કોઈ જૂપ ભાવ પૂછનાર નથી,
 બીજે ધંધે ધાપા કેવિ ધારી એવાં કારણો,
 એવામાં કવિનો મેળો^૧ કિન્હાક સાહેબે કીધો,
 સાંભળી કવિતા આખ્યાં ઈનામ સંભારણું;
 દિલનો ઉદાર દીકો, દેવાંશી દાતાર દીકો,
 દાખે દલપત, દીકો દરિદ્ર-વિદારણો;
 અમણ પડતાવા લાગ્યા, બણેલા કુલાગ લાગ્યા,
 પુત્રોને પદાવા લાગ્યા બટ બાટ ચારણો.

૪૭

બાળક જીવન ટૂંક નર અને નારીઓમાં
 કવિતાનો શોખ વધ્યો આ સમે અચાક છે;
 ગોરા^૨ લોકે ગુજરાતી કવિતાના મુખ્ય મધ્યા,
 કવિતાને જાણી જે કાવિદાનું નાક છે;
 ગામ ગામ ઠામ ઠામ કવિતા કવિતા દીસે,
 વસંત વેળામાં જેવો પ્રુષ્પ તણો પાક છે;
 આ સમે થવાનું આમ, કહે દલપતરામ,
 કારણ કહું તો સાચું સાહેબ કિન્હાક છે.

૪૮

ઉદ્દવિજય હંદ

જો જરમાણનું જોખમ થાય, પમાય ઉપાય પૂરો કરીને;
 આખરમાન મહાન-મળે, ધન દાન દીધે ધીરતા ધરીને;
 ગાની મળે, ધનીદાન મળે, અભિમાની મળે બંબકો બરીને;
 રાત હરેક અનેક મળે, પણ કાર્ત્ત્વિય ક્યાં મળશે ફરીને ?

૪૯

૧. હડરમા ક્યોં હતો.

૨. પછી તેમના મિત્ર પ્ર. સી. કોપસાહેબને ગુજરાતી કવિતાનેકે
 શોખ થયો.

—દાહરો—

ગુણગ્રાહક કાળસ ગયો, લડયા યુરોપ નૃપાણ;
કવિ-કંપની-કપાસની કીમત ઘટી આ કાળ.

૫૦

—દુમિલા છંદ—

ગુણગ્રાહક વિક્રમ ભોજ ગયા, કવિતા તણી કીમત ને દરતા;
અધિરાજ અનેર ઈદ્રજિત ગયો, રૂપીદાસ ગયો રસને ધરતા;
સરદાર ગંધા શુભ કાળસ સાહજ ને સખજા ગુણ સંધરતા;
શુભનામી જવા થકી ખામી પડી, કરવા શું નકામી કવીધરતા ૫૧
કવિતારસનો વહેરો કરતાં જાણુ માણ પુરાત જકાત રણો;
ભીષ્મયો ઉરક્ષોભ અયોભ હવે, અતિ લાભ કીધા થકી લાગ ગયો;
મનમાન્યુ હવે મળશે નહિ મૂલ, જશે જળ પાડ જરૂર વણો.
કહિયે શું અનાહક, ને ચિતચાહક, ગ્રાહક કાળસ મૂલ ધયો ૫૨

—મનહર છંદ—

ચાણે સરદાર ગયો, હેતુ હિતકર ગયો,
નોધારા-આધાર ગયો, ધાર અનુભવીનો;
દયાળુ ઉદાર ગયો, ગુણી ગુણકાર ગયો,
શુદ્ધિનો ખજાર ગયો, પાર નીતિ-નાવીનો;
સુખ સજનાર ગયો, દેવાંશી દાતાર ગયો,
સૃષ્ટિનો શૃંગાર ગયો, સાર રૂડા રવિનો;
દિલ દોસ્તદાર ગયો; કાવ્યનો કોહાર ગયો;
કિન્સાક શ્રીકાર ગયો, કારક ગયો કવિનો.

૫૩

૧. ચંદ કવિનો

૨. દેશવ કવિનો

૩. સામળખટ કવિનો પાળનાર. રૂપીજનો કણ્ણી પાડીદાર મરાઠિયા

૪. કેસ

~ ઉદ્ભવિનય છંદ ~

તે મુથુતો કવિતા મુજ તેથી દિલે 'કવિતા કવતાં' મુખ દેતી,
 આદર અન્ય કરે ન કરે પણ લાયક કીમત ત્યાં ચકી લેતી;
 મોંઘી હંતી મણિ માણુકથી, રખડાતી ચર્ધ રસતા તણી રેતી,
 શી કવિતા, દલપત કહે, કવું; 'દાર્જસ' જાણુ વિનાની ફળેતી. ૫૪

રે પ્રિય દાર્જસ, જો ફરીયા મળે, સારી કરી કવિતા સંભળાવું;
 રોહ વધારું શૃંગાર રસે હલ, હાંસરસે ખૂખખૂંખ હસાવું;
 વીરરસે વળી વલ્લભવીર, શરીરે વિશે અતિ ચર અડાવું;
 હૃદયદાર ઉદાર વિના, દલપત કહે, ગુણુ ક્યાં દરશાવું. ૫૫

~ મનહર છંદ ~

સમસ્યાની પૂરતીને સારી રીતે સમજીને
 વાહવાહ કહીને કિયો વખાણુનાર છે ?
 અને રસ અલંકાર પેખીને રડા પ્રકાર,
 અંતરમાં ઉમળકો કેણુ આણુનાર છે ?
 ઉત્તમ અધમ કાવ્ય તત્ત્વથી તપાસ કરી
 મોજ આપીને રમૂજ કેણુ માણુનાર છે ?
 કહે દલપતરામ : સાહેબ કિન્હાક વિના
 કાવ્યની કીમત હવે કેણુ ગણુનાર છે ? ૫૬

સમુદ્ર પ્રતિ ઉક્તિ

~ ઉદ્ભવિનય છંદ ~

રે રતનાગર, સાગર, સાંભળ, રતન કિયું સપંગાં ચકી સારું ?
 કોસ્તુભ કામદુધા કરિરાગથી રતન રડું ધનવંતરિ પારું;
 એક ચકી ગુણુ એક વશેક, વિવેક ચકી કદી વાત વિચારું;
 દાર્જસ સાહેબ તો સરવોપરિ રતન હવું, રતનાગર, તારું. ૫૭

મેઘરાજ પ્રતિ ઉક્તિ

મનહર છંદ

અરે મેઘરાય, આઠ માસની સુસાફરીએ
 વેમળો ગયો, તું પણ વેગે વળી આવજો;
 સોખતમાં સારો શોધો લીધો મારા સોગતીને,
 સોખતમાં સાથે પાછો લક્ષ રાખી લાવજો;
 જગતના મિત્ર ને પવિત્ર છે જગદર જને,
 રોજ રોજ રીત એવી રહી જ રખાવજો;
 આવીને આ હાથ વળી, કહે દલપતરામ,
 અંતર આરામ મને અતિ ઉપજાવજો.

૫૮

સાજમતી પ્રતિ ઉક્તિ

સુધુ, સતી સાંજમતી, ધીમી કેમ ધારી ગતિ ?
 નિરતિની મતિ કેમ રાખી, મારી સ્વીરી, તે ?
 કેમ થયું કૃષ્ણ અંજ ? ક્યાં ગયા તારા તરંગ ?
 સંગ હતા દાદુર તે દૂર ક્યાં શી રીતે ?
 બંને બાજુ ઓઢલાં લીલાં ડુચિર ચીર હતાં,
 ચિત્તમાં શી ચિતા ચડી, ચીર નાંખ્યાં ચીરી તે ?
 ઉદાસી દીસે છે આમ, દાખે દલપતરામ,
 કારગસ ગયો તેથી લીધી શું કડીરી તે ?

૫૯

દુઃખ પ્રતિ ઉક્તિ

ઉદ્દવિનય છંદ

રે દુઃખ-રૂપી જૂંડા જમરા, તું, રખે કદી બોળપણે ભમી જૂલે;
 પેખી પડ્યો દિલ-પંકજમાં; ચતુરાઈ ચતુર પડી તુજ ચૂલે;

નીસરવાની ન રાખીશ આશ, ખરેખરું બંધન ખોલ્યું ન ખૂલે;
તે દિલપંડેજ તો દલપતનું કાર્પાસ મિત્ર વિના નહિ ફૂલે. ૬૦

ફૂંકડા પ્રતિ ઉક્તિ

મનહર છંદ

કામળના ખીડા પર ફૂંકડાની છાપ દેખી,
ફૂર હોય દોસ્ત તોય ધારતો હું ફૂંકડા;
ત્યારે મને તારા જેવા પ્યારા કે ન સારા લાગ્યા,
મિત્રના અઠાર, મોર, સસારિકા, કે યશુકડા;
મિત્રના લખેલા તે હું મોતી જેવા માની લેતો,
એમાં કદી કીધા હોય અક્ષર અધૂકડા;
કહે દલપત : મિત્ર-પત્ર વિના પાસે આવી,
કાપા ન દેખાડતો; હું કહું તને, ફૂંકડા.

૬૧

મિત્રના પૂર્વપત્ર વિશે

મિત્ર તણે પત્ર જ્યારે તને થઈ અત્ર આવી
પ્રાપ્ત થતો મને પ્રેમ પૂરણુ ધણાકતો;
વાંચી વાંચી વાળું, વળી વાંચવાની વૃત્તિ ચાપ,
અતિશય એવી અર્થરચના અચાકતો;
દોરેંતી ચિત્ર દેખરેખ, તેમાં નહિ ગ્રીન મેખ,
લાયક હું લેખ જાણું પ્રેમના પવિત્રાકતો;
લઈ સંકેશ્ય નહિ તથા તબ્યો જાય, નહિ
અસિકાની આગળથી કામળ કિન્નાકતો.

૧. મુર્ચ, અથવા દોસ્ત

૨ તેના સિકામાં દહડો હતો.

૩. મેના ૪. પોપટ

૫. પરિણામનો

હવે પત્રની નિરાશા નિરો

પીપળા પ્રતિ ઉક્તિ

દોહડા

પામીશ પત્રો, પીપળા, નહિ તું ચપ્પા નિરાશ;

મિત્ર જતાં મારે થયો પ્રોદ પાનખર માસ.

કમળ પ્રતિ ઉક્તિ

અરે કમળ, કરમાય કાંઈ મગસે કાસે મિત્ર;

મિત્ર-મગણુ આસાં, મંદી, દુખ સુખ દેખી વિચિત્ર.

વદનિન્ય છંદ

આતક, તું શીદ આ તકમાં અમથો પિયુ પિયુ પ્રકાર કરે રે!

દોગટ તું ફરિયાદ કરે, પણ એ અરજી ઉર કોણુ ધરે રે!

સાંભળનાર મથો સટકી, પટકી પટકી સિર શીદ મરે રે!

દુઃખ સહો, દલપત કહે, ગણી આપણે એવું અદૃષ્ટ અરે રે.

દિલ્લીરીની દિવાળી વિશે

મનહર છંદ

દીવા દીવા નહિ, મારે જય તથા બરકા છે,

રાક્ષસી આ રાત કાળા કાળ જેવી કાળી છે;

દારખાનું દેખી દેખી થાય છે દહન દિલ,

જાણું છું જે સગડિયો શોકની પ્રજ્વળા છે;

હવે થયો ભંગ, રાગ રંગનો હિમંગ મથો,

સ્વાદહાન સુખડિયો સેવ, ને સુંવાળી છે;

દોરતદાર દારખસ વિના, દલપત કહે,

દિલ્લીરીવાળા આ દિવાળી જૂંડી જાળી છે.

છ મહત્ત્વ વીત્યે વિરો

વદનિન્ય છંદ

બિડતી આંખ અચાનકમાં, નિજ થાનકમાં પશુ ચિર ન થાતી,
કાર્ત્ત્વસ મિત્ર જતાં નથી ફાટતી, છેક કઠોર ઠરી મુજ છાતી. ૬૭
વિલોગનું આમાર્ગ

મનહર છંદ

ગાજે છે મનન ઘટા, છાજે છે વીજળી-છટા,
આજે છે એલી, એ તો ગિરાજે છે સુરીતમાં;
જાય છે પ્રવાહ, ને ભરાય છે નદી તળાવ,
થાય છે સૌ ખુશી, શુષ્ક ગાય છે સુગીતમાં;
ભાગે છે ભાળીને મન, માગે છે મેળાપી મિત્ર,
જાગે છે વિરહ, હૈયે લાગે છે અંહિતમાં;
ધરે રે જળહધાર; કરે રે રૂકડી પોકાર,
અરેરે કિન્સાક વિના અરેરે છે ચિતમાં. ૬૮
ધરર ધરર ધણો ધન તણો ધોય સુણી
અરર અરર ચિત દાઝે દિલગીરમાં;
કરર કરર કરે પવન અવની પર,
સરર સરર વાગે સિરમાં શરીરમાં;
ખરર ખરર જળ જમીનમાં ખરી પડે,
કરર કરર કરે નેવ નીર નીરમાં;
કરર કરર કરે રેવ રિચિત તણ અથરે છે,
થરર થરર ડરથૂળ રિચિત તણ વીરમાં. ૬૯
અરર અરર વૃત્તિ છે કિન્સાક વીરમાં.
વધુ વીર્યા વિશે

શ્રદ્ધાવિનય છંદ

આવી ગળી વરપાકડુ તો, વરસાદ વિશેષ વળી વરસાગ્યો;
આવણના દિન સર્વ ગયા, પછી ભાલ્લો બહી બાન ભનગ્યો;
વર્ષ પૂરું, દલપત, વીત્યું, દસરા દિન દેવગતે દરસાગ્યો;
આવી દિવાળી વળી ફરીથી, ફરીથી પ્રિય કાર્ત્ત્વસ તો નહિ આગ્યો. ૭૦

દ્વિજાતી—દોહરો

ફાગણુ આગળ ગત અને આયો ચેતર અંત;
શર બળેવમાં સાંભરે, પોત અંત પર્વત.

સોરઠા

દિન ગણતાં ગત માસ, માસ ગણુન વરસે ગયું;
નિશ્ચય થઈ નિરાશ કઠોર બાનયું કાળજીનું.

કેંક કહે, મહારાજ મૂર્ખાં મનુષ્ય ન જાણી;
એ દિન ક્યાંથી આજ, મળિયે ફાગસ મિત્રને ?
બીજે વચે દુકાળની ધાસતી વિશે

ઉદ્ભવિન્ય હંક

કુદ દુકાળ, ફરાળ કૃતિ તજ, કોષ હવે ન કરીશ કદાપિ,
ફાગસ દાસ ધિંગી ગત ચે મુજ, તકે ફુરંગ પડ્યો તનુ કાંપી;
હિંમત જી હથિયાર પડ્યાં, પછી તું શીઠ માંડ છ તાકત યાપી ?
આહી ચલાવ ચડ્યા પર ચોટ, પડ્યા પર પાડુ ન મારીશ, પાપી. ૭૪

મિત્ર પ્રતિ ઉક્તિ

સોરઠા

વાંલા, તારાં વેણુ, સ્વપનામાં પણુ સાંભરે;
નેહ ભરેલાં નેણુ ફરી ન રીલાં, ફારમસ.
આજ કાલની વાત, બેડ વરસ બતાં રવાં;
બેગા થઈને, બાત, ફરી ન બેલા, ફારમસ.
પામ્યો ગતિ મરિજ, જઈને બેડો ભેજમાં;
મિત્ર તણી તે, મિત્ર, રિકર ન રાખી, ફારમસ.
દિલ ન મશે દિલગીર, વેલેરા મગધું વળી,
વળીને એવું વીર, ફરીને મળ્યો ન, ફારમસ.
ભયો ઠી ન એક જુદો દિલાસો ભભળી;
જેલી વારે છેક ફેગટ ભોલ્યો, ફારમસ.

- દીઠા નહિ દીદાર, સદેશો નહિ સાંભળ્યો;
કાળજી પથ્થુ કો વાર ફરી ન લખિયો, કારણસ. ૮૦
- હેતે આત્મો હાથ છેક કદી નહિ છોડતો;
મળ્યે સ્વરગનો સાથ ફંટાયો તું, કારણસ. ૮૧
- માનવ જાતિ માત્ર બલે વસે સહુ ભૂમિમાં;
પથ્થુ પ્રીતિનું પાત્ર ફૂટી ગયું, રે કારણસ. ૮૨
- લાખ લગાવ્યાં લાડ, સુખ તે તો સ્વપ્ને મયું;
ઝાઝાં દુખનાં ઝાડ ફળવા લાગ્યાં, કારણસ. ૮૩
- અંતરની ગત એકે ઈધર જાણે આપણો;
છેડું પડયાથી છેક ફરું ઉઘાસી, કારણસ. ૮૪
- તારા બોલ તણા જ બહુકારા વાગે બલા;
જીપળે ઘાટ ઘણા જ; ફરી ક્યાં દેખું, કારણસ ? ૮૫
- નેણે વરસે નીર, રોઢી જ્યારે સાંભરે;
વે'લો આવી, વીર, ફરીને ગળજે, કારણસ. ૮૬
- મન વાળવડ વિશે

મનહર જંદ

અરે જીવ, જન્યું જમજીવને બનાવ્યું જેમ,
તેનો પરિતાપ કાપે પાપ ફળ ફળશે;
કાંધાથી હનેશ કલેશ વેદતા વિશેષ યશે,
કાંતો તારું કાળજી ટકાવમાંથી ટળશે;
તે મારે તું તજ શોક, બજ તું ત્રિલોકનાથ,
કારણસ મિત્ર ફરી મોજ મધ્યે મળશે;
ગયાં :એટલાં વરસ વયનાં યુમાઆં નથી,
જો તું-માળ વેગ, કાળ જલદી નીકળશે.

૮૭

દોહરા

પ્રીત કરી સુખ પામવા, જીપળ્યો ખેદ ખચીત;
પ્રીત ન દરશો કોઈશું; પ્રીત-રીત વિપરીત.

૮૮

દ્વિજાથી—દોહરો

ફાગણ આમળ મત અને આયો ચિતરે અંત;

સર બળેવમાં સાંભરે, પોસ અંત પર્વત.

૫૧*

સોરઠા

દિન ગણુતાં મત માસ, માસ ગણુત વરસે મયું;

નિશ્ચય થઈ નિરાશ કઠોર બનિયું કાળજી.

૭૨

કેંક કહે, મહારાજ મૂઝાં મનુષ્ય નગાડશે;

એ દિન ક્યાંથી આજ, મળિયે ફાર્જસ મિત્રને ?

૭૩

બીજે વધે દુકાળની પારતી વિશે

ઉદ્વિગ્ન છંદ

દુષ્ટ દુકાળ, રૂઝાળ કૃતિ તજ, ક્રોધ હવે ન કરીસ કદાપિ,

ફાર્જસ દાસ ધિંગી મત યે મુજ, તર્ક રુજરંગ પડ્યો તનુ કાંપી;

હિમત ગે હથિપાર પડ્યાં, પછી તું શીદ માંડ છ તાકત થાપી ?

ચાહી ચલાવ ચડ્યા પર ચોટ, પડ્યા પર પાકું ન મારીસ, પાપી. ૭૪

નિમ્ન પ્રતિ ઉક્તિ

સોરઠા

વાંલા, તારાં વેણુ, રવપનામાં પણુ સાંભરે;

નેહ બરેલાં નેણુ ફરી ન દીઠાં, ફારગસ.

૭૫

આજ કાલની વાત, બેડ વરસ જતાં રલાં;

બેળા થઈને, બ્રાત, ફરી ન બેઠા, ફારગસ.

૭૬

પામ્યો મતિ પવિત્ર, જાનને બેઠો બેખર્ચા;

મિત્ર તણી તે, મિત્ર, ફિકર ન રાખી, ફારગસ.

૭૭

દિલ ન યશો દિલગીર, વેલેરા મનથું વળી,

વડીને એવું વીર, ફરીને મળ્યો ન, ફારગસ.

૭૮

ભિય્યો કદી ન એક બૂદો દિલાસો છબથી;

ઉઠી વારે છેક ફાગટ બોલ્યો, ફારગસ.

૭૯

૨૨. કાળેસ-વિરહ

દીઠા નદિ દીધાર, સરિયો નદિ સાંભળ્યો;	૮૦
કામળ પખુ કે નાર ફરી ન લખિયો, ફરખસ.	
હેને જાણ્યો હાથ છેક કદી નદિ છોડતો;	૮૧
મળ્યે સ્વરગનો સાથ ફંટાયો તું, ફરખસ.	
માનવ જાતિ માત્ર બને વસે સદ્ ગુણિમાં;	૮૨
પણ પ્રીતિનું પાત્ર ફરી ગયું, રે ફરખસ.	
સાખ લડાવ્યાં લાડ, સુખ તે તો રાખે ગયું;	૮૩
ઝાઝાં ફુખનાં ઝાડ ફળવા લાગ્યાં, ફરખસ.	
અંતરની ગત એક ધિર જાણે આપણો;	૮૪
છેલું પડપાથી છેક ફરું ઉદારી, ફરખસ.	
તારા બોલ તણા જ બળુકારા વાગે બસા;	૮૫
જીપજે ઘાટ ધણા બં; ફરી ક્યાં દેખું, ફરખસ !	
નેણે વરસે નીર, રોવી ન્યારે સાંભરે;	૮૬
વેણા આવી, વીર, ફરીને મળજે, ફરખસ.	
મન વાળવર વિરો	

મનદર છંદ

અરે શવ, બન્યું જમજવને બનાવ્યું જેમ,
તેના પરિતાપ કાણે પાપ ફળ ફળશે;
કાણેયી હમેશ કલેશ વેદના વિશેષ થશે,
કાંતિ તારું કાળજી દેશવમાંથી ટળશે;
તે મટે તું તજ શોક, મજ તું ત્રિલોકનાથ,
ફરખસ મિત્ર ફરી ગોસ મળો મળશે;
મયાં એટલાં વરસ વયનાં ગુમાવ્યાં નથી,
જો તું-કાળ વેગ, કાળ જવડી નીકળશે.

૮૭

દોહરા

પ્રીત કરી સુખ પામવા, જીપજ્યો ખેદ ખચીત;
પ્રીત ન કરશે કોઈથું; પ્રીત-રીત વિપરીત.

૮૮

વિનાશનાળી વસ્તુ જે; તે સાથે શો રહે ?

સદા બધા પછી સાંભરે, દિન દિન દાઝે-દેહ.

૮૯

સોચા.

મહા રોગની રીત પ્રીત વિશે પ્રાપ્ત છે;

કોઈ ન કરશે પ્રીત, પ્રીત કરે દુષ્પ્ર પ્રાણુને.

૯૦

જન સપળા જોનાર "જે અંજે અંજે" કહે;

કરે સતી પોકાર, રાખે કાણુ તે સાંભળે.

૯૧

તે સ્ત્રી પુરુષના ગુણ વિશે

મનહર છે.

એક રંજ, એક રૂપ, ધર્મ કર્મ મર્મ એક;

ચાતુરતા એક, ચિત્ત એક જ વિચારનાં;

એક ભક્તિ, એક ભાવ, એક જ સ્વભાવ શુદ્ધ,

નિરંતર એક જ લક્ષણ નર નારનાં;

પતિ નામ મિસ્તર ને પતની મિસિસ નામ,

દારબસ જોડ એટલા જ દેરદારનાં;

બહાર બે રૂપ પણ અંદર જળાય એક,

ગુણે "રિટરિયોસકોપ" પ્રતિમા પ્રકારનાં.

૯૨

* * * * *

સમાધિ વિશે

વાંચનારને વિશેષ વિચાર ખખડનારી,

દોસે છે દેખાડનારી દોસ્તીના દેખાવની;

નાતિ લાજ નોંધનારા બીજાંજોને બોધનારા

સાગાશીના સોધનારા સાહેબોના દારૂની;

વરણની એમાં વાન ખરેખરી ધરા ખ્યાન

રહેલવંત ચાણ સરદારના સ્વભાવનાં;

૧. એક પદીમા બે છત્રીખા દોષ, પણ જોતા એક દેખાવ છે તે.

રાખવા આ દામ નામ, દામે દસપતરામ,
બાધી ખૂંડ "કારગસ-વિરહ"-અનાવની.

૬૪

રામ પરજિયો

કરી હવે કારગસ જોવો રે, અમલદાર ક્યાં મળે એવો રે. રંક.

ધરી અઠારસેં એકરીસ વર્ગે, જનમ્યો નિકાપત દેશ,

ઉત્તમ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરીને, વિદ્વાન બાન્યો વિશેષ. કરી. ૬૫

અસેકાંડર કિન્નાક એનું નિર્માણ જોનું નામ:

સરદારી કુળમાં સરસ મળ્યાયો તાઝીમ પામ્યો તમામ. કરી. ૬૬

ત્રેવીસ વર્ગની ઉમરે તે તો આપ્યો મુંબઈ મોઝાર;

જડજ કલેક્ટર પોસિટિકાસનો, પામ્યો ઉત્તમ અધિકાર. કરી. ૬૭

ગુજરાતમાં ધણાં વર્ગે ગુજાર્યાં, કીધાં સારાં સારાં કામ;

સેંકડો લોક સંખ્યારતા રહેશે, નહિ કદી જુલે નામ કરી. ૬૮

સુરત ને અમદાવાદ થાપી, પુરતકલાળા વિશાળ;

ગુજરાતમાંહી સોસાયટી થાપી, સાદરામાંહી નિશાળ. કરી. ૬૯

આંધળાં લૂકાંતે આપતો એ તો, દિન દિન પ્રત્યે દાન;

કવિ પંડિત જનનું પથ્થુ કરતો, સારી રીતે સનમાન; કરી. ૧૦૦

ચરા પૂરાનું ચરાપથ્થુ દેખી, દેતો સારો સિરપાવ;

કારીગરી કરી લાવે કારીગર, બાળવા રાખતો બાવ. કરી. ૧૦૧

એવા એવા ગુણવંતોને એ યદી, અંતર વધતી ઉમેદ,

તેઓ તથો ગુણગણ જવા યદી, ખૂમ પામ્યા સૌ જેદ. કરી. ૧૦૨

વિદ્યાવંત ને પૂરા વિવેકી, સરળ કળાનાં સુગણ;

સદર અદાલતનો ચર્ચ સુખો, પામ્યો વિશેષ વખાણ. કરી. ૧૦૩

મુંબઈમાંહી સોસાયટી મોટી, એથે કરી કિતબન,

ગુણવંતી ગુજરાતી બાપાનું માન વચારવા અન. કરી. ૧૦૪

ગરીબ તવંગર સરખા જ મળતો સો સાથે કરતો રોહ;

ઝોરા ઠાળા પથ્થુ સરખા જ મળતા, અભિમાન ધરતો ન એહ. કરી. ૧૦૫

દેખી રાગઓના ઉપર દિવથી, રાખતો દષ્ટિ રહેમ; .
 હક સાચવનાર ને હિતકારી, કદિયે વીસરશે કેમ ? શ્રી ૧૦૬
 જીવનપ્રાણ જેવો તે જનાથી, નર થયા કંઈક નિરાસ;
 મેળાપીને ફરીથી મળવાની, અંતર રહી ગઈ ગ્યાસ. શ્રી ૧૦૭
 કુર્બાનુ તો જેમાં જરીયે ન દીકો, સદગુણનું જ સુધાન;
 ધર્મરે એના અંતઃકરણમાં, મેલેલા સદગુણ માન. શ્રી ૧૦૮
 રનેહનો સાગર શીજો સ્વમાને, મુખમાં જરેલી ખાંડાય;
 પર-ઉપકારી કામમાં પોતે કાંઈ ન રાખી કયાય. શ્રી ૧૦૯
 ડાંપણદાર ને દિલનો દયાળુ, અદસ એનો ધનસાક;
 આ દેશનું શુભ એ ધિનારો, ઉમદો અને અચરાક. શ્રી ૧૧૦
 આગસ તો એના અંગમાં નોતી, કરતો અધિક ઉલોમ;
 મનન થઈ ક્યું, તેથી મગજમાં, રાગતી ગીપળ્યો રોમ. શ્રી ૧૧૧
 પંદર દિવસની પીડા પામીને, લીધો તેણે તજ દેહ;
 નામ એનું નથી નાશ થવાનું, અગર અમર છે એહ. શ્રી ૧૧૨
 સાલ પાંસડે આગરની આખર પૂનામાં પાખો મરણ;
 હાસ્ત ધણા દિવગીર થયા, જરે આંખે આંસુનાં ઝરણ. શ્રી ૧૧૩
 કાવ્ય સુધી કરશે કવિયોનો, ડાખ હવે સત્કાર ?
 મારણ બાટના મોપડા જેઈ શોધી લેશે ડાખ સાર ? શ્રી ૧૧૪
 મુલક મુલકમાં મુલાકારી કરતાં, કીચો દરો જ્યાં મુકામ,
 સારો સારો કહી સંભારનાં દરો, ત્યાંનાં મનુષ્ય તમામ. શ્રી ૧૧૫
 એ પ્રભુ, આપ તો એના જ આપને સાજા રૂડા સરદાર;
 એ જ અમારી અરજ અંતરમાં, ધારને, જનદાધાર. શ્રી ૧૧૬
 ટુમને મધ્યુ તે ખડું, પ્રભુ, તેમાં, નથી અમારો ઉપાવ;
 અતિ-હિતકારી જ્યાંથી અમારું, અંતર અતિ આજ્ઞાવ. શ્રી ૧૧૭
 નહ ઉપયોગીને નોમતી લીધો, ધણિયે પોતાને ધામ;
 રોષ એના કલિદાસનો સખા, રોખિયો રવપતરામ. શ્રી ૧૧૮